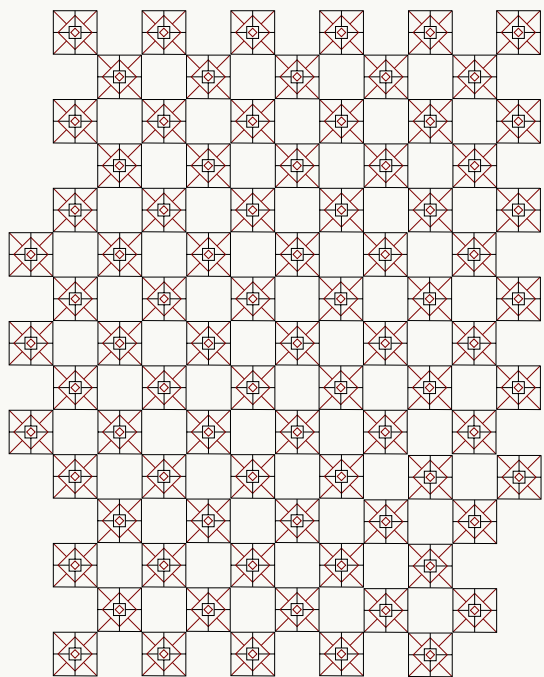

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

V/1

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

Glasilozdruženja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (ODGOVORNI UREDNIK),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (glavna urednica),
Maja Vehar (SI) (tehnična urednica),
Žiga Smolič (SI) (tehnični urednik),
dr. Bojan Balkovec (SI),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).

Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. maja 2022.

Prevodi: Saša Mlacović
Lektura: Aleksandra Repe
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Stušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o., Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina
Naklada: 100 izvodov

Cena izvoda: 15 €
Letna naročnina: 25 €

Izdaja: Združenje za promocijo kulturne
dediščine, raziskav in novih
tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija

info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org

ISSN: 2630-3426 (tiskana izdaja)
2670-4013 (spletna izdaja)

Kazalo vsebine

<i>Razprave</i>	7
Spomenik za življenja: zgodovina koncepta na Slovenskem	9
<i>Ivan Smiljanić</i>	
Ženski šport in telesna kultura med letoma 1945 in 1965	73
<i>Jure K. Čokl, Peter Mikša</i>	
Dnevi na jugu, 1937-1938	109
<i>Slovenski duhovnik in pesnik na služenju vojaškega roka v Srbiji, za časa Kraljevine Jugoslavije</i>	
<i>Božidar Flajšman</i>	
Izobraževanje žensk v Habsburški monarhiji s poudarkom na današnjem slovenskem prostoru (1848-1918)	165
<i>Eva Demšar</i>	

»Život krepimo svoj da z dušo zdravo
povzdignemo zemlje domače slavo.« 189

Žiga Blaj

Rupnikova linija,
utrdbena linija Kraljevine Jugoslavije na Koroškem 207

Aleksander Duh

Recenzije 247

Primož Gašperič:
Zgodovinska kartografija ozemlja Slovenije 249

Bojan Balkovec

Kontakti avtorjev 254

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

7

Spomenik za življenja: zgodovina koncepta na Slovenskem

**Monuments to living people: a history of the concept in
Slovenia**

Ivan Smiljanić

IZVLEČEK

Tako kot drugod po Evropi in svetu je tudi na Slovenskem prisoten pojav odkrivanja spomenikov osebam, ki so še žive. Do prve svetovne vojne so spomenike postavljali monarhom, obenem pa so obeležja dobivali tudi podjetni ali dobrodelni meščani. V času med obema vojnama so bili spomeniki živečim članom dinastije Karađorđević redkejši, reprezentativne spomenike pa so odkrili politikom in umetnikom. Po drugi svetovni vojni je daleč največ spomenikov dobil Josip Broz - Tito, ostali politiki in partizani, ki so vojno preživeli, pa so bili kvečjemu omenjeni na spomenikih vojnim dogodkom, v katerih so sodelovali. V samostojni Sloveniji so prek spomin-skih obeležij, posvečenih dogajanjem ob osamosvojitveni vojni in pred njo, obeleženi njeni številni še živeči akterji. Spomenik Borisu Pahorju je sprožil javno razpravo o postavljanju spomenikov živečim ljudem, vseeno pa obstaja podpora za spomenike osebnostim iz sveta religije in športa.

Ključne besede: spomeniki, spomeniki za življenja, spomeniki živečim ljudem, slovenska zgodovina.

ABSTRACT

As elsewhere in Europe and the world, the phenomenon of unveiling of monuments to people who are still alive is present in Slovenia. Until the First World War, monuments were erected to monarchs, and at the same time memorials were dedicated to enterprising or charitable citizens. In the period between the two wars, monuments to living members of the Karađorđević dynasty were rarer, and representative monuments were unveiled to politicians and artists. After the Second World War, Josip Broz - Tito received by far the most monuments, while other politicians and partisans who survived the war were mostly mentioned on the monuments to the war events in which they participated. In independent Slovenia, many surviving agents are commemorated through memorials dedicated to the events of and before the war of independence. The monument to Boris Pahor has sparked a public debate on the unveiling of monuments to living

people, but there is still support for monuments to personalities from the world of religion and sport.

Keywords: monuments, monuments during lifetime, monuments to living people, Slovene history.

UVOD

Kot je bilo pojasnjeno v predhodnem prispevku,¹ je na Zahodu že stoletja prisotna tradicija odkrivanja spomenikov osebam, ki so v času postavitve spomenika še žive. Razlogi za tovrstne počastitve so različni, prav tako pa se o njihovi (ne)upravičenosti krešejo mnenja v stroki, medijih in javnosti. Kljub temu pa so spomeniki živečim pojav, ki brez prekinitve zaznamujejo evropski in z njim slovenski javni prostor. Tudi na Slovenskem je pojav prisoten že dolgo in kljub številnim političnim spremembam skozi 20. stoletje je ostal prisoten neprenehoma. Pregled spomenikov opozarja na osebe in s tem vrednote, ki jih je ta ali ona družba postavljala najvišje, obenem pa kaže na širjenje kroga oseb, ki so bile upravičene do lastnega spomenika za življenje. Seveda v prispevku niso mogli biti zbrani vsi primeri, saj nekateri ostajajo neznani, so pa zato upoštevani tudi primeri, ko je bila sprožena pobuda za odkritje spomenika, vendar do postavitve ni prišlo. Prav tako je nekaj pozornosti namenjene spomenikom, na katerih je še živeča oseba omenjena v takem ali drugačnem kontekstu; načini njihovega pojavljanja so prav tako povedni kot spomeniki, ki so izrecno posvečeni še živeči osebi.

SLOVENSKI SPOMENIKI ZA ŽIVLJENJA DO KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE

V zgodnjem novem veku so bili spomeniki za življenje še razmeroma redki in rezervirani samo za monarhe ter politične in verske odličnike. Pregled spomenikov, ki so jih na Slovenskem odkrivali še živečim ljudem, lahko začnemo z obeležjem, ki je včasih razglašeno za najstarejši ljubljanski spomenik. Leta 1622 je bil na Ambroževem trgu postavljen Hrenov križ, odkrit ob 25. obletnici škofovanja Tomaža Hrena (1560–1630), posredno pa je posvečen njegovemu protireformacijskemu delovanju.² Značilnost

1 Smiljanić, Ivan. »Spomenik za življenje: zgodovina koncepta na Zahodu.« Retrospektive: znanstvena revija za zgodovinarstvo in sorodna področja, 4/2–3 (2021), 89–139.

2 Rozman, Ksenija. »Ljubljanski javni spomeniki.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 13/2 (1965), 94; Čopič, Špelca, Damjan Prelovšek in Sonja Žitko. *Ljubljansko kiparstvo na prostem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1991, 132.

obdobja so bili začasni spomeniki, postavljeni ob obisku visokih gostov. Ob priložnosti potovanja papeža Pija VI. (1717–1799) skozi Maribor in Ljubljano leta 1782 je nastal njegov doprski kip, danes razstavljen v Mestnem muzeju Ljubljana. Poleg tega sta bili v Križankah in v kapeli Loretske Matere Božje v mariborskem gradu papežu postavljeni še spominski plošči.³

Svoje prve spomenike so si prislužili tudi habsburški monarhi. Kipar Francesco Robba je iz kararskega marmorja leta 1728 izklesal razkošno doprsje cesarja Karla VI. (1685–1740), ki je bilo ob njegovem obisku Ljubljane postavljeno na vrhu v slavlolok predelanih vicedomskih vrat, skozi katera je vstopil cesar. Tudi to doprsje je danes na ogled v Mestnem muzeju Ljubljana, medtem ko je še en mavčni cesarjev kip, ki je v času obiska stal v magistratu, v hrambi Narodne galerije.⁴ Za čas Ilirskih provinc ni zabeleženo, da bi na Slovenskem postavljali spomenike cesarju Napoleonu I., ni pa izključeno, da so v uradih ter drugih javnih prostorih viseli oz. stali njegovi portreti in kipi.⁵

Večje število javnih spomenikov sta si prislužila šele avstrijski cesar Franc I. (1768–1835) in njegova četrta soproga, Karolina Avgusta Bavarska (1792–1873). V času ljubljanskega kongresa Svete alianse je cesarski par 16. maja 1821 obiskal graščino v Dolu pri Ljubljani v lasti zgodovinarja in mecena Jožefa Kasalanca Erberga. Graščak je v spomin na obisk dal v svojem botaničnem vrtu postaviti kamniti spomenik v obliki kaneliranega stebra z vklesanim latinskim napisom, ki je omenjal oba visoka gosta.⁶ Med kongresom si je cesar ogledal tudi izsuševalna dela na ljubljanskem barju in priskrbel sredstva za njihovo nadaljevanje. Ljubljano je s soprogo ponovno obiskal 17. avgusta 1825 in skupaj sta si ogledala napredovanje melioracije. V spomin na obisk in projekt izsuševanja je bil 17. avgusta 1829 odkrit

3 Pokrajac Iskra, Ana, ur. *Več glav ... več ve: iz kiparske zbirke Mestnega muzeja Ljubljana: 8. februar – 31. december 2012, Mestni muzej Ljubljana*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2012, 56.

4 Prav tam, 48–49; Jezernik, Božidar. *Mesto brez spomina: javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan, 2014, 193–194.

5 Globočnik, Damir. *Kulturnozgodovinske študije*. Ljubljana: Slovensko društvo likovnih kritikov, 2009, 8.

6 Žitko, Sonja. *Po sledah časa: spomeniki v Sloveniji 1800 – 1914*. Ljubljana: Debora, 1996, 62.

obelisk, ki danes stoji na Gruberjevem nabrežju.⁷ Razen cesarskega para je bil na eni od štirih napisnih plošč na spomeniku omenjen baron Jožef Kamilo Schmidburg (1779–1846), deželni guverner, ki je bil idejni oče osuševanja Barja in predsednik komisije, posvečene temu vprašanju.⁸ Vsi trije so bili naštetni tudi na spomeniku dograditvi lžanske ceste v letu 1830, katere izgradnjo je predlagal cesar, dograjena pa je bila za časa ljubljanskega župana Janeza Nepomuka Hradeckega (1775–1846). Dograjeno cesto si je ponovno prišel ogledat cesar s soprogo. Dne, 16. maja 1833, so ob cesti postavili kamnit piramidast spomenik z bakreno spominsko ploščo, ki je bila izgubljena po prvi svetovni vojni. Razen cesarja, Karoline Avguste in Schmidburga je bil v spominskem napisu omenjen tudi Hradecki.⁹

Spomeniki vladarski dinastiji so bili odkriti tudi v okviru porajajočega se jamskega turizma. Leta 1816 je Franc namreč obiskal Postojnsko jamo in v spomin na visok obisk so mu v eni od jamskih dvoran postavili pomnik. Ko je tri leta kasneje njegov sin in bodoči cesar Ferdinand (1793–1875) prvi prehodil novoodkriti del jame, so mu v jami prav tako postavili preprost spomenik, po znanih podatkih edini, postavljen temu monarhu na Slovenskem. Spomenika sta bila odstranjena pod italijansko oblastjo po prvi svetovni vojni.¹⁰

Precej spomenikov si je na Slovenskem prislužil tudi nadvojvoda Janez (1782–1859), ki je s svojim gospodarskim in kulturnim udejstvovanjem na Štajerskem pospešil napredek teh krajev. Verjetno najstarejši je spomenik, posvečen Janezovemu obisku Žige Zoisa in slovenskega alpskega sveta leta 1807, ki je bil postavljen na razgledišču ob slapu Savica kmalu po obisku.¹¹ Bohinjskemu spomeniku je sledil Janezov doprnski kip iz litega železa, postavljen v manjšem okroglem klasicističnem templju, ki je bil okoli leta 1825 postavljen v Zidanem Mostu, vendar je bil uničen med drugo sve-

7 »Laibach.« Laibacher Zeitung, 25. avgust 1829, 269–270; Čopič, Prelovšek, Žitko, Ljubljansko kiparstvo na prostem, 172; Žitko, Po sledih časa, 83.

8 Rozman, »Ljubljanski javni spomeniki«, 96.

9 Prav tam, 96–97.

10 Žitko, Po sledih časa, 11.

11 Prav tam, 59.

točno vojno (doprse je bilo že ob razpadu Avstro-Ogrske spravljeno v šolsko klet).¹² Zadnji spomenik je bil postavljen v soteski Huda luknja, med Velenjem in Slovenj Gradcem. Na obeležju, odkritem leta 1830, se še danes nahajata nadvojvodov medaljon in napis, ki spominja na Janezovo pobudo za izgradnjo ceste skozi sotesko.¹³

Kot posebnost velja omeniti spomenik v Polhovem Gradcu, posvečen tujemu vladarju. Lastnik polhograjskega gradu grof Rihard Ursini Blagaj (1786–1858) je tam odkril novo rastlino, po najditelju poimenovano Blagajev volčin. Odkritje je odmevalo po Evropi in leta 1838 si je najdišče prišel ogledat saški kralj in navdušen botanik Friderik Avgust II. (1797–1854). Blagaj je jeseni istega leta dal postaviti spominski obelisk, na katerem je ovekovečil ime svojega visokega gosta in samega sebe.¹⁴

Peščica navedenih primerov deluje skromno v primerjavi z množico spominskih obeležij, postavljenih za časa vladavine Franca Jožefa I. (1830–1916). Zaradi blizu sedem desetletij dolge vladavine in izjemne simbolne vloge, ki jo je imel kot simbol enotnosti etnično raznorodnega Avstrijskega cesarstva oz. Avstro-Ogrske, so postale njegove podobe vseprisotne, spomeniki pa so postali nenadomestljiv del široko razpredene mreže javnih izkazov lojalnosti državljanov. Nanje cesarju ni bilo treba čakati dolgo. Četudi so v času njegove vladavine napovedovali »čas, ko se bodo tod in tam dvigali ponosni spomeniki cesarju Francu Jožefu I.«, saj mu trenutno »spomenikov še treba ni,«¹⁵ je bila po državi, vključno s slovenskimi deželami, že takrat postavljena skoraj neobvladljivo velika množica njegovih spomenikov, plošč in drugih obeležij. Poleg tega je v prostorih državnih, kulturnih, šolskih in drugih javnih ustanov stalo veliko cesarjevih doprskih kipov, ki pa so razen sporadičnih omemb v časopisju slabo dokumentirani; nekaj jih je danes na ogled po slovenskih muzejih.

12 Prav tam, 12.

13 Prav tam, 106.

14 Prav tam, 90.

15 »Cesarjeva petdesetletnica.« *Rodaljub*, 3. december 1898, 1.

Specifičen segment obeležij, posvečenih Francu Jožefu, so plošče, postavljene ob njegovih obiskih slovenskih dežel. Postavljene so bile na pobudo lokalnih oblasti ali uglednih posameznikov, ki so želeli ovekovečiti svoj osebni kontakt s cesarjem ali cesarjevo bivanje v njihovi ustanovi. Po monarhovem obisku Posočja leta 1882 sta bili, denimo, postavljeni vsaj dve plošči: ena je bila slavnostno odkrita na gostilni Pri pošti v Bovcu,¹⁶ druga pa v gostilni tolminskega župana Devetaka, ki je dal na ploščo zapisati, da je cesar *blagovolil tu obedovati*. Danes je plošča v hrambi Tolminskega muzeja.¹⁷

Še precej več obeležij je prinesel naslednji cesarjev obisk na Štajerskem in Kranjskem julija 1883. Del so jih odkrili že v času samega potovanja, denimo spominsko ploščo na novem vodnjaku, ki je bil ob prihodu Franca Jožefa postavljen na Mestnem (danes Glavnem) trgu v Kranju; tako vodnjak kot plošča sta bila po prvi svetovni vojni uničena.¹⁸ V času obiska je bila odkrita tudi plošča v parku zdravilišča na sotočju Bistrice in Nevljice. V tem primeru je ohranjen tudi monarhov odziv na spomenik samemu sebi, saj je ploščo opazil med sprehodom po parku in lastniku zdravilišča povedal: »*To me veseli, to je lepo, najlepša vam hvala za to!*«¹⁹ V tednih in mesecih po obisku so po slovenskih deželah odkrili vrsto plošč na krajih, kjer se je cesar ustavil ali kjer je preživel nekaj časa. Slikovit je primer iz Cerkelj na Gorenjskem, kjer je župnik Anton Golobič (1837–1910) maja 1884 dal vzdati ploščo v prezbiterij župnijske cerkve, ki je pričala o visokem obisku (v zakristiji je ohranjena vse do danes). Plošča je poleg pojasnil o cesarjevem obisku omenjala tudi tedanjega papeža Leona XIII. (1810–1903) ter samega Golobiča,²⁰ o katerem bi lahko trdili, da je postavil spomenik samemu sebi. Zgledu je sledil župan v Vodmatu Martin Bavdek (?–1929), ki je dal na pro-

16 »Iz Bovca 11. septembra.« *Slovenski narod*, 13. september 1883, 2.

17 Spominska plošča. <http://www.tol-muzej.si/zanimivosti/spominska-plosca> (dostop: september 2021).

18 Smiljanič, Ivan. »Odstranjena, uničena in izgubljena spominska obeležja na prostem v Kranju.« V: *Kranjski zbornik 2020*, ur. Barbara Ravnik, 207. Kranj: Mestna občina, 2020.

19 »Zum Allerhöchsten Besuche Sr. Majestät in der Kaltwasser-Heilanstalt zu Stein.« *Laibacher Zeitung*, 28. julij 1883, 1477.

20 »Iz Cerkljan, 23. maja.« *Slovenec*, 26. maj 1884, 3.

čelju svoje hiše odkriti ploščo cesarjevemu obisku pri tej stavbi. Ker ga je pozdravil prav Bavdek, je dal svoje ime prav tako vklesati v ploščo.²¹

V naslednjih letih so spomenike cesarju postavljali zlasti ob njegovih življenjskih jubilejih in okroglih obletnicah vladavine. Leta 1898, ko je Franc Jožef praznoval pol stoletja vladavine, so mu odkrili več spomenikov, med katere sodijo doprsna kipa pred šolo v mariborskih Radvanjah in Gornjem Gradu,²² plošča v avli gimnazije v Kranju kot znak zahvale za dovoljenje, da se šola poimenuje po njem, ter njegov prvi in edini celopostavni kip na Slovenskem, odkrit 10. maja 1899 pred stavbo kadetnice v Mariboru.²³

Več novih obeležij je prinesla 60. obletnica cesarjeve vladavine leta 1908, ko je bil odkrit tudi najbolj znan cesarjev spomenik pred sodiščem v Ljubljani, delo kiparja Svetoslava Peruzzija. Ker so bili načrtovanje, odkritje in usoda spomenika že večkrat analizirani v strokovni literaturi,²⁴ se vanje ne bomo spuščali. Namesto tega omenimo dva bistveno manj znana cesarjeva pomnika, odkrita v istem letu. Pri vojašnici v Kanalu ob Soči je lovski bataljon št. 7 ob obletnici odkril kamnit spomenik z avstrijskim grbom in bronastima ploščama,²⁵ prav tako pa je bila odkrita spominska plošča na pročelju gasilskega doma v ljubljanskem Šentvidu. Plošča je eden zelo redkih obeležij Francu Jožefu, ki je danes postavljeno na javnem mestu, saj je bila leta 1998 obnovljena in vrnjena na nekdanje mesto. (Kot nena-
vadno posebnost omenimo še »*doprsni kip cesarjev iz surovega masla*«, delo kiparja Ivana Zajca, razstavljen spomladi 1908 na mlekarski razstavi na Vrhniki.)²⁶

21 »Slovesnosti v Udmatu.« *Slovenec*, 14. julij 1884, 3–4.

22 »Iz Gornjegagrada.« *Slovenski gospodar*, 25. avgust 1898, 6.

23 Čopič, Špelca. *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija, 2000, 232–233.

24 Žitko, *Po sledah časa*, 76–77; Čopič, *Javni spomeniki*, 255–259; Pokrajac Iskra, *Več glav*, 61–62; Jezernik, *Mesto brez spomina*, 194–203.

25 »Spomenik.« *Slovenec*, 2. december 1908, 2.

26 »Mlekarska razstava.« *Domoljub*, 17. junij 1908, 395.

Do začetka 20. stoletja se je po slovenskih deželah razmahnil tudi običaj sajenja t. i. cesarskih lip ob jubilejih monarhove vladavine (ob rojstnih dnevih lip niso sadili). Kaže, da se je običaj razširil leta 1888, ob 40. obletnici njegove vladavine. S sajenjem lip so desetletje kasneje praznovali tudi polstoletno cesarjevo vladanje.

V zadnjih letih cesarjevega življenja so bila odkritja njegovih spomenikov precej bolj naključna in razpršena, vendar se odkrivanje novih obeležij ni ustavilo. Zadnji spomenik, ki je bil na Slovenskem postavljen cesarju za časa življenja, je bil najverjetneje železni doprnski kip ob ljubljanskem gradu, odkrit 18. avgusta 1916.²⁷ Predstavljeni seznam cesarjevih spomenikov, doprnskih kipov in plošč ni popoln, vendar dokazuje, da je bil monarh v slovenskem javnem prostoru več kot izdatno zastopan že za časa svojega življenja.

Pripadniki cesarjeve družine so bili deležni precej manj spomenikov in še ti so bili postavljeni zlasti po njihovi (tragični) smrti. Cesarica Elizabeta (1837–1898) na Slovenskem očitno ni dobila nobenega samo njej posvečenega javnega spomenika za časa življenja, šele po njeni smrti v atentatu so se razmahnila spominska znamenja raznih oblik in dimenzij. Izjema je marmornati obelisk iz leta 1857, postavljen v Postojnski jami v spomin na obisk cesarskega para istega leta. Obeležje so odstranili Italijani okoli leta 1923.²⁸ V isto kategorijo sodijo že omenjene cesarske lipe, zasajene v več slovenskih mestih leta 1879 ob srebrni poroki cesarskega para. Podobno so tudi premični doprnski kipi, postavljeni v javnih prostorih, lahko obsegali tako podobo cesarja kot tudi cesarice, nikoli pa zgolj cesarice.

Podoben je bil položaj z nesojenim prestolonaslednikom Rudolfom (1858–1889) in njegovo soprogo Štefanijo (1864–1945), ki sta bila vedno obravnavana v tandemu. Največkrat je bila obeležena njuna poroka leta 1881. Tega leta je bil vzidan temeljni kamen za cerkev Srca Jezusovega na ljubljanskem Taboru, zato je bila ob njenem odprtju dve leti kasneje, ob

²⁷ »Cesarjev spomenik na ljubljanskem gradu.« *Slovenski narod*, 19. avgust 1916, 4.

²⁸ Žitko, *Po sledeh časa*, 11–12.

obisku cesarja, v cerkvi postavljena spominska plošča z latinskim napisom, ki je spominjal na Rudolfa, Štefanijo, cesarja in papeža Leona XIII.²⁹ Poleg tega so ob poroki sadili t. i. Rudolfove lipe (tudi Cesarjeviča Rudolfa lipe). Izjemoma sta se Rudolfova in Štefanijina podoba v javnih prostorih pridružili cesarju in cesarici. Ko so leta 1888 v Ljubljani svečano odprli Deželni muzej Rudolfinum, so bili v enem izmed muzejskih prostorov »*mej ekso-tičnimi rastlinami postavljeni kipi cesarja, cesarice, cesarjeviča Rudolfa in Štefanije.*«³⁰

V obdobju Avstro-Ogrske je bila v državi ustaljena navada, da ob izgradnji javnih zgradb in objektov – od šol, bank, hranilnic in muzejev do bolnišnic, cerkva, kapelic in mostov – v avlah ali na ograjah vzdajo plošče, na katerih so bili naštetih posamezniki, zaslužni za izgradnjo stavbe, od vodij podjetja, ki je financiralo izgradnjo, do odbornikov, arhitekta in inženirja. Prav tako na teh seznamih niso manjkali niti oblastniki, ki so vladali v trenutku odprtja, od cesarja, ministrov in deželnega predsednika do župana, občinskih odbornikov in predstavnikov Cerkve, ki so objekt blagoslovili. Slovenska strokovna literatura teh plošč ne obravnava kot samostojnih spominskih obeležij, toda če jih vseeno vključimo v pregled, se seznam oseb, ki so za življenja dobile svoje obeležje na Slovenskem, krepko podaljša. Do danes se je v slovenskih mestih ohranilo več tovrstnih plošč, zlasti v Ljubljani (Narodni muzej Slovenije, gimnazija na Vegovi ulici, Mestna hranilnica Ljubljanska, Zmajski most, upravna stavba UKC Ljubljana, vodarna Kleče ...) in Mariboru (Narodni dom), nekaj pa jih je tudi izgubljenih (npr. v gimnaziji v Kranju).

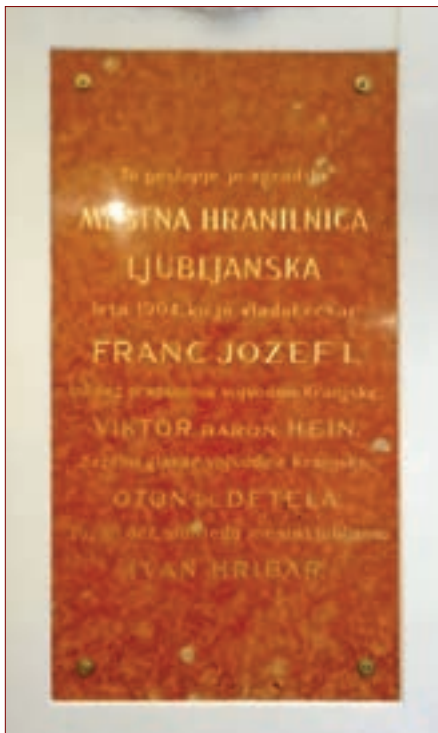
Četudi so bile tovrstne plošče v monarhiji nekaj običajnega, je vendarle obstajalo tudi mnenje, da pri njihovem postavljanju pride do izraza neskromnost ljudi, ki so si želeli biti ovekovečeni na njih. »Zaslugarstvo« je bilo tudi predmet političnega obračunavanja. Leta 1899 se je primerilo, da se je na novem gasilskem domu v Bohinjski Beli znašlo ime tamkajšnjega župnika, kar je ostro napadel liberalni *Slovenski narod*: »*In gospod župnik*

29 a. a. – »Nova cerkev srca Jezusovega v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 28. junij 1883, 1–2.

30 »Otvoritev dež. Muzeja 'Rudolfinuma'.« *Slovenski narod*, 3. december 1888, 2.

iz Bohinjske Bele, če ste v resnici pripomogli k stavbi malenkostnega gasilnega doma na Beli, ali se mora na njem svetiti v zlatih črkah Vaše prelepo ime? Kaj li? Čemu ste tamkaj? Ali tudi Vaše ime rabijo, kadar gase gasilci? Moj Bog, Ti si nas v resnici zapustil, ker si nam dal ljudi, posvečenih, pa tak slaveželjnih! – Vidite, gospod župnik Matija Mrak – če bi bili tudi zidali s svojim denarjem tisto bajtico za par sto goldinarjev – bi ne bilo lepo, če si daste uzidati za to spominsko ploščo!»³¹ Klerikalni Slovenec je odgovoril z objavo identičnega besedila, le da je Mrakovo ime zamenjal s Ivanom Hribarjem, ki naj bi hlepel po tovrstnih počastitvah.³²

Slika 1. Ena od dveh plošč v avli nekdanje Mestne hranilnice ljubljanske na Čopovi ulici.

Tudi časopis *Gorenjec* je po prvi svetovni vojni pohvalil skromno držo kranjskih občinskih odbornikov, ki so tovrstno počastitev na plošči v gimnazijski stavbi zavrnil: »Nihče ni poantiral, čigava ideja in čigavo delo in zasluga je en ali drugi projekt. Značilno je dejstvo, da se je v zgrajenem novem gimnazijskem posloplju vzdala spominska plošča, in so nekateri člani občinskega odbora prepovedali vklesati na njo svoja imena, čeprav so imeli za gradnjo samo in za ustanovitev zavoda sploh marsikaj zaslug. Danes bi bilo menda malo tako skromnih mož.«³³

31 »Z Bleda sredi septembra.« *Slovenski narod*, 21. september 1899, str. 2.

32 »O te spominske ploščel.« *Slovenec*, 10. oktober 1899, str. 2.

33 »Obletnica in nje refleksi.« *Gorenjec*, 22. december 1934, 2.

Prej omenjeni ljubljanski župan Ivan Hribar (1851–1941) je bil na tovrstnih ploščah večkrat omenjen, obenem pa je poskrbel, da je bilo njegovo ime v kamen vklesano tudi na ljubljanskem magistratu. Ko je bila glavna sejna dvorana na njegovo pobudo v letih 1897 in 1898 preurejena, se je v njej znašla tudi plošča, ki je spominjala na to dejstvo, obenem pa so bile v prostoru postavljene tudi štiri marmornate plošče, v katere so bila vklesana imena vseh ljubljanskih županov, tudi še živečih.³⁴ Prazen prostor, ki je ostal na ploščah, so Hribarjevi nasledniki dopolnjevali s svojimi imeni.

Hribar ni bil zgolj oseba, ki so jo častili s spomeniki za življenja, temveč je bil tudi promotor tega fenomena za druge ljudi. Okoli leta 1901 je kot ljubljanski župan poslal pismo ameriškemu industrialcu Johnu Rockefellerju (1839–1937), v katerem je bogataša prosil za finančno podporo pri ustanovitvi univerze v Ljubljani. V zameno mu je Hribar obljubil: *»Ne le, da se vseučilišče krsti z Vašim imenom, mestna občina ljubljanska postavi Vam tudi na najlepšem trgu dostojen spomenik, ki naj vsemu svetu priča, kako zna plemenite čine slaviti narod, kateremu doslej ni bila sreča, da bi bil o svoji usodi odločal sam.«*³⁵ Odgovora ni prejel, tako da Ljubljana ni dobila Rockefellerjevega spomenika.³⁶

Poleg politične elite se je postavljanje spomenikov za življenja utrdilo tudi v slovenskem meščanstvu, ki je želelo z njimi dokazovati in potrjevati lastno moč. Diskreten primer je mogoče najti sredi Ljubljane. Na vrhu Centromerkurja, zgrajenega leta 1903 na pobudo trgovca Feliksa Urbanca (1850–1937), stoji betonski kip Merkurja, boga trgovine in zaščitnika trgovcev (danes je kip zamenjan s kopijo). Za njegovo levo nogo se nahaja ladijski premec, simbol pomorske trgovine, v njem pa je skrita še ena podoba: *»Natančen pogled na premec nam odkrije obraz lastnika Urbanca.«*³⁷ Občasno so v zaprtih meščanskih družbah svoje ugledne člane počastili s spominskimi obeležji. Eden od primerov je povezan z zdravnikom in dobro-

34 Pirkovič, Jelka. »Mestno dvorano prenavljajo, mar ne?: Leopold Theyer in ljubljanski magistrat.« *Zgodovina za vse, vse za zgodovino*, 3/2 (1996), 43 in 47.

35 Hribar, Ivan. *Moji spomini. I. del od 1853. do 1910. leta*. Ljubljana: Tiskarna Merkur, 1928, 309–310.

36 Prav tam.

37 Čopič, Prelovšek, Žitko, Ljubljansko kiparstvo na prostem, 96.

delnežem dr. Emilom pl. Stöcklom (1824–1885), ki so mu ob 25. obletnici vodenja Ljubljanskega strelskega društva v prostorih združenja vzdali spominsko ploščo.³⁸ Na Bledu je dve obeležji dobil švicarski naravni zdravilec Arnold Rikli (1823–1906): leta 1891 je bila z orjaško, več kot 600 kilogramov težko litoželezno ploščo, pritrjeno na skalo, obeležena t. i. Arnoldova planota (Arnoldshöhe), kjer je Rikli organiziral svetlobne in zračne kopeli,³⁹ ob petdesetletnici delovanja njegovega zavoda leta 1904 pa so mu sinovi domnevno postavili še črn marmornat obelisk na Straži nad Bledom⁴⁰ (čas postavitve ni povsem zanesljiv, saj se na zadnji strani obeliska nahaja tudi letnica Riklijeve smrti).

Kot poseben fenomen velja omeniti mecenko Josipino Hočevar, roj. Mulej (1824–1911). Ker s soprogom Martinom nista imela otrok, sta svoje premoženje razdeljevala šolam, sirotišnicam, cerkvam in drugim ustanovam. Po moževi smrti je postala ena najbolj znanih mecenk na Kranjskem, ki je posebej veliko naredila za razvoj svoje rodne Radovljice ter soprogevega domačega Krškega. V zahvalo za pomoč so ji v Krškem na prelomu stoletja postavili kar tri spominske plošče, odkrite v cerkvah sv. Rozalije in sv. Ruperta ter v šolski stavbi (danes Fakulteta za energetiko). Napis na plošči v cerkvi sv. Rozalije je sestavil pisatelj in odvetnik dr. Janez Mencinger, ki je očitno menil, da je dobrotnica tako znana, da je ni poimenoval: *1646. – 1896. / Ta Božji hram je prenovila / Meščanka Krška. – Kdo je bila? / Odlikal jo je cesar; govoré / Hvaležno daleč tod okoli / Vstanove, cerkve, šole nje imé. / Da Bog ji plačaj! vernik moli.*⁴¹ Največji spomenik Josipini Hočevar je bil postavljen na glavnem trgu v Radovljici, slavnostno je bil odkrit leta 1908. Obeležje združuje funkciji spomenika in vodnjaka, s kompleksno motiviko pa namiguje na številna področja, ki jih je gmotno podprla Hočevar.⁴² Radovljiški spomenik je prvi javni spomenik neplemiški ženski na

38 »Ljubljansko strelsko društvo.« Ljubljanski list, 17. september 1884, 3.

39 Ambrožič, Jože. »Pozabljena plošča Arnolda Riklija.« Glas, 10. julij 1968, 7.

40 Žitko, Po sledih časa, 49.

41 Porenta, Tita, Alenka Černelič Krošelj. »Po moji smrti se bo vide/o, da sem dobro gospodinjala ...: zapuščina Josipine Hočevar, roj. Mulej, (1842–1911) v Radovljici in Krškem.« Kronika, 62/2 (2014), 267.

42 Čopič, Javni spomeniki, 254–255.

Slovenskem in če odmislimo Franca Jožefa, prvi javni kiparski spomenik katerikoli še živeči osebi.

Med prvo svetovno vojno je bila vzdolž soške fronte postavljena vrsta obeležij, ki so jih zgradili vojaki v spomin na svoje poveljnike, padle ali spopade. Na ta način so obeležja dobili nekateri priljubljeni avstrijski poveljniki, kot je general Guido Novak von Arienti (1859–1928), ki so mu obeležje postavili med Kukom in Vodicami, za Sveto goro.⁴³ Leta 1916 je bil pri Čepovanu slavnostno odkrit tudi preprost zidan spomenik vrhovnemu poveljniku soške fronte Svetozarju Boroeviću pl. Bojni (1856–1920); spomenik je bil po vojni zapuščen in je bil šele 2017 ustrezno prenovljen.⁴⁴ Podobno usodo je imel feldmaršalov spomenik v Koprivi na Krasu, ki je bil prav tako postavljen 1916, obnovljen pa 2020. Vojaki so objekte vojaške infrastrukture posvečali raznim osebam. V Grgarskih Ravnah je bil leta 1916 postavljen vodnjak nadvojvodinje Marije Ane Avstrijske (1882–1940), hčerke nadvojvode Friderika, vrhovnega poveljnika avstro–ogrske vojske. Ko so področje zajeli Italijani, so napis prekrili s cementom in vanj vpisali imena poveljnikov enot, ki so se prve prebile v kraj, med drugim poročnika Valleja in majorja Casatija.⁴⁵

SLOVENSKI SPOMENIKI ZA ŽIVLJENJA V KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

Novonastala Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je bila leta 1929 preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo, je skušala svoj obstoj legitimirati tudi v obliki postavljanja javnih spomenikov, med katerimi so bili v prvi vrsti spomeniki vladarske dinastije Karađorđević. Doprsni kipi monarhov so krasili številne jugoslovanske javne ustanove, toda javni spomeniki v njihovo čast za časa življenja so skozi celotno obdobje ostali sorazmerno redki; šele smrt je po navadi sprožila množično odkrivanje obeležij.

43 Prinčič, Vili. Neme priče vojnih grozot 1915–1918. Trst: Mladika, 2018, 33–36.

44 Prav tam, 49–52.

45 Prav tam, 37–40.

Prvi jugoslovanski kralj Peter I. Karađorđević (1844–1921) na Slovenskem za časa življenja ni dobil obeležij. Kot potencialno izjemo lahko upoštevamo premični doprski kip v avli ljubljanske univerze na Kongresnem trgu. Oktobra 1920 je univerza namreč od države v dar prejela kraljev kip, delo hrvaškega kiparja Rudolfa Valdca, ki je bil postavljen v nišo v avli poslopja, na katerem je do takrat stal kip Franca Jožefa. Petrov doprski kip, ki je za zdaj najstarejši dokumentirani spomenik pripadniku dinastije Karađorđević na Slovenskem, je bil kasneje prestavljen v rektorjevo sobo, saj je bil v avli postavljen spomenik kralja Aleksandra.⁴⁶

Razmeroma malo je bilo tudi spomenikov, za življenja postavljenih Petrovemu sinu, kralju Aleksandru I. (1888–1934). Leta 1923 si je Aleksander ogledal proizvodnjo keramike v obratih v Libojah. »V spomin na visoki obisk bo družina vzdala v lastni tvornici izgotovljeno spominsko ploščo,« je poročalo *Jutro*,⁴⁷ kar bi bilo po znanih podatkih prvo Aleksandrovo obeležje na Slovenskem, vendar ni potrjeno, da je bila plošča zares postavljena. Poleg tega je bilo v časopisju leta 1931 zabeleženo, da bo na poslopju nove šolske stavbe v Rušah ob otvoritvi 18. oktobra odkrita spominska plošča v čast desetletnice njegove vladavine.⁴⁸ Tudi tokrat poročila o slavnostni otvoritvi šole ne omenjajo plošče.

Prvi javni kiparski spomenik kralju Aleksandru na Slovenskem je bil odkrit 8. junija 1924 v Domžalah. Slavnostni prireditvi so prisostvovali številni lokalni prebivalci in veljaki, kot osrednji govorec pa je nastopil pripadnik Sokola Andrej Slokar, ki je dal pobudo za postavitve spomenika in na čigar vrtu je bil spomenik postavljen.⁴⁹ Aleksandrovo marmornato doprsje, delo kiparja Tineta Kosa, je stalo na 2,5 metra visokem podstavku iz ihanskega kamna.⁵⁰ Spomenik si je kasneje ogledal tudi sam monarh: »*Poleti 1925 je*

46 Smiljanić, Ivan. »Kralji, doktorji, revolucionarji: spominska obeležja v avli rektorata Univerze v Ljubljani.« *Zgodovinski časopis*, 73/3–4 (2019), 459–460.

47 »Petrovče.« *Jutro*, 7. september 1923, 2.

48 »Ruše.« *Slovenski gospodar*, 23. september 1931, 3.

49 »Spomenik kralja Aleksandra v Domžalah.« *Jutro*, 11. junij 1924, 3; »Odkritje spomenika kralja Aleksandra.« *Slovenski narod*, 12. junij 1924, 3.

50 »Kipar Tine Kos.« *Jutro*, 1. avgust 1926, 11.

bil Viteški kralj na poti skozi Domžale. Ustavil se je pred spomenikom, dolgo je opazoval lastno podobo, ob slovesu pa je poklonil ženi brata Slokarja nagelj.»⁵¹ Ko je bil Aleksander 9. oktobra 1934 ubit v Marseillu, so se žalujoči Domžalčani pred kipom zbrali na žalni komemoraciji.⁵² Po smrti so kralju odkrili vrsto spomenikov in plošč, toda za življenja je bilo domžalsko doprsje edini kiparski spomenik, ki ga je dobil na Slovenskem.

Aleksandrov naslednik, Peter II. (1923–1970), je bil v času očetove smrti še mladoleten, a je kot formalni jugoslovanski vladar vseeno dobil nekaj obeležij. Zabeležena je le ena spominska plošča, ki je bila vzdana v ograjo okoli lipe pred današnjo knjižnico Jožeta Udoviča v Cerknici. Točen čas odkritja ni zabeležen. Domnevno je plošča pojasnjevala memorialno funkcijo lipe. Plošče danes ni več, ograja in lipa pa sta še na svojem mestu.⁵³ Šlo je za primer ene izmed številnih spominskih lip, ki so jih sadili po večjih in zlasti manjših slovenskih krajih kot poceni različice spominskih obeležij pripadnikom kraljeve dinastije. Večina je bila posvečenih kralju Aleksandru, pogosto pa so krajevni veljaki hkrati posadili dve lipi, od katerih je bila ena posvečena Aleksandru in druga Petru II.; na ta način je bila ustvarjena simbolna povezava med jugoslovansko preteklostjo in prihodnostjo.⁵⁴ Kot posebnost je treba omeniti lipo, ki je bila posajena v Trbovljah in ki je bila posvečena drugorojenemu Aleksandrovemu sinu, princu Tomislavu (1928–2000).⁵⁵

Poleg pripadnikov kraljeve dinastije je spomenik za življenja na začetku 30. let dobila tudi peščica uglednih Slovencev meščanskega sloja. Prvi med njimi je povezan z Državno obrtno šolo, pozneje Tehniško srednjo šolo, ki je leta 1911 začela delovati v reprezentativni stavbi na Aškerčevi cesti v Ljubljani. Zasluge za njeno ustanovitev se pripisujejo zlasti dvema posameznikoma: prvemu ravnatelju šole, naravoslovcu, konservatorju in politiku Ivanu Šubicu ter že omenjenemu Ivanu Hribarju, ki je s svojima vztrajnostjo in odloč-

51 »Spomeniki Viteškega kralja v Sloveniji.« *Jutro*, 6. september 1940, 5.

52 »Žalovanje v Domžalah.« *Slovenski narod*, 13. oktober 1934, 2.

53 Cerknica Tabor – plošča kralj Peter II. <https://obelezja.wordpress.com/2020/11/06/cerknica-tabor-plosca-kralj-peter-ii/> (dostop: september 2021).

54 Smiljanič, Ivan. »Spominske lipe za kralja Aleksandra.« *SLO: časi, kraji, ljudje*, 23 (2019), 48–53.

55 »Gasilstvo v rudarskih revirjih.« *Slovenski narod*, 14. avgust 1939, 14.

nostjo poskrbel za izgradnjo šolske stavbe.⁵⁶ Ob 20. obletnici delovanja šole so 25. junija 1931 v šolski avli odkrili bronast medaljon (že pokojnega) Ivana Šubica, ki ga je izdelal profesor in akademski medaljer Anton Sever po naročilu Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (ZTOI). Njen predsednik Ivan Jelačin ml. je na dogodku najavil, da bo na nasprotni steni šolske avle vzdana tudi plošča (še živečemu) Ivanu Hribarju.⁵⁷ Napoved se je uresničila še istega leta. Poleti je medaljer Sever obiskal Hribarja v Cerkljah na Gorenjskem in po živem modelu izdelal njegovo plaketo s premerom 26,5 centimetra. Ko je Hribar 19. septembra praznoval 80. rojstni dan, mu je Ljubljanska občina na slavnostnem banketu izročila bronasti odlitek Severjeve plakete, pritrjen na kvadratno marmornato ploščo.⁵⁸ Sever je s ponovno finančno pomočjo ZTOI odlitek plakete vzdal v šolsko avlo, 7. novembra 1931 pa je bila slavnostno odkrita. Dogodka se je poleg drugih visokih gostov iz slovenske politike, gospodarstva in kulture udeležil tudi sam Hribar s soprogo Marijo. *Slovenec* je poročal: »Vsa pozornost je bila obrnjena na slavljenca, ki je stal v središču, kljub svojim 80 letom svež in krepak spomenik najlepše dobe našega narodnega prerajanja in vstajenja.«⁵⁹

Slika 2. Plaketa z reliefom Ivana Hribarja v avli Šolskega centra Ljubljana.

56 »Ob jubileju Tehniške srednje šole v Ljubljani.« *Jugoslovan*, 21. junij 1931, 9.

57 »Tehnična srednja šola – naš ponos.« *Slovenec*, 25. junij 1931, 3.

58 »Plaketa Ivana Hribarja.« *Jutro*, 22. september 1931, 3.

59 »Lepa slavnost na tehn. srednji šoli.« *Slovenec*, 8. november 1931, 4.

Ravnatelj Josip Reisner je imel prvi nagovor, v katerem je slavil Hribarjeve zasluge:

Ko se je pričel v tem zavodu pouk, niste bili več ljubljanski župan, ker se je tedaj začelo vaše politično preganjanje. Zato je za vas ta dan obenem dan zadoščenja za vse trpljenje, ki ste ga morali prestati. Na spominski plošči bi danes lahko stal napis, posvečen vladnemu komisarju N. N. itd. Toda ta prostor je čakal na Vas, kajti Vam gre glavna zasluga, da imamo ta zavod. Imeli ste voljo in vztrajnost; da ste kljub tedanjim nam sovražnim razmeram, ustanovili ta zavod. Če bi takrat omahnili, bi nas danes tu ne bilo. [...] Vzgojnega pomena pa je ta dan tudi za našo mladino, ki naj ve, da narod, ki ne slavi in spoštuje svojih mož, teh vreden ni. Oddolžujemo se vam ob tej priliki za ta najlepši zavod med zavodi, katere ste ustanovili. Sprejmite gospod minister moje čestitke in zahvalo tudi v imenu vsega učiteljskega zbora in mladine ob tej priliki, ko odkrivamo to plaketo, za ves vaš trud in delo, katerega sadove mi uživamo.⁶⁰

Ivan Jelačin je nadaljeval s hvalospevi Hribarju in ko je omenil, »da je bil slavljenec vedno tudi njegov vzor in zato se je sporazumel s kiparjem Severjem, da je modeliral spominsko ploščo,«⁶¹ je z medaljona padlo preginjalo. »Vidno ginjen je stal minister Ivan Hribar pred svojim lastnim spomenikom, kar se še ni dogodilo slovenskemu možu.«⁶² Ganjeni Hribar je v daljšem govoru orisal težke razmere, v katerih si je prizadeval za izgradnjo obrtne šole, v sklepu pa je poudaril: »Najlepša zahvala mi je pa ta zavod sam in odkrita plaketa naj bo izraz ljubezni in vztrajnosti, ki me je vedno vodila pri delu za narod.«⁶³

Poleg plakete je Hribar za časa življenja skoraj dobil še eno obeležje. Leta 1940 so na ljubljanski univerzi začeli razmišljati o odkritju spominskih plošč osebam, ki so bile zaslužne za njeno ustanovitev. Med podajanjem predlogov (Ljubomir Davidović, Danilo Majaron in Karel Verstovšek) je France

60 »Svečano odkritje spominske plaketa ministru Ivanu Hribarju.« *Jugoslovan*, 8. november 1931, 5.

61 »Spominska plošča Ivanu Hribarju.« *Jutro*, 8. november 1931, 3.

62 Prav tam.

63 »Svečano odkritje spominske plaketa ministru Ivanu Hribarju.« *Jugoslovan*, 8. november 1931, 5.

Kidrič omenil tudi Hribarja, ki se je pred prvo svetovno vojno angažiral za slovensko univerzo. Ker je Hribar malo zatem prejel častni doktorat, je bilo ocenjeno, da bi bila spominska plošča odveč, in ker je manjkalo tudi denarja, plošč niso nikoli postavili.⁶⁴

Ne glede na to je Hribar svoje spominsko obeležje že imel, tega pa ni dosegel njegov politični tekmeč Fran pl. Šuklje (1849–1935), s katerim sta na stara leta poravnavala račune v obliki objavljajanja spominov ter kritičnih odzivov nanje. Ko je Šuklje oktobra 1933 dopolnil 84 let, se je v ljubljanskem društvu Krka, ki je združevalo Dolenjce, pojavila pobuda, da bi mu pred dolenskim gradom Kamen, kjer je stanoval, postavili spomenik. Kipar Tine Kos se je že lotil ustvarjanja skic, fotografije upodobljenca pa mu je prisrkel Božidar Jakac. Pobudniki so želeli odkriti dva spomenika; »*drugi kip v nadnaravni velikosti v pozi Šukljeta kot govornika*« naj bi postavili v društvenih prostorih v Ljubljani. »*Jubilant je bil proti temu ččeščanju, a spričo energije mladih ljudi iz Ljubljane je moral popustiti.*« Društvo je načrtovalo, da bo postavilo še več spomenikov, med katerimi bi bilo tudi obeležje naravoslovca Ferdinanda Seidla (1856–1942),⁶⁵ vendar niso uresničili nobene od pobud.

Hribar je v resnici ostal edini slovenski politik, ki je med obema vojnama dobil spomenik za življenje. Četudi so obstajali doprsni kipi nekaterih med njimi, kot sta dr. Anton Korošec in dr. Gregor Žerjav,⁶⁶ niso bili postavljeni kot spomeniki. Po drugi strani je bilo svojevrstno spominsko obeležje postavljeno voditelju Hrvaške kmečke stranke dr. Vladku Mačku (1879–1964). Na pročelju rojstne hiše njegovega očeta Janeza v Lesičnem je bila leta 1935 vzidana plošča, ki pa je bila bolj kot očetu posvečena sinu in njegovi kmečki ter proticentralistični politiki.⁶⁷

64 Smiljanić, »Kralji, doktorji, revolucionarji«, 472.

65 »'Oče dolenskih železnic' dobi spomenik.« *Slovenski narod*, 28. oktober 1933, 3.

66 Pokrajac Iskra, Več glav, 64–65 in 95.

67 Smiljanić, Ivan. »Inženir Janez Maček, oče Vladka Mačka, med spominom in pozabo.« SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin, 30 (2021), 38–43.

Hribar je bil iniciator še ene pobude, ki je prinesla kar dva javna spomenika še živečima umetnikoma. Prvi je bil skladatelj, pevec in glasbeni pedagog Matej Hubad (1866–1937), ki se mu kot umetniškemu vodji Glasbene matice v Ljubljani – tedaj osrednje slovenske glasbene ustanove – ter kasneje glasbene šole in konservatorija pripisuje zasluge za pričetek nove dobe v slovenski glasbi. Z aktivno organizacijo koncertov, promocijo slovenske ter slovanske glasbe in vzgojo opernih pevcev si je pridobil status ene najbolj uglednih osebnosti slovenskega glasbenega sveta. Občasno je Hubad izvajal dela svojega učenca, frančiškanskega patra Hugolina Sattnerja (1851–1934). Sattner je večino življenja deloval kot organist, učitelj glasbe ter pevovodja, in čeprav je začel skladati šele v šestem desetletju svojega življenja, si je s svojim opusom še za časa življenja pridobil spoštovanje kot eden najpomembnejših slovenskih skladateljev.

Ivan Hribar je najprej predlagal, da skladatelju Davorinu Jenku v Ljubljani postavijo spomenik,⁶⁸ in v ta namen je občini doniral Jenkov doprski kip, delo Lojzeta Dolinarja. Pobuda se je združila z drugim podobnim projektom. Leta 1927 je ljubljanska občina poverila načrt regulacije Vegove ulice, na kateri stoji stavba Glasbene matice, arhitektu Jožetu Plečniku. Arhitekt si je na zelenici pred Matico zamislil gaj slavni skladateljev, svojevrstno slovensko glasbeno Akropolo. Plečnik je po mnenju *Slovenskega naroda* »uredil pravi častni gaj, kakršne so imeli v starem veku, ko je najbolj cvetela kultura, ob hramih svojih božanstev Grki in Rimljani. In v ta ponosni sveti gaj je Glasbena Matica postavila one, ki se jim hoče zahvaliti in ki so vredni njenega počaščenja.«⁶⁹

Ker je bila Matica zadovoljna z Dolinarjevim portretom Davorina Jenka, mu je naročila izdelavo še sedmih doprskih kipov skladateljev: Jakoba Gallusa Petelina, Benjamina Ipavca, Frana Gerbiča, Stevana Stojanovića Mokranjca, Vatroslava Lisinskega ter Hubada in Sattnerja; naknadno sta bila odkrita še Dolinarjeva kipa Antona Foersterja in Emila Adamiča.⁷⁰ *Jutro*

68 »Ljubljana: prvi slovenski glasbeni festival.« *Slovenec*, 25. marec 1932, 4.

69 »Nova pridobitev Ljubljane: umetniško dovršena preureditev poslopja Glasbene matice in parka v Vegovi ulici.« *Slovenski narod*, 14. maj 1932, 3.

70 Čopič, Prelovšek, Žitko, *Ljubljansko kiparstvo na prostem*, 36.

je poročalo, da je Dolinar izdelal kipe pokojnih glasbenikov »po fotografijah, risbah in starih bakrorezih, skladatelja Mateja Hubada in p. Hugolina Sattnerja pa po naravi.«⁷¹ Kipe so v bron odlili v Zagrebu, nato pa so jih v dneh pred odkritjem namestili na podstavke iz nabrežinskega kamna. Slovenec je dva dni pred odkritjem zapisal: »Na kamenite podstavke z napisi p. Hugolina Sattnerja in ravnatelja Hubada pa herm za sedaj še ne bodo postavili.«⁷² Razlog za to navedbo ni razjasnjen; je v zadnjem hipu prišlo do pomislekov pri spomenikih živima osebama? Kljub temu je že naslednji dan časopis poročal: »Vsa okolica napravlja izredno svečan vtis, zlasti še sedaj, ko stoje že vse herme, tako tudi herma p. Hugolina Sattnerja in ravnatelja Hubada.«⁷³

Še preden je bil Hubadu postavljen javni spomenik, je dobil lasten kiparski portret v prostorih Matice, tako da se uvršča med peščico Slovencev, ki so za časa življenja dobili dva spomenika. Ob 40. obletnici njegovega delovanja v okviru Matice je bila v prenovljeni pevski dvorani Glasbene matice 30. novembra 1931 pripravljena slavnost. Dvorano so ob tej priložnosti poimenovali po Hubadu in v njej odkrili Hubadovo marmornato doprsje, po oceni Jutrovega poročevalca »krasno in izredno posrečeno umetniško delo«, ki ga je prav tako izdelal Dolinar. »Razumljivo je, da je po tem svečanem aktu planila vsa dvorana v neskončen aplavz in do solz ginjeni pevski oče Hubad od ganotja ni mogel spregovoriti besede.«⁷⁴ (V pevski dvorani je poleg Hubadovega doprsja stal tudi kip kralja Aleksandra, ki je Matici daroval prapor in bil njen zaščitnik, na stenah pa je bilo pritrjenih 29 plošč s črnimi okvirji, na katerih so bila izpisana imena častnih članov Matice.)⁷⁵

Osem doprsnih kipov pred poslopjem Matice so odkrili 16. maja 1932, v okviru prvega slovenskega glasbenega festivala v organizaciji Glasbene

71 »Lojze Dolinar in njegovo najnovejše delo.« *Jutro*, 15. maj 1932, 9.

72 »Kipi pred Matico.« *Slovenec*, 14. maj 1932, 4.

73 »Prvi slovenski glasbeni festival: okrašena Vegova ulica.« *Slovenec*, 15. maj 1932, 4.

74 –č. »Častni večer Glasbene Matice.« *Jutro*, 6. december 1931, 3.

75 »Nova pridobitev Ljubljane: umetniško dovršena preureditev poslopja Glasbene matice in parka v Vegovi ulici.« *Slovenski narod*, 14. maj 1932, 3.

matice.⁷⁶ Kipe je odkril njen predsednik dr. Vladimir Ravnihar, ki je v govoru slavil vse upodobljene skladatelje, vključno s Sattnerjem in Hubadom.⁷⁷ Tudi o Hubadovi glavi je bilo rečeno, da jo je »naš mojster Lojze Dolinar« ustvaril »z vso svojo umetniško silo in s pravim spoštovanjem do dela velikih mož«. ⁷⁸ Dejstvo, da sta med upodobljenci dva še vedno med živimi, je bilo obravnavano kot simpatična zanimivost, vsaj glede na to, da so po časopisju krožile fotografije Mateja Hubada pred lastnim kipom (slike s Sattnerjem niso bile objavljene). V tisku je vladal konsenz, da sta si oba več kot zaslužila tovrstno nevsakdanjo čast.⁷⁹ *Slovenski narod* je ob analizi »markantne glave prezaslužnega našega glasbenika in vodje vse naše muzike, direktorja konservatorija Mateja Hubada« poudaril: »Le največje može sveta doleti čast, da jim postavijo spomenike, ko še žive, a naš narod pač ni mogel izbrati zaslužnejšega kakor tega velikega in uspešnega narodnega delavca, da ga počasti in proslavi na tako izjemen način.«⁸⁰ Podobno mnenje je časopis izrazil o Sattnerju: »Tudi ta umetnik je v srebru svojih las zaslužil tako veliko čast že v življenju.«⁸¹

Sattner je umrl dve leti po postavitvi spomenikov in ob nekaterih poročilih o smrti je bila objavljena fotografija njegovega kipa, v nekrologih pa omenjen spomenik, postavljen za časa življenja.⁸² Ob Hubadovi smrti je tisk ponovno poudaril, da »je bil med redkimi, skrajno redkimi Slovenci, ki je že za življenja dobil javen spomenik,« in sklenil z mislijo: »V tej zgodovini bo Mateju Hubadu ohranjen trajen spomin, tako trajen, kakor je kip iz bronca,

76 »Ljubljana: prvi slovenski glasbeni festival.« *Slovenec*, 25. marec 1932, 4.

77 »Slavje slovanske pesmi: krasno uspele festivalske svečanosti so privabile v Ljubljano odlične goste iz vseh pokrajin naše države, pa tudi iz inozemstva.« *Slovenski narod*, 17. maj 1932, 2.

78 »Nova pridobitev Ljubljane: umetniško dovršena preureditev poslopja Glasbene matice in parka v Vegovi ulici.« *Slovenski narod*, 14. maj 1932, 3.

79 »Naš prvi glasbeni festival: osem kipov pred poslopjem Glasbene matice.« *Jutro*, 15. maj 1932, 9; »Slike kipov skladateljev.« *Slovenski narod*, 21. maj 1932, 4.

80 »Nova pridobitev Ljubljane: umetniško dovršena preureditev poslopja Glasbene matice in parka v Vegovi ulici.« *Slovenski narod*, 14. maj 1932, 3.

81 Prav tam.

82 »Pater Hugolin Sattner.« *Slovenski narod*, 20. april 1934, 1.

Slika 3: Matej Hubad (v cilindru) pred lastnim spomenikom ob odkritju.

Vir: *Jutro*, 4. 5. 1937, str. 3.

Slika 4: Matej Hubad pred lastnim spomenikom, ob praporščaku z zastavo Glasbene matice.

Vir: *Zbori*, revija nove zborovske glasbe, let. VIII, št. 4, str. 23.

Slika 5: Doprсни kip Hugolina Sattnerja.

ki mu ga je bila še za življenja postavila Glasbena Matica pred hramom njegovega dolgoletnega udejstvovanja.«⁸³

Z izjemo Hubada in Sattnerja niso znani drugi primeri odkrivanja spomenikov umetnikov v času med obema vojnama. Kot pogojno izjemo lahko omenimo kip Mojzesa, ki ga je leta 1927 izdelal Dolinar in ga je Plečnik kasneje postavil nad stranski vhod Narodne in univerzitetne knjižnice. Ker je za model izbral slikarja Riharda Jakopiča (1869–1943), so sodobniki kip občasno dojemali kot impresionistov spomenik: »Kipar Dolinar je postavil Jakopiču še za življenja spomenik s posrečeno prisposodbo, s katero je slavil Jakopičev navdih. Bil mu je model in upodobil ga je glede na njegovo vlogo v komaj prebujajočem se narodu kot Mojzesa, stopajočega s Sinaja z božjimi ukazi.«⁸⁴

Eden od primerov spominskega obeležja živi osebi ostaja nekoliko nejasen. Leta 1934 je načelnik in častni starosta Sokola v Ljubljani dr. Viktor Murnik (1874–1964) praznoval 60. rojstni dan ter štiri desetletja dela v tej telovadni zvezi. V počastitev obletnic je bila 25. marca 1934 organizirana svečanost v telovadnici ljubljanskega Narodnega doma (danes Narodna galerija), vendar ni povsem jasno, ali so mu v stavbi odkrili spominsko ploščo s portretom, ki ga je izdelal kipar Lojze Dolinar, ali so mu plaketo zgolj podarili.⁸⁵

V času med vojnama je bistveno upadlo število plošč v javnih stavbah s sezname oseb, zaslužnih za njihovo izgradnjo, ki so bile značilne za Avstro-Ogrsko. Eden redkih primerov iz tega časa se nahaja v kozjanski vasi Žegar, ob cesti med Slivnico in Lesičnim, ki je bila dograjena in odprta leta 1929. Napis na obeležju spominja na dva funkcionarja tega obdobja – velikega župana mariborske oblasti dr. Franca Schaubacha (1881–1954) in oblastnega komisarja dr. Josipa Leskovarja (1875–1965) –, ki sta se svečanega odprtja ceste in odkritja obeležja osebno udeležila, ter na pobudnika

83 –o. »Oče slovenske pesmi: danes se bo Ljubljana poslovila od ravnatelja Mateja Hubada.« *Jutro*, 4. maj 1937, 3.

84 Podbevšek, Anton. *Rihard Jakopič*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1983, 607–608.

85 »Ljubljanski Sokol.« *Jutro*, 25. marec 1934, 7; »Spominska plošča dr. Murnika.« *Jutro*, 27. marec 1934, 3.

ter nadzornika izgradnje ceste: dekana Marka Tomažiča ter gradbenika Martina Vrečka.⁸⁶

Fenomen odkrivanja spomenikov, kjer ob marmornati ali bronasti podobi stoji živ »izvirnik«, je tudi na Slovenskem postal gradivo za parodije in travestije. Še najdlje je pri smešenju pojava prišel ilustrator in karikaturist Hinko Smrekar. Leta 1929 je Lojze Dolinar ustvaril njegov doprni kip iz žgane gline in čez nekaj let je umetnina postala last upodobljenca. Smrekar je ob njej očitno začel premišljevat o vprašanih lastne posmrtni slave. Leta 1937 je tako nastala njegova satira *Odkritje spomenika H. Smrekarja*:

S težkim srcem poslušam včasih tožbe naklonjenih mi prijateljev in znancev, ki se pritožujejo, da imam premalo javnega priznanja (in dela še celó) da se mi preslabo godi, – in pikro pristavljajo, da pač po smrti dobim svoj spomenik. Sprva sem to skrbenje prenašal s stojičnim nasmehom, končno pa so mi te pogoste tožbe le vcepile strah, da ne bi družba mojih očitnih in skritih prijateljev ter prijateljic nadlegovala mili narod po moji smrti z nabiranjem prispevkov za moj spomenik. Pravično je, da taki odbori navadno po kratkem, zelo mučnem delovanju mirno v Gospodu zaspe. Z umetniki pa je pač tako, da živi begajo mirne občane v njih dosmrtni dremljavici ter jih še po svoji smrti straše. Jaz pa hočem imeti posmrtni večni mir, da bo imel svet končno mir pred menoj, jaz pa pred svetom.

Resnično sem v zadregi, kako bi svoje skrbeče prijatelje in prijateljice v zadevi mojega spomenika pomiril, obenem pa vesoljni mili narod zagotovo rešil pred takimi atentati.

V zadregi sem:

1. ker mi zares ni prav nič do mojega spomenika, do posmrtnega pa še celo ne;
2. ker ne vem, kdo naj bi odločil, ali sem in ali bom tak spomenik zaslužil. Večina mojih poklicnih tovarišev vsaj radi svoje visoko napete subjektivnosti za to odločitev gotovo ni upravičena ...

⁸⁶ »Nova cesta Sv. Urban – Lesično otvorjena.« *Slovenski narod*, 17. oktober 1929, 3.

Popolnoma pomirjuje pa me dejstvo, da si je neprimerno dražji spomenik omislil že marsikdo, ki nima prav nobenih drugih večjih zaslug, nego da je mili narod na ta ali oni način obral za večje število jurčkov ali celo milijončkov. –

Ni mi do spomenika:

1. nisem zaljubljen v fasado svoje trmaste betice, niti v svoje delo preko po lastni edino merodajni, strogi oceni zaslužene mere;
2. kaj mi koristi lovor brez – obare??

Izvršeno dejstvo pa je, da me je prijatelj Lojze Dolinar pred devetimi leti modeliral. Zdaj sem si ta doprsni kip pridobil, ker bi rad svoje tožeče prijatelje končno vtolažil.

Kip torej že imam, zato naj se zgodi še to, da ga postavim in odkrijem na ozemlju republike Smrekarije. Dan slovesnega odkritja še ni določen. Obvestim Vas, ko pride čas za to. –

Kip je terakota. Bron bi bil seveda dosti lepši, zanesljivejši in glede vremen trpežnejši. A kje naj snamem drobiž še za to???

Mili narode! Lončen spomenik si navsezadnje požrtvovalno postavim na lastne stroške. S tem ti prihranim celih 100 % tozadevnih izdatkov ... Oddahnil si se! ...

Nikakor pa spričo svojega, stalno zelo labilnega gmotnega položaja ne branim svojim odkritim in skritim prijateljem in nudim lepo priliko za dejanja posebno onim, ki se stalno pritožujejo nad krivicami, ki se mi godé, da prispevajo v ta namen svoj obolus. Gotovo je, da bodo stroški na ta način za mnogo, mnogo odstotkov (morda do 90 %) manjši nego po moji smrti. Preskočil sem že Abrahama, kar se da strumno korakam čedalje globlje častitljiva leta. Kdo ve, kdaj in kje mi smrt pota prekriža? Umreti se mi sicer ne mudi – še dolgo ne – a kdo ve, če se vendarle ne zgodi ob bližnji nepričakovani priliki? Brez strahu mili narode – naj se to zgodi kadarkoli – tudi nagrobnik že imam, sicer zelo skromen, – a značilen ... Hujše pa bo še, če se mi posreči, še prav dolgo živeti ...

Torej ... kocka je padla! Oni, ki bodo žrtvovali več nego po 100 Din, bodo vpisani v posebno zlato knjigo, ki bo nato položena v naročje Narodni galeriji v Ljubljani.

– Besed sem se do sitega naslušal, želim videti še dejanja! –

Končam in si umijem roke!⁸⁷

SLOVENSKI SPOMENIKI ZA ŽIVLJENJA V SOCIALISTIČNI JUGOSLAVIJI

Med drugo svetovno vojno ni zabeleženo, da bi na okupiranih delih slovenskega ozemlja postavljali spomenike živečim ljudem. V javnih ustanovah je bilo mogoče najti uvožene, serijsko izdelane doprsne kipe oseb, kot so italijanski kralj Viktor Emanuel III. (1869–1947), Benito Mussolini (1883–1945) in Adolf Hitler (1889–1945), ki so bili po koncu vojne zavrženi ali umaknjeni. Tisti, ki so se ohranili, so danes na ogled v slovenskih muzejih.

V obdobju med koncem druge svetovne vojne in informbirojevskim sporom leta 1948 je bilo na Slovenskem postavljenih nekaj javnih spomenikov Josifu Visarionoviču Džugašviliju – Stalinu (1878–1953). Prvi med njimi je sicer zgolj del večjega obeležja, namreč Spomenika zmage v Murski Soboti, posvečenega padlim vojakom Rdeče armade, ki je bil odkrit 12. avgusta 1945. Spomenik ima obliko mavzoleja, pred katerim stojita bronasta kipa rdečearmejca in partizana (modelirana po Ivanu Romanoviču Gurskem in Nandetu Vidmarju), iz mavzoleja pa se dviga visok slop, na katerem je bila pritrjena povečana bronasta kopija medalje s Stalinovim profilom, delo Zdenka Kalina.⁸⁸ Medalja je na spomeniku ostala do informbirojevskega spora. Četudi naj bi takrat razmišljali o razstrelitvi celotnega spomenika, so se na koncu pragmatično odločili le za zamenjavo medalje,

⁸⁷ »Hinko Smrekar o svojem spomeniku in svoji smrti.« *Tovariš*, 10. oktober 1952, 817.

⁸⁸ Čopič, *Javni spomeniki*, 382–383.

tako da danes na tem mestu visi medalja z Leninovim profilom. Fotografija Stalinove medalje je ohranjena, sama medalja pa se je izgubila.⁸⁹

Precej malo je znanega o nadnaravno velikih doprskih kipih Tita in Stalina, ki sta stala na visokih podstavkih na vogalu stavbe na Cankarjevi ulici v Ljubljani. Aprila 1946 ju je posnel Miloš Švabič,⁹⁰ ni pa jasno, ali sta bila zamišljena kot začasna dekoracija ali sta bila dejanski, četudi kratkovečni ljubljanski javni spomenik. Kot javni spomenik pa je bil zanesljivo postavljen Stalinov doprski kip, ki je bil skupaj s Titovim odkrit 25. avgusta 1946 v Mestnem parku v Celju.⁹¹ Avtor marmornatih kipov je bil Eduard Salesin, ki ju je izdelal po naročilu Fizkulturnega društva Olimp Gaberje.⁹² Enkrat med letoma 1948 in 1950 je bil Stalinov kip odstranjen, očitno pa je z njim odšel tudi Titov kip – morda zato, ker sta bila oba kipa kritizirana zaradi neupoštevanja smernic socrealizma. Danes je Titov kip še ohranjen v zasebnem muzeju v Letušu, medtem ko je bil Stalinov najverjetneje razbit.⁹³

Četudi so dokumentirane le te tri javne kiparske Stalinove upodobitve v Sloveniji, je bilo skupno število njegovih skulptur precej višje. Ustvarjali so jih tako uveljavljeni kiparji kot tudi študentje kiparstva na ljubljanski Akademiji za likovno umetnost. Komunistična partija Slovenije je na oddelku za kiparstvo, pa tudi pri Društvu slovenskih upodablajočih umetnikov, naročala kipe revolucionarjev dekorativnega značaja za prizorišča političnih manifestacij in svečanosti.⁹⁴ Stalina so portretirali tudi nešolani, amaterski kiparji. V tisku se je ohranil primer primorskega samouka Ivana Gregoriča, odgovornega za preureditev mladinske dvorane v Razdrtem, ki so »jo okrasili z njegovimi

89 Mohar, Katarina. »Svoboda je spomenik!«: Spomenik zmage v Murski Soboti: nastanek, usoda, kontekst.« *Acta historiae artis Slovenica: Visualizing Memory and Making History: Public Monuments in Former Yugoslav Space in the Twentieth Century*, 18/2 (2013), 141–142.

90 Za reprodukcijo gl. Jezernik, *Mesto brez spomina*, 431.

91 »Otvoritev fizkulturnega stadiona v Celju.« *Ljudska pravica*, 29. avgust 1946, 6.

92 Domjan, Alenka, ur. *Eduard Salesin: 1910–1980*. Žalec: Zavod za kulturo, šport in turizem; Celje: Grafika Gracer, 2018, 56, 93 in 127.

93 Prav tam, 58.

94 Rakovec, Andreja. »Upodobitve revolucionarjev oktobrske revolucije v likovni umetnosti na Slovenskem.« V: *Oktobrska revolucija 1917–2017: med izkušnjo, interpretacijo in poetizacijo*, ur. Irena Avsenik Nabergoj, 103 in 107. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.

kipi Tita in Stalina«.95 V številnih učbenikih je kot ponazoritev informbirojskega spora ponatisnjena fotografija Vlastje Simončiča iz leta 1948, ki prikazuje Stalinovo doprsje v smetnjaku s kovinskimi odpadki. Fotografija je bila sicer razvita šele sredi 1960. let.

Stalin je romal v smeti, zato pa so začeli postavljati spomenike vodji jugoslovanskega partizanskega gibanja in jugoslovanskemu predsedniku Josipu Brozu – Titu (1892–1980). Podobno kot nekoč kipi monarhov Franca Jožefa in Aleksandra so tudi Titove podobe v javnem prostoru imele funkcijo poenotenja jugoslovanskih državljanov pod zastavo komunistične partije in njenega voditelja. Na vprašanje, koliko točno je bilo tovrstnih portretov, je težko podati natančen odgovor. Iskanje in preštevanje vseh maršalovih portretov in kipov, postavljenih v javnih prostorih, bi bilo brezplodno, saj je bilo teh serijsko izdelanih podob ogromno, do danes pa se jih je na nekdanjih mestih in v muzejih ohranila le peščica. Titovi doprsni kipi so bili postavljeni kot dekoracija na kongresih, manifestacijah, razstavah in po tako rekoč vseh institucijah v državi, v prvih povojnih letih so bili tudi darilo, ki so jih najuspešnejši delovni kolektivi, mladina ali športniki prejeli na tekmovanjih.

Postavljanje Titovih kipov v javnih prostorih je bilo le redko pospremljeno s svečanim odkritjem. Doprsja so se tam najpogosteje preprosto pojavila in kot del opreme ostala vse do začetka 90. let. V času pred Titovo smrtjo je v časopisju pravzaprav zabeležen le en primer slavnostnega odkritja, ki se je zgodilo 26. novembra 1976 na Osnovni šoli Davorina Jenka v Cerkljah na Gorenjskem. Takrat so v šolski avli postavili bronasto maršalovo doprsje, delo Borisa Kalina, ki ga je šoli podaril član sveta federacije Tone Fajfar.⁹⁶ Občasno je bilo odkrivanje teh kipov le del večje prireditve. Ko so, denimo, v osnovni šoli v Metliki leta 1968 odprli spominsko razstavo o XV. brigadi, so sočasno v šolski stavbi odkrili tudi relief, delo Lojzeta Dolinarja, spominsko

95 »Ivan Gregorič – ljudski kipar na Primorskem.« *Ljudska pravica*, 12. junij 1947, 4.

96 B. S. »Darilo šoli – kip predsednika Tita.« *Delo*, 25. november 1976, 9.

ploščo z novim imenom šole ter »velik kip maršala Tita, darilo društva jugoslovanskih likovnih umetnikov«.97

Tita so upodabljali številni jugoslovanski, in s tem slovenski, umetniki. V prvih letih socialistične Jugoslavije je časopisje spremljalo obsežno produkcijo Titovih kipov v izvedbi znanih slovenskih kiparjev (Boris Kalin, Zdenko Kalin, Frančišek Smerdu, Peter Loboda, Stane Kolenc).98 Kipar Momo Vuković je sredi 60. let, med ustvarjanjem maršalovega doprsja, jasno povedal: »Tita poskuša narediti vsak kipar in mislim, da moram poskusiti še jaz.«99 Kot likovni motiv je Tito pritegoval tudi kiparje – samouke. Med njimi je bil kmet Jože Kolar iz Spodnjih Grušovelj, ki je več mesecev iz lipovega lesa rezljal Titovo figuro v partizanski uniformi, ki jo je na koncu koloriral.100

Celopostavni Titovi kipi niso bili tako brezštevilni kot doprsja. Najslavnejši je kip hrvaškega kiparja Antuna Augustinčiča, ki je bil leta 1948 odkrit v Kumrovcu. Ker je bila izdelana serija odlitkov, so bile identične skulpture odkrite v številnih jugoslovanskih mestih, s tem pa je Augustinčičeva podoba korakajočega, zamišljenega Tita postala njegova najslavnejša umetniška podoba. Eden od odlitkov je bil vsaj od leta 1955 postavljen sredi avle Muzeja ljudske revolucije Slovenije v ljubljanskem Cekinovem gradu,101 tri leta kasneje pa je bil prestavljen na Gospodarsko razstavišče, kjer je postal del dekoracije na VII. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije.102 Nekaj časa je kip stal na ploščadi pred razstavno dvorano, nato pa se je vrnil v muzejsko avlo. Leta 1961 je bil kip skupaj s kamnitim podstavkom prestavljen iz avle na prostor pred muzejem, vendar je slavnostno odkritje kipa, sodeč po časopisju, umanjalo. Spomenik je na tem mestu ostal do prenove Cekinovega gradu v času osamosvojitve. Nameščen je bil v park

97 »Novo ime metliške šole.« *Dolenjski list*, 29. 8. 1968, 8. Omenimo še, da je bil Titov bronasti doprsni kip, ki še danes stoji ob osrednjem spomeniku NOB v Metliki, odkrit 3. julija 1983, torej v naš pregled ne sodi; gl. Bezek, M. »Shod slovenskih borcev.« *Dolenjski list*, 7. julij 1983, 1.

98 Gl. npr. »Podoba maršala Tita v upodabljajoči umetnosti.« *Tovariš*, 23. maj 1952, 348.

99 Jurič, E. »Za vino pev'c da pesem v dar ...!« *Delo*, 17. marec 1965, 6.

100 »Samouk izdelal kip maršala Tita.« *Celjski tednik*, 13. september 1957, 8.

101 J. Š. »Zakladnica pričevanj o narodnoosvobodilni borbi.« *Ljudska pravica*, 6. april 1955, 5.

102 »Prisrčna dobrodošlica delegatom in gostom na VII. kongresu ZKJ.« *Ljudska pravica*, 21. april 1958, 1.

gradu Brdo pri Kranju, leta 2021 pa je bil v nejasnih okoliščinah prenesen v Muzej vojaške zgodovine v Pivki..¹⁰³

Bolj znan kot ljubljanski kip je različica, postavljena v Velenju. Mesto, ki je s Titovim pristankom postalo zgled modernističnega socialističnega naselja, je o spomeniku maršalu razmišljalo od konca 60. let. Zaradi Titove podpore modernizaciji naselja, ki pa ji slovensko republiško vodstvo ni bilo naklonjeno, je spomenik simboliziral tudi kljubovanje lokalne velenjske oblasti Ljubljani. Pobuda za spomenik je v Velenju zbudila nekaj pomislekov, menda povezanih z dvomi glede vzpostavljanja kulta osebnosti, pa tudi postavljanja spomenika živi osebi. Sredi 70. let je vendarle prišlo do odločitve o postavitvi. Republiško vodstvo je zato v Velenje poslalo tedanjega sekretarja republiške konference SZDL Milana Kučana, ki naj bi namero velenjske občine preprečil z izpostavljanjem nespodobnosti odkrivanja spomenikov živim osebam. Občina pa je vztrajala in Kučan je popustil.¹⁰⁴ Ostareli Augustinčič je večino dela poveril pomočnikoma Vladimirju Herljeviću in Ivanu Paviću, ki sta se lotila ustvarjanja 6,3 metra visoke skulpture, kar je vse do danes največja Titova skulptura. Spomenik, ki je bil financiran z donacijami prebivalcev in delavcev Šaleške doline, je bil v bron odlit v Zagrebu in nato prenesen v Velenje, kjer je bil nameščen na 3,7 metra visok podstavek na Titovem trgu. Slavnostno je bil odkrit 25. junija 1977 pred okoli 15 000 obiskovalci, v počastitev Titovega 85. rojstnega dne, 40. obletnice njegovega prihoda na čelo KPJ in 40. obletnice ustanovitve KPS.¹⁰⁵ Tita na odkritju ni bilo, ker je takrat na obisku gostil Moamerja Gadafija.

Še en Titov celopostavni kip je v 50. letih iz belega marmorja izklesal kipar Boris Kalin, pri čemer se je zgledoval po doprsju, ki ga je po naravi izdelal leta 1948.¹⁰⁶ Skulptura je bila postavljena v veži republiške skupščine v Ljubljani in ni bila odkrita s posebno svečanostjo, saj se je v prostoru nahajala že od otvoritve stavbe leta 1959. Pred kipom je leta 1980 stala krsta s

103 Čopič, Prelovšek, Žitko, *Ljubljansko kiparstvo na prostem*, 154.

104 Štravs, Smilja. »Kako so gradili Titov spomenik v Velenju.« *Gea*, 27 (avgust 2017), 36–40.

105 »Spomenik maršalu Titu.« *Naš čas*, 30. julij 1976, 1; Utenkar, Danilo. »Titovo delo – naš vzor in spodbuda.« *Delo*, 27. junij 1977, 1.

106 Čopič, Prelovšek, Žitko, *Ljubljansko kiparstvo na prostem*, 26.

Titovimi posmrtnimi ostanki, preden so bili vkrcani na vlak proti Beogradu, desetletje kasneje pa je bil kip odstranjen iz avle. Okoli maršalove marmornate glave so namestili vrh in ga z žerjavom prestavili na kamion, ki ga je prepeljal na dvorišče Mestnega muzeja Ljubljana. Četudi je Jože Smole protestiral proti odstranitvi, zaradi česar se je razvila živahna časopisna polemika,¹⁰⁷ se skulptura v avlo ni več vrnila. Še dva Titova celopostavna kipa sta bila postavljena v vojašnicah Jugoslovanske ljudske armade, ki sta ju, v skladu s takrat ustaljeno navado, izdelala likovno izšolana kiparja med služenjem vojaškega roka. V vojašnici Milana Majcna v Novem mestu je bil za dan mladosti leta 1972, ob maršalovem 80. rojstnem dnevu, postavljen nad dva metra visok celopostavni Titov kip iz armiranega betona, ki ga je izdelal hrvaški kipar Pavao Hudek¹⁰⁸ (kip je danes na ogled pred Dolenjskim muzejem), v vojaški pekarni v Mariboru pa je neznani kipar v 70. letih izdelal betonski maršalov kip. Po osamosvojitvi je bil kip večkrat prestavljen in prebarvan, vendar ni bil premeščen z nekdanje lokacije.

Tito se v javni memorialni krajini pred letom 1980 ni pojavljal samo v obliki kiparskih portretov, temveč tudi kot ime, vklesano na spominskih obeležjih dogodkom, ki so bili z njim le implicitno povezani. Morda se je maršalovo ime v taki obliki prvič pojavilo na spomeniku ustanovitvi Gubčeve brigade v zaselku Maline pri Trebelnem iz leta 1950. Na spomeniku je namreč zapisano, da so borci brigade svojo kri vlagali ... *V TEMELJE NOVE / TITOVE JUGOSLAVIJE*. Titovo ime je bilo omenjeno tudi na plošči s srbohrvaškim napisom, vzdani na pročelje gradu Otočec, posvečeni izgradnji avtoceste bratstva in enotnosti, ki naj bi bila zgrajena prav na maršalov poziv.¹⁰⁹ Na spomeniku, odkritem leta 1959 na kraju, kjer Pot spominov in tovarišstva prečka Celovško cesto v Ljubljani,¹¹⁰ pa je mogoče na listkih, ki jih trosijo upodobljeni aktivisti, prebrati sporočilo *ŽIVEL / TITO*. V 50. letih se je Titovo ime znašlo tudi na številnih ploščah znotraj tovarniških obratov, ki so spominjale na uvedbo samoupravljanja.

107 Smole, Jože. »Kdo je dal odstraniti Broza?.« *Delo*, 2. oktober 1990, 6.

108 »V vojašnici Milana Majcna.« *Dolenjski list*, 13. april 1972, 11.

109 V. B. »Mlada generacija je upravičila zaupanje.« *Ljudska pravica*, 23. november 1958, 1.

110 »Tekme in slavje množic.« *Delo*, 7. september 1959, 8.

V istem desetletju se je pričelo obeleževanje krajev, povezanih z maršalovo življenjsko potjo. Njegovo ime na ploščah je bilo grafično posebej izpostavljeno: beseda »Tito« je bila lahko vklesana z večjimi črkami kot preostali napis, izpisana z velikimi tiskanimi črkami, reliefno izbočena, odebeljena ali postavljena v posebno vrstico. Prvi val Titovih spominskih obeležij je nastopil 25. maja 1952, ob njegovem 60. rojstnem dnevu, saj so tega dne s kar osmimi ploščami obeležili njegove postaje po Sloveniji od otroštva do pričetka druge svetovne vojne. Plošče so bile odkrite na Trdinovi ulici v Ljubljani, v Tacnu, na gradu Goričane, na kamniški tovarni Titan, na mariborski kaznilnici, na Šmiglovi zidanici nad Grajsko vasjo, na šoli v Bistrici ob Sotli in v Trebčah. Leta 1953 je bila postavljena še plošča na planinskem domu na Lisci, štiri leta kasneje pa so v Kamniku obeležili lokacijo nekdanje Sokolske telovadnice, v kateri je Tito telovadil leta 1911.¹¹¹

V 60. letih je bilo postavljenih manj obeležij, med njimi sta bila spomenik na Vinjah pri Domžalah ter bronasta skulptura *Tri gracije*, postavljena leta 1969 v zdraviliškem parku v Radencih v spomin na Titov obisk tri leta prej.¹¹² V 70. letih se je Tito ponovno pojavil na več spomenikih, zdaj že kot skoraj mitska osebnost. Opazni so bili poskusi povezovanja Tita tako z njegovimi preteklimi dosežki kot tudi svetlo prihodnostjo, v katere naj bi popeljal Jugoslovane, kar je bilo izpostavljeno ob polaganju temeljnega kamna za Jedrsko elektrarno Krško 1. decembra 1974.¹¹³ Po drugi strani se na osrednjem spomeniku NOB, odkritem leta 1975 na Trgu svobode v Mariboru, ki ga je oblikoval Slavko Tihec, Titov portret pojavi kar dvakrat, in je edina oseba izmed vseh upodobljenecv, ki je vojno preživel.¹¹⁴ Kljub temu njegovi okrogli rojstni dnevi niso prinašali bistvenega povečanja števila novih spomenikov kot nekoč. Titov 80. rojstni dan leta 1972 je (poleg novomeške vojašnice) trajno obeležilo zgolj Hortikulturno društvo Savsko naselje v Ljubljani, ki je na Luize Pesjakove ulici zasadilo drevesi in prednjo postavilo

111 s. »Kamničani praznujejo.« *Slovenski poročevalec*, 26. julij 1957, 4; Z. »Praznik Kamničanov.« *Glas Gorenjske*, 29. julij 1957, 2.

112 Borovič, Boro. »Sto let Radenske.« *Delo*, 7. september 1969, 1.

113 Pogačnik, Bogdan. »Položen temeljni kamen prve jedrske elektrane.« *Delo*, 2. december 1974, 2.

114 Mavrič Žižek, Irena. »Znane osebnosti na Spomeniku narodnoosvobodilne borbe v Mariboru 1941–1945.« *Dialogi*, 11–12 (2016), 70–73.

kamnito obeležje.¹¹⁵ Nadalje je bila leta 1977, ob maršalovem 85. rojstnem dnevu, obeležena še tretja lokacija, povezana s Titom v Kamniku, namreč stavba na Kovinarski cesti 20, v kateri je stanoval za časa svojega službovanja v Titanu.¹¹⁶ Istega leta sta bili postavljeni plošči na lokaciji partizanskega taborišča Titova vas ter pri t. i. Mahavovem griču pri Sebenjah, od koder je Tito leta 1934 po ilegalni poti krenil preko Karavank.¹¹⁷

Slika 6. Spominsko znamenje, postavljeno ob 80. rojstnem dnevu Josipa Broza – Tita leta 1972 v Savskem naselju v Ljubljani.

V letu pred smrtjo je bil Tito deležen še zadnjih spomeniških počastitev, povezanih s 40. obletnico ustanovne seje CK KPJ v Bohinjski Bistrici marca 1939 pod njegovim vodstvom. Ob obletnici je bil v naselju zgrajen kulturni dom Joža Ažmana in odprt 1. maja 1979 z organizacijo slavnostne seje CK ZKJ, ki se je je ponovno udeležil Tito (kot se je izkazalo, je bila to zadnja seja CK, ki ji je prisostvoval). Dogodek je bil dopolnjen z odkritji treh obeležij. Razen dveh plošč v spomin na obe seji je bil v parku pred kulturnim domom odkrit

115 P. H. »Savsko naselje: proslava.« *Delo*, 24. maj 1972, 8.

116 H. K. »Plošča na hiši, v kateri je bival Josip Broz.« *Delo*, 25. maj 1977, 12.

117 Zorec, Črtomir. »Pogovori o Trziču, njegovih krajih in ljudeh (11. zapis).« *Glas*, 25. september 1981, 7.

spomenik, posvečen revoluciji in narodnoosvobodilnemu boju v Bohinju. Obeležje je zasnoval že omenjeni Slavko Tihec, v lesu pa ga je izdelal obrat mizarstva LIP.¹¹⁸ Med osebami, upodobljenimi na obeležju, je mogoče prepoznati Titovo podobo, povzeto po fotografiji iz leta 1938.

Omeniti velja še posebno obliko počastitve, ki je bil deležen Tito. Tako kot nekoč Vladko Maček, ki je dočakal odkritje spominske plošče svojemu očetu, si je tudi jugoslovanski maršal lahko ogledal bronasti doprsni kip svoje matere Marije Broz, rojene Javeršek. Že leta 1977 je Božidar Jakac na podlagi Titovega opisa in pričevanj sorodnikov zrisal portret Titove matere, saj njena fotografija ni ohranjena. Na podlagi risbe je Antun Augustinčič, skupaj z Vladimirjem Herljevičem, ustvaril njen doprsni kip, ki ga je podaril šolarjem v Bistrici ob Sotli za novo šolo, poimenovano po Titovi materi. Slavnostno so ga odkrili 29. aprila 1979, ob odprtju šolske stavbe. Nekaj dni kasneje, 10. maja, je kraj obiskal tudi Tito ter si ogledal šolsko stavbo in spomenik (po naključju je istega dne umrl Augustinčič). V govoru, ki ga je imel po ogledu, je povedal: »Srečen sem, da sem tukaj, med vami in da sem videl kip moje matere, Marije Broz.«¹¹⁹ Spomenik Mariji Broz je bil bolj posvečen Titu kot njej, saj ji obeležja ne bi odkrili, če ne bi bila povezana s Titom. Šlo je za specifično sredstvo politične propagande, s katerim je bila utrjevana maršalova avtoriteta, četudi je bila na površini posvečena nekemu drugemu.

Ugotovitev, da Titovih spomenikov, postavljenih pred letom 1980, ni bilo malo, ni presenetljiva. Kakšen pa je položaj, če analiziramo vidnejše slovenske politike tega obdobja? Kdo izmed njih je že za življenja lahko občudoval lastno ime, vklesano v kamen, in na koliko krajih? Začnimo z v partijski hierarhiji verjetno najvišje pozicioniranim Slovencem, teoretikom samoupravnega socializma Edvardom Kardeljem (1910–1979). V desetletju po smrti mu je bila po celi državi postavljena množica celopostavnih in doprsnih kipov ter spominskih plošč, toda za časa življenja je bilo njegovih

¹¹⁸ Šlamberger, Vlado. »Varovati moramo enotnost naših narodov in ustvarjati pogoje za razvoj, delati tako, da bo novim rodovom bolje.« *Delo*, 3. maj 1979, 1.

¹¹⁹ Šlamberger, Vlado. »Prisrčno slavje v Bistrici, Tito dopotoval v Zagreb.« *Delo*, 11. maj 1979, 1.

spomenikov zelo malo. Četudi je bilo že leta 1948 v smernicah glede izgradenj zadružnih domov na Slovenskem omenjeno, naj v avli pred dvorano stoji »kip tov. Tita ali Kardelja ali Matije Gubca«,¹²⁰ Kardelj javnih kiparskih spomenikov ni dobil. Za razliko od Tita se je njegovo ime le enkrat znašlo v kontekstu obeleževanja markantnih dogodkov partijske zgodovine, v katerih je bil udeležen. V Joštovem mlinu v Medlogu blizu Celja je za silvestrovo 1939 pod Kardeljevim vodstvom potekala druga konferenca KPS. Ploščo v spomin na dogodek, na kateri je Kardelj poimensko naveden, je slavnostno odkril Franc Leskošek – Luka 18. septembra 1954; časopisna poročila med obiskovalci prireditve ne omenjajo Kardelja.¹²¹ Na še dveh obeležjih so se znašli Kardeljevi citati. Prvi je spomenik ustanovitvi Tomšičeve brigade v kočevski vasi Stari Log, odkrit 13. septembra 1952.¹²² Razen obširnega Kardeljevega citata je na spomeniku omenjen tudi Tito, tako da gre za edini znani spomenik, na katerem sta oba navedena poimensko. Drugi Kardeljev citat se je znašel na plošči v spomin zboru odposlancev v Kočevju, ki je po vojni postal eno izmed najbolj slavljениh poglavij NOB. Ob proslavi desetletnice dogodka, 4. oktobra 1953, je v prenovljenem Šeškovem domu, prizorišču dogodka, potekala slavnostna seja Izvršnega sveta Ljudska skupščine LRS. Po seji je bila v avli doma odkrita spominska ploščca, v katero je bil vklesan Kardeljev citat, izrečen na zboru leta 1943. Četudi je bil na prireditvi prisoten, ploščce ni odkril Kardelj, temveč Miha Marinko.¹²³ Kardelj, skratka, od sredine 50. let do smrti ni bil deležen nikakršnih spomeniških počastitev.

Vsaj dveh počastitev za življenja je bil deležen tudi španski borec, partizan ter diplomat Dušan Kveder (1915–1966), saj je bila že leta 1953 obeležena akcija Brežiške čete, katere komandir je bil, med katero so iz zapora v Sevnici rešili več okupatorjevih jetnikov.¹²⁴ Drugo ploščo je dobil 28. oktobra 1961, vzidana je bila na nekdanjo železniško čuvajnico na Cesti bra-

120 »Ali že imate načrt za vaš zadružni dom?« *Slovenski poročevalec*, 1. februar 1948, 5.

121 E. K. »Slavnost v Joštovem mlinu.« *Slovenski poročevalec*, 19. september 1954, 1.

122 »Večnemu spomину na slavne dni revolucije!« *Dolenjski list*, 18. september 1952, 4.

123 »Ponosni smo, da smo ostali dosledni na naši revolucionarni poti.« *Ljudska pravica*, 5. oktober 1953, 2.

124 Mrvič, Stanislav, Janez Kos. *Pomniki narodnoosvobodilnega boja na območju občine Sevnica*. Sevnica: Občinska konferenca SZDL, 1989, 86.

tov Milavcev 110 v vasi Brezina pri Brežicah, v kateri je bila ustanovljena Brežiška četa. Razen Kvedra je na plošči omenjen tudi politični komisar čete, v času odkritja plošče prav tako še živeči Rudi Janhuba (1914–1976).¹²⁵

Funkcionar Sergej Kraigher (1914–2001) je obeležje dobil 30. junija 1975 v Rečici v bližini Laškega (kasneje je bila razdeljena na Zgornjo in Spodnjo Rečico). Ob proslavi občinskega praznika so na stavbi s hišno številko 160 odkrili ploščo, ki je opozarjala, da sta se leta 1941 v hiši zadrževala Franjo Vrnč in Kraigher. Slednji se je v funkciji predsednika predsedstva skupščine SRS osebno udeležil proslav,¹²⁶ a ni znano, ali je prisostvoval tudi odkritju plošče. Danes plošče ni več na pročelju. Kraigher je bil omenjen še na eni spominski plošči, na kateri se je znašel skupaj s soprogo Lidijo Šentjurg (1911–2000), ter prej omejenim Francem Leskoškom (1897–1983). Plošča je bila vzdana na stavbo na Ulici prvoborcev 26 v Hrastniku, v kateri je v 30. letih stanoval rudar Franc Mlakar s soprogo Faniko, njuno stanovanje pa je postalo kraj zbiranja lokalnih komunistov in s tem pomembno središče delavskega gibanja. Plošča je bila odkrita 2. julija 1980, ob prazniku občine Hrastnik, pri čemer se je za razliko od predhodnih tovrstnih obeležij primerilo, da ga je odkrila oseba, zapisana na plošči, namreč članica sveta federacije Šentjurg.¹²⁷ Morda je treba med spomenike Kraigherju in Šentjurg šteti tudi (zdaj izgubljeno) ploščo, odkrito v Podkrcinah, od koder je bila doma Šentjurg in kjer so se zbirali zasavski komunisti.¹²⁸

Med slovenskimi političnimi funkcionarji, ki so za življenja dobili spomenik, izstopa Miha Marinko (1900–1983). Na pročelju nekdanjega hotela Zlatorog v Ukancu je bila svojčas vzdana plošča, posvečena posvetu novembra 1944, na katerem se je zbralo okoli 170 aktivistov OF jeseniškega okrožja. Zborovanje je vodil član CK KPS Marinko, ki je imel referat o političnem dogajanju doma in po svetu. Desetletje kasneje, 22. avgusta 1954, je bila slavnostno odkrita bronasta plošča, izdelana v livarni Železarne

125 (r). »Brežice: na občinski praznik se pripravljajo.« *Delo*, 25. oktober 1961, 4.

126 Krašovec, Jure. »Bandidental (1).« *Novi tednik*, 12. junij 1975, 7.

127 Dopisniki Dela. »Jutrišnji dan bo lepši.« *Delo*, 5. julij 1980, 2.

128 J. K. »Slavke v Podkrcinah.« *Zasavski tednik*, 30. julij 1955, 1.

Jesenice. Svečanosti je prisostvoval tudi Marinko, takrat predsednik Ljudske skupščine LRS. Četudi je ob odkritju plošče govoril drugi aktivist, je na popoldanskem delu prireditve nastopil Marinko, ki se je v govoru spominjal vojnega časa in hvalil aktualno jugoslovansko politiko.¹²⁹ Danes stavba hotela propada, plošča pa je izginila.

Marinko je bil deležen še ene, za slovenski prostor unikatne počastitve. V politikovem domačem kraju Gabrsko, severno od Trbovelj, je bil namreč urejen t. i. Marinkov hram – skromna lesena kašča na naslovu Gabrsko 6, v kateri je Marinko pod policijskim nadzorom preživel pet let v času konfinacije po vrnitvi iz Sovjetske zveze. Na hiši je pritrjena lesena plošča, v notranjosti kašče pa je bila postavljena manjša razstava fotografij o Marinkovem življenju in delu. Obnova kašče, namestitve plošče in ureditev razstave so bili organizirani ob Marinkovem 80. rojstnem dnevu, preurejeno celoto pa so odprli na svečanosti 5. septembra 1980. Na osrednji prireditvi v trboveljskem Delavskem domu je z obširnimi govorom v slavljenčevo čast nastopil Stane Dolanc,¹³⁰ Marinko pa je sedel med občinstvom. Po petju pesmi so politika obdarovali z nageljni, njegovim portretom in kipom delavca, popoldne pa je dobro razpoložen prisostvoval tudi krajši prireditvi, s katero so odprli Marinkov hram.¹³¹ Marinko se je ob tej priložnosti, kot je poročalo Delo, spominjal: »Vidiš, tu gori piše 1934. Dobro sem si zapomnil, sto let je bila stara kašča, ko sem prišel sem.« Kot dobrodošlica so bile te besede Miha Marinka namenjene Pepci Kardeljevi ob srečanju v petek popoldne pri Marinkovem hramu v Gaberskem. In smeje je Francetu Popitu dejal, češ, to je bil moj vikend.¹³² Ob Marinkovi smrti tri leta kasneje je pred hramom potekala spominska svečanost.¹³³

Če bi natančno prečesali literaturo, arhive in teren, bi med spominskimi znamenji NOB lahko našli še nekaj primerov obeležij temu ali onemu

129 »Spomnili so se velikih dni«/»Slavje v Bohinju«, *Glas Gorenjske*, 28. avgust 1954, 1–2.

130 »Zaradi ljudi, zaradi revolucije, ni trpel niti pri sebi niti pri drugih slabosti, ki so, na videz majhne, prizadevale komunistično partijo.« *Delo*, 6. september 1980, 4.

131 Burkelj, Pavle. »Revolucionarjev jubilej.« *Delo*, 6. september 1980, 1.

132 Burkelj, Pavle. »Izgnančevo domovanje.« *Delo*, 8. september 1980, 2.

133 »Slovo občanov iz revirjev od uglednega revolucionarja.« *Delo*, 22. avgust 1983, 1.

dogodku, na katerih je pri razlagi konteksta vklesano tudi ime kakega posameznika, ki je vojno preživel. Na domačiji v zaselku Vobovše (tudi Gobovše) je bil avgusta 1941, denimo, zbor štaba Kamniškega bataljona pod vodstvom komandanta, pravnika, zdravnika in politika dr. Marijana Dermastja (1911–1971) in politkomisarja Antona Šturma (1908–1985). Na dogodek spominja plošča, odkrita julija 1949, na kateri sta imeni obeh vodij bataljona.¹³⁴ Podobno je na plošči iz 1954, posvečeni nemškemu požigu mlina v Veštru blizu Škofje Loke februarja 1944, v katerem so umrli štirje partizani, zabeleženo tudi ime kurirja Andreja Florjančiča, ki se je smrti rešil s prebegom čez Soro;¹³⁵ o travmatičnem dogodku je leta 1969 spregovoril za časopis *Glas*.¹³⁶ Še en primer je plošča, ki je od leta 1950 postavljena v vasi Bukovščica. Spominja na ranjene partizane, ki so se zdravili pri družini Tomažin, dokler okupator družine ni izgnal ter očeta Janeza Tomažina ustrelil kot talca.¹³⁷ Na plošči so navedena tudi imena prvih treh ranjenih partizanov tega področja, med katerimi je bil partizanski poveljnik in oznovec Stane Kersnik – Jelovčan (1914–1997). Skratka, povprečen partizan, ki je vojno preživel, je svoje ime v kamnu dočakal samo v primeru, da je bil udeleženec pomembnejšega dogodka, ki so mu odkrili spominsko obeležje.

Spomeniki živečim umetnikom so bili po drugi svetovni vojni neobstoječi. Imena literatov so se na spomeniku znašla le v primeru, da so bili avtorji slavnih verzov, posvečenih v vojni padlim partizanom ter njihovem junaštvu. Če upoštevamo to okoliščino, je mogoče na spomenikih najti precejšnje število živečih pesnikov, kot so Fran Albreht, Matej Bor, Rado Bordon, Miroslav Košuta, Ivan Minatti, Bojan Pisk, Tone Seliškar, Tone Svetina, Ciril Zlobec itd., občasno pa so bili avtorji verzov iz drugih strok (spomenik NOB v Krškem je, denimo, opremljen z napisom helenista in prevajalca Antona Sovreta). Verzi še živečih pesnikov niso redkost niti na spomenikih, postavljenih po letu 1991 (npr. na spomeniku žrtvam prometnih nesreč na ljubljanskih Žalah so verzi Nika Grafenauerja). Spomenikov živeči književniki torej v

134 *Spominska obeležja NOB občine Kamnik*. Kamnik: Kulturna skupnost, 1975, brez pag.

135 Krapež, Stane, ur. *Pomniki NOB na Škofjeloškem*. Ljubljana: Borec, 1986, 358–360.

136 I. Guzelj. »Nemci so prišli ob zori.« *Glas*, 8. februar 1969, 4.

137 Krapež, *Pomniki NOB na Škofjeloškem*, 63.

Jugoslaviji niso dobili, toda hkrati je bilo njihovo slavljenje v obliki urejanja spominskih sob ali šolskih ekskurzij do njihovih rojstnih hiš dodobra razvit pojav. Kot je poudarjal tisk:

Slovinci pa se radi častimo že za živa. Miško Kranjec ima v Veliki Polani že svojo spominsko hišo z muzejem, učitelji popeljejo svoje učence v Polskavo, rojstni kraj Antona Ingoliča, v Grgar, rojstni kraj Mateja Bora, ali na Slap, rojstni kraj Cirila Kosmača. Če je merilo za spomenik pisateljeva veljava oziroma njegov pomen, potem bi najbrž za preteklost morali urediti spominske hiše oziroma sobe za kakšnega Ciglerja, Erjavca, Janežiča, Kopitarja, za oba Kozaka, Slomška, Vraza itd., med še živimi pa bi si lahko omislili kaj takega vsaj še Kreft, Potrč, Rebula, Kocbek ali Vidmar.¹³⁸

Pravkar omenjeni literarni kritik in predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU) Josip Vidmar (1895–1992) je bil eden redkih socialističnih intelektualcev, ki so za življenja dobili svoj kip. Dne, 11. oktobra 1977, je bil v prvem nadstropju SAZU na Novem trgu v Ljubljani odkrit njegov doprski kip, delo Zdenka Kalina, ki je bil postavljen ob kipe drugih, prejšnjih predsednikov akademije. Dogodku je prisostvoval tudi sam Vidmar s soprogo.¹³⁹ Po osamosvojitvi je bilo Vidmarjevo sprejetje te časti nekajkrat kritizirano: »*Da si je J. Vidmar [...] privoščil imperatorsko čast in sam sebi še za življenja postavil spomenik v vestibulu SAZU, je samo dodaten porog tej ustanovi.*«¹⁴⁰

Na malce prikrit način je svoj spomeniški portret za časa Jugoslavije dobil tudi duhovnik. Trnovski župnik mag. Janez Pogačnik (1946–2003) je namreč predlagal postavitve spominskega obeležja sosedoma ter prijateljskoma Franu Saleškemu Finžgarju in Jožetu Plečniku. Kipar Boštjan Putrih je izdelal njuni podobi, pritrjeni na pravokotno podlago z raznimi motivi. Plošča je bila vzdana na pročelje trnovske cerkve in odkrita 26. novembra

138 Vogel, Herman. »Literarni spomeniki so in jih tudi ni.« *Tedenska tribuna*, 5. oktober 1970, 12.

139 *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, 28 (1977), 137.

140 Malenšek, Danijel. »Delo, 14. oktobra: kultura je naš boljševizem.« *Sobotna priloga (Delo)*, 21. oktober 1995, 42.

1989.¹⁴¹ Skupaj z velikanoma slovenske kulture pa je bil na plošči ovekovečen tudi pobudnik obeležja: »Na spodnjem robu je tudi dobro prepoznaven majhen portret župnika Pogačnika.«¹⁴²

Slika 7: Doprnski kip Josipa Vidmarja na sedežu SAZU.
Fotografijo hrani SAZU.

Med najbolj nenavadne pobude za spomenik še živečim ljudem za časa socialistične Jugoslavije zanesljivo sodi pobuda iz leta 1971, o kateri je poročalo *Delo*:

Šoštanju se spet obeta nova zanimivost. Viktor Kojc, slikar, kipar in vodja Napotnikove galerije, je namreč izdelal osnutek in tehnično dokumentacijo za spomenik ameriškim vesoljcem in prvemu pristanku na Luni. Pravi, da je dobil navdih ob gledanju televizijskega prenosa z Lune. Spomenik bi bil iz pločevine, sestavljale pa bi ga tri krogle, ki bi simbolizirale Zemljo, Sonce in Luno. Po besedah Viktorja Kojca bi bil to edinstven spomenik ne samo v Sloveniji, ampak tudi v vsej Jugoslaviji. Njegova postavitev bi stala približno 5.000 dinarjev. V. Kojc je že pričel zbirati denar.¹⁴³

141 B. Vrhovec. »Odkrili spominsko ploščo Plečniku in Finžgarju.« *Naša komuna*, 26. december 1989, 5.

142 Čopič, Prelovšek, Žitko, *Ljubljansko kiparstvo na prostem*, 165.

143 S. Š. »Spomenik osvajalcem Lune.« *Delo*, 13. avgust 1971, 6.

Projekt ni bil realiziran, zato Neil Armstrong, Buzz Aldrin in Michael Collins nimajo spomenika v Sloveniji, vseeno pa njihovo izročilo ohranjajo v bližnjem Vitanju.

SLOVENSKI SPOMENIKI ZA ŽIVLJENJA V SAMOSTOJNI DRŽAVI

Z letom 1991 je v slovenski memorialni krajini ponovno prišlo do sprememb. Vrednote, propagirane v socialistični Jugoslaviji, so se umaknile novim vrednotam samostojne Slovenije, pri čemer je bila socialistična dediščina pogosto kritizirana. Ena od kritik je letela na nekdanji praznik dan vstaje slovenskega naroda, ki se je praznoval v spomin na 22. julij 1941, ko so trije partizani pri Tacnu hudo ranili orožnika Franca Žnidaršiča, ki pa je napad preživel. Spomenik, ki je bil leta 1956 postavljen na kraju dogodka, je bil po osamosvojitvi reinterpreteriran kot spomenik Žnidaršiču, saj *»je bil edini Slovenec, ki ga pomnimo, da je imel še za življenje postavljen spomenik svojega naroda na kraju, kjer bi skoraj prišel ob življenje«*.¹⁴⁴

Osrednji dogodek slovenske novejšje zgodovine, ki je obeležen z največ spomeniki, je osamosvojitvena vojna in dogodki, ki so do nje vodili. Predvsem v 21. stoletju se je ustalila navada, da so akterji teh dogodkov na ploščah in pomnikih poimensko navedeni, četudi je večina še danes živčih. Med njimi se je znašlo več javnosti manj znanih, zasebnih državljanov, predvsem na ploščah, posvečenih skrivnemu hranjenju orožja v njihovih nepremičninah. Bolj v ospredju pa so javne osebnosti, ki so v politiki, vojski, gospodarstvu in drugje aktivne še danes.

Prvi tak spomenik je bil septembra 2002 postavljen v Pristavi nad Stično, kjer je poveljstvo Manevske strukture narodne zaščite sprejelo prvi tajni bojni načrt v spopadu proti Jugoslovanski ljudski armadi (JLA). Na obeležju so bili naštetih člani poveljstva: Igor Bavčar (1955), Janez Janša (1958), Tone Krkovič (1956), Vinko Beznik (1956) in Jože Kolenc (1956).

144 Malenšek, Danijel. »Delo, 14. julija: poslovilni Zlobčev večer.« *Sobotna priloga (Delo)*, 21. julij 1990, 16.

Precej burnejše odzive je poželo odkritje spominske plošče na Roški cesti v Ljubljani 31. maja 2013, ob 25. obletnici afere JBTZ. Ploščo so odkrili osrednji akterji afere, Janša, David Tasić (1962–2019) in Franci Zavrl (1962), ki so poleg Ivana Borštnerja (1944) bili tudi navedeni na plošči; stroške postavitve je kril Zavrl. Svečanost so obiskali predvsem pristaši Slovenske demokratske stranke, ki so s tem dali podporo Janši pred izrekom sodbe v zadevi Patria. Del javnosti je postavitve plošče ostro obsodil. *Mladina* je ob tem citirala članek filozofinje dr. Spomenke Hribar *Še spomenike si, zaživa, postavite!* iz leta 2007:

Pozaba naše neizbrisne krivde pred žrtvami je podstat napuhu nekaterih osamosvojiteljev, ki si prav na zaslugah, na 'osamosvojitvenem političnem kapitalu', brez odgovornosti, brez sočutja z žrtvami utemljujejo svojo vse bolj brezprizivno oblast. Ne le da niso skromni, ne le da ne molčijo o svojih zaslugah, na vsa usta, na vse zvonove jih obešajo, da je že skrajno neokusno, predvsem pa povsem neetično, nepietetno. Obsceno. Nobene človečnostne skromnosti, nobenega upogiba kolena pred dostojanstvom smrti, kaj šele pogled v lastno soodgovornost, krivdo! Še spomenike si, zaživa, postavite!¹⁴⁵

Ob odkritju plošče je dodala: »In skoraj nisem mogla verjeti, res so si postavili spomenik.«¹⁴⁶ Že nekaj dni po odkritju so neznanci ploščo in okoliško fasado popisali z grafiti, usmerjenimi proti slavljencem, 4. julija pa je bila plošča ukradena. Sredi avgusta je bila ponujena na prodaj na spletnem oglasniku *Bolha*, vendar je bil oglas kmalu umaknjen.

Nov val odkrivanja spominskih obeležij osamosvojitvenim dogodkom je sledil ob 30. obletnici leta 2021, kjer se je nadaljeval trend naštevania še živečih oseb, ki so pri dogodkih sodelovale. Spomladi sta bili postavljeni plošči na predsedniški palači in ob stranskem vhodu Cankarjevega doma v Ljubljani, posvečeni delovanju Operativne koordinacijske skupine za usklajevanje obrambnih priprav in zavarovanje slovenske osamosvojitve. Na

145 Košak, Klemen. Še spomenik so si, zaživa, postavili. <https://www.mladina.si/145205/se-spomenik-so-si-zaziva-postavili/> (dostop: september 2021).

146 Prav tam.

obeh ploščah je navedenih vseh 25 članov skupine, ki so večinoma naštetih po abecednem vrstnem redu, z izjemo prvonavedenih Bavčarja, Janše, Jelka Kacina (1955), (že pokojnega) Mirana Bogataja, Janeza Slaparja (1949) in Krkoviča. Janša je sicer nepoimensko, vendar s titulo ministra za obrambo, omenjen tudi na spominski plošči na sestanku v Poljčah, na katerem so bile potrjene za obrambo v primeru agresije JLA. Kot udeleženec prireditve je skupaj z ljubljanskim nadškofom Stanislavom Zoretom (1958), županom Ivančne Gorice Dušanom Strnadom (1961), vojaškim vikarjem Matejem Jakopičem (1972) in župnikom Jurijem Zadnikom imenovan tudi na plošči ob križu, odkritem 4. julija 2021 v spomin na prvo mašo za slovenske vojake leta 1991. Dogodku je prisostvoval duhovnik Jože Plut (1964), ki je vodil prvo mašo.

Ostali slovenski politiki so na spominskih ploščah omenjeni le izjemoma. Nekdanji predsednik republike Milan Kučan (1941) je skupaj s predsedniki drugih držav zastopan na spominskih ploščah, odkritih v spomin na četrto in deveto srečanje predsednikov srednjeevropskih držav, postavljenih na Tartinijevem trgu v Piranu leta 1997 in na plošči ob vodnjaku pred vilo Zora na Bledu leta 2002.¹⁴⁷ Zasledimo lahko tudi nadaljevanje odkrivanja spominskih plošč ob otvoritvi novih stavb ali objektov, na katerih so omenjeni (tudi) politiki. Nekaj reakcij sta leta 2010 sprožili plošči na novem Žitnem mostu v Ljubljani, na katerih so navedeni ljubljanski župan Zoran Janković (1953), arhitekt Boris Podrecca (1940) in donator mostu, poslovnež Jože Anderlič (1953). Odločitev o poimenskem navajanju oseb, zaslužnih za most, posebej župana, je bila v delu javnosti ocenjena kot samovšečna, vendar so na pristojnih ustanovah pojasnili, da ne obstaja zakonski akt, ki bi kaj takega omejil ali prepovedal.¹⁴⁸ Imena politikov se pojavljajo tudi na številnih temeljnih kamnih, postavljenih ob začetku gradnje pomembnih javnih objektov.

147 U. P. »Vodnjak v čast predsednikov.« *Gorenjski glas*, 31. maj 2002, 23.

148 Županc, Anja. Zadoluje, da občina dovoli zapis županu v spomin. <https://www.zurnal24.si/slovenija/zadoluje-da-obcina-dovoli-zapis-zupanu-v-spomin-237688> (dostop: september 2021).

Na podlagi avstro-ogrskih zgledov se je v nekaterih slovenskih občinah razširila praksa odpiranja spominskih obeležij županom, kamor se skozi čas dodajajo imena novoizvoljenih županov. V kranjski občinski stavbi je bila leta 2003 npr. odkrita marmornata plošča v obliki knjige, na kateri se nahaja seznam županov.¹⁴⁹ Po Kranju so se zgledovali v sosednji občini Šenčur, kjer so podobno oblikovano ploščo odkrili leta 2015. Zaradi mladosti občine so bila na njej ob odkritju le tri imena županov.¹⁵⁰

Še en način za ovekovečenje imen še aktivnih politikov je sajenje spominskih dreves. Ob drevesa so običajno nameščene tablice ali ploščice, ki pojasnjujejo, kdo, kdaj in zakaj jih je posadil. Takih primerov je po Sloveniji veliko, največjo zgoščenost teh dreves pa verjetno predstavlja aleja na zahodnem delu Poti spominov in tovarštva v Ljubljani, za katerega skrbi Društvo Zeleni prstan. Prvo drevo je leta 1997 zasadil takratni ljubljanski župan dr. Dimitrij Rupel (1946), ki so mu s svojimi drevesi sledili nasledniki, vmes pa so sajenje dreves financirali še številni drugi politiki in osebe iz slovenskega javnega življenja, katerih imena so izpisana na kovinskih ploščicah ob drevesih. Ustaljeno je še sajenje dreves v imenu društev ali podjetij, pa tudi drevesa, posajena kot darilo za tretjo osebo.¹⁵¹

Z malce kritične distance je treba omeniti tudi »spominski obeležji« Melanii Trump (1970) in njenemu soprogu, nekdanjemu ameriškemu predsedniku Donaldu Trumpu (1946). Ker je nekdanja prva dama rojena v Sevnici, je ameriški umetnik Brad Downey leta 2019 organiziral postavitve njenega lesenega kipa v Rožnem blizu Sevnice, ki ga je izdelal lokalni obrtnik. Skulptura je pritegnila zanimanje svetovnih medijev, še en val zanimanja pa je sledil, ko je bila leta 2020 skulptura požgana in ko jo je Downey nadomestil z bronasto različico. Nejasnosti glede tega, v kolikšni meri je šlo pri dvakratni postavitvi kipa in vmesnem uničenju za umetniški performans,

149 Jelovčan, Helena. »Kranjčani so praznovali.« Gorenjski glas, 5. december 2003, 4.

150 Zavrl Žlebir, Danica. Ob jubileju plošča županov. <http://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20150415/C/150419884/ob-jubileju-plosca-zupanov> (dostop: september 2021).

151 Društvo Zeleni prstan Ljubljana. <http://www.zeleniprstan.si/novice.html> (dostop: september 2021).

vse do danes sprožajo ugibanja.¹⁵² Podobno privlačna medijska tema je bila osem metrov visoka lesena skulptura Kipa svobode, ki je spominjala na Trumpa. Postavljena je bila v Selah pri Kamniku avgusta 2019, zasnoval jo je arhitekt Tomaž Schlegl. Na koncu so jo prevzeli v Moravčah, kjer je občina želela z njo privabljaliti turiste, vendar so neznanci na začetku leta 2020 skulpturo zažgali.¹⁵³

Na polju kulture so spomeniki še živečim osebam redkejši, vendar jih je še vedno mogoče najti, četudi je javno mnenje pogosto uperjeno proti tovrstnim počastitvam. Leta 1996 je Jolka Milič kritično pisala o postavljanju spominske plošče italijanskemu režiserju Pieru Paolu Pasoliniju v Idriji, kjer je preživel nekaj let kot otrok. V polemiki je predlagala, da se v Sežani postavi spominska ploščica tam rojenemu italijanskemu socialnemu aktivistu in borcu proti mafiji Danilu Dolciju (1924–1997), v primeru, da »*bo ostalo kaj kamna*,« pa se lahko odkrije še ploščica režiserju Sandru Bolchiju (1924–2005), ki je dve leti preživel v Sežani. Milič je vnaprej odgovorila tudi tistim, ki bi nasprotovali ploščam še živečim ljudem.

A že slišim slovenske nekrofilске godrnjavce, kako mi v en glas oporekajo: Pa kaj si znorela? Spominski kamni in napisi se vendar postavljajo mrtvim odličnikom, ne pa živim [...], ki še tlačijo domačo zemljico in tuji grušč. Taka svečana opravila so za post mortem. In ravno to je narobe, jim žarko ugovarjam. Kaj pa imajo od tega, da jih po smrti častimo? Saj, reveži, ne bodo nikoli zvedeli, da v tem ali onem kraju nekaj visi ali štrli ali lebdi v njihovo večno slavo. Razveselimo jih že za živa. No, če šege nepreklicno velijo: 'le po smrti', jim kakšno leto pred domnevnim dogodkom pišimo, da smo za nje že rezervirali na njemu dobro znani fasadi parcelico za ploščo, pa kupili 30 cm x 50 cm najboljšega (hotaveljskega) marmorja, ker ga kanimo ovekovečiti. Se strinja z besedilom motivacije, ali sodi, da bi kazalo še kaj dodati? Rečeno, denimo, stilno preformulirati in povedati še bolj ... lapidarno? Če želi, si lahko pride ogledat kraj, stavbo in lego postavitve.

152 Guy, Jack. Melania Trump statue in Slovenia removed after being set on fire. <https://edition.cnn.com/style/article/melania-trump-statue-slovenia-removed-scli-intl/index.html> (dostop: september 2021).

153 A. V. Na pogorišču kipa Donalda Trumpa bo stal kip, ki bo opominjal na strpnost. <https://www.delo.si/novice/crna-kronika/zgorela-lesena-skulptura-donald-trumpa/> (dostop: september 2021).

Tudi govornika si lahko sam izbere. Konec koncev, ker se sam še najbolje pozna, ne bi imeli nič proti, če bi napisal govor sam, vsaj koncept.¹⁵⁴

Spomeniki živečim umetnikom – zlasti literatom – se v Sloveniji danes odkrivajo predvsem na način sočasnega odkrivanja večjega števila obeležij osebam, ki jih družijo kaka lastnost. Znan primer so t. i. Levstikove arkade pred ljubljansko knjigarno Konzorcij, ob Slovenski cesti, ki so bile urejene ob 70. obletnici delovanja Mladinske knjige in Cankarjeve založbe. Gre za niz v tla vdelenih okroglih plošč (podoben hollywoodskemu pločniku slave v Los Angelesu) z imeni vseh prejemnikov Levstikove nagrade za življenjsko delo, ki jo na vsaki dve leti od leta 1999 prejme po en avtor otroške in mladinske literature ter ilustrator. Prvih 18 plošč so odkrili 28. septembra 2015, nato pa so jih v naslednjih letih dopolnjevali z novimi nagrajenci. Otvoritve se je udeležilo več nagrajencev, med njimi Niko Grafenauer, ki se je pošalil: »Vsakič, ko bom stopal po teh medaljah, bom z užitkom potical svojo.«¹⁵⁵ Na podoben način lahko gledamo na nagrajence mednarodnega literarnega festivala Vilenica, katerih imena so vklesana v plošče v jami, po kateri festival nosi ime. Na več literatov hkrati spominja tudi kip Deklica z rastočo knjigo, delo kiparja Jerneja Malija, v Župančičevi jami v Ljubljani, katere podstavek je vsako leto dopolnjen z verzom novega slovenskega literarnega ustvarjalca.

V slovenskih visokošolskih ustanovah niso redkost spominska obeležja, na katerih so navedena vsa imena njenih dekanov ali rektorjev, ki jih, podobno kot plošče županom, po potrebi dopolnjujejo z novimi imeni. Univerza v Ljubljani ima obeležje npr. postavljeno v stranski avli, ljubljanska Filozofska fakulteta pa ga je postavila leta 2001 v vhodni avli. Svoj doprski kip za življenja pa je dobil literarni zgodovinar in predsednik SAZU France Bernik (1927–2020); njegovo bronasto doprsje je kipar Drago Tršar izde-

154 Milič, Jolka. »O spominskih ploščah in Dantejih na prostem.« *Književni listi (Delo)*, 22. februar 1996, 13–14.

155 Rokavec, Živa. Pod stebriščem pred Konzorcijem odslej Aleja slavnih. <https://www.dnevnik.si/1042721339> (dostop: september 2021).

lal že leta 1992 in kasneje je bilo postavljeno v že omenjeni galeriji doprskih kipov predsednikov SAZU.¹⁵⁶

Slika 8: Doprsni kip Franceta Bernika na sedežu SAZU.
Fotografijo hrani SAZU.

Spominska znamenja še živečim upodablajočim umetnikom so zelo redka; mednje sodi slikar Ivan Čobal (1926–1995), ki so mu spominsko ploščo odkrili domačini v njegovi domači Planini pri Rakeku.¹⁵⁷ Nekaj je tudi primerov spominskih obeležij glasbenikom in glasbenim skupinam, med katerimi je verjetno najbolj znan primer Pankrtov. Ob 20. obletnici njihovega prvega koncerta je bila na pročelje Gimnazije Moste, v kateri je koncert potekal, 17. oktobra 1997 postavljena marmornata spominska plošča. Dogodek je z obiskom počastil tudi tedanji minister za kulturo Jožef Školč. Četudi je *Delo* izrazilo skrb, da plošča na mestu ne bo ostala za stalno,

¹⁵⁶ *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, 43 (1992), 55.

¹⁵⁷ Švajncer, Janez. »Ivan Čobal (1926–1995).« *Delo*, 22. julij 1995, 7.

saj je bila ob odkritju obešena na kavelj,¹⁵⁸ je bil strah odveč, saj je danes vzdana v vhodni avli gimnazijske stavbe. V parku v Trbovljah pa je bil leta 2019 urejen spominsko-tehnološki kompleks, ki je med drugim posvečen skupini Laibach.¹⁵⁹ Od bolj tradicionalne glasbe velja omeniti orjaško skulpturo harmonike na krožišču pri Begunjah na Gorenjskem iz 2013, posvečeni ansamblu bratov Avsenik.

Individualni spomeniki še živečemu slovenskemu umetniku ali kulturniku, ki ne bi bil del večje skupine podobnih obeležij, so redki. Posebnost je doprnski kip pesnice Neže Maurer (1930), ki stoji v Osnovni šoli Polzela. Maurer je svoj kip, delo Mihe Kača, ob priložnosti razglasitve za častno občanko leta 1999 podarila šoli. Odkrila ga je njena hči, klovnesa Eva Škofič Maurer.¹⁶⁰

Zanesljivo največji in najbolj znan spomenik še živečemu slovenskemu literatu je spomenik tržaškemu pisatelju Borisu Pahorju (1913–2022), postavljen v ljubljanskem Tivoliju. Bronasti spomenik nadnaravne velikosti, delo Mirsada Begića, je bil odkrit 6. aprila 2017 v prisotnosti okoli dvestoglave množice, med katerimi je bil 103-letni slavljenec. V nagovoru ni govoril o lastnem kipu, zato pa se je posvetil Edvardu Kocbeku, katerega spomenik stoji blizu Pahorjevega. Pobuda za Pahorjev spomenik je nastala leta 2013, ko sta Pahorja na obisku Kocbekovega spomenika spremljala ljubljanski župan Jankovič in predsednik uprave Mladinske knjige (založbe, pri kateri je Pahor izdal večino del) Peter Tomšič. »V Mladinski knjigi niso imeli nobene pomisleka o spomeniku živemu človeku, 'ker je Boris Pahor živa legenda', pravijo.«¹⁶¹ Dnevnik je poročal: »Pahor je bil sicer do postavitve svojega kipa zadržan in se, kot pravi, s pobudo 'ni preveč strinjal', vodstvu založbe je takrat povedal, da se 'takšni načrti delajo, ko pisatelja ni več'.

158 J. Š. A. »Kultura kot sestavni del preobrazbe naše družbe.« *Delo*, 18. 10. 1997, 5.

159 S. G. Fotogalerija: V Trbovljah edini z monolitom na prostem. <https://zon.si/fotogalerija-pod-posto/> (dostop: september 2021).

160 Kronovšek, Marija. Znamenja ob poti naše rojakinje. https://knjiznicaospolzela.weebly.com/uploads/1/2/3/5/12358851/zlozenka_maurer.pdf (dostop: september 2021).

161 Grgič, Jožica. Boris Pahor, 'živi spomenik'. <https://old.delo.si/kultura/razno/boris-pahor-zivi-spomenik.html> (dostop: september 2021).

Podobno se je že pred leti odzval na zamisel, da bi v središču Ljubljane po njem poimenovali trg: 'Presenečen sem, to se vendar dela po smrti.'¹⁶² Do spomenika je skeptično nastopila tudi stroka.

Komisija za postavljanje javnih spomenikov in obeležij v MOL je ob presojanju založbine pobude menila, da je predlog 'nespodoben, nepieteten in neprimeren', zato za postavitev ni dala soglasja. Kot razlog zavrnitve so navedli še, da lokacija postavitve ni sprejemljiva ne z likovnega ne z estetskega vidika, da bi bilo treba za pomembne nove spomenike v mestu tudi sicer izvesti javni natečaj za najprimernejšo rešitev in da je za postavitev tovrstnega spominskega obeležja pomembna tudi historična distanca, zato ga ni mogoče postaviti še živeči osebi. A stališče tega posvetovalnega telesa je župan preslišal.¹⁶³

Dejstvo, da je bil odkrit markanten spomenik še živeči osebnosti, je bil v medijih deležen precejšnje pozornosti in tudi kritik, recimo v *Delu*:

Čeprav sprejemmo kot nesporno to, da je Boris Pahor izjemna osebnost, ki si zasluži javni spomenik, je sporno, da mu ga postavijo, ko je še živ in da on v to privoli. Stvar kulture, civiliziranosti in pietete je, da se spomeniki praviloma ne postavljajo živim ljudem, po njih niti ne poimenujejo ulic in javnih ustanov. Spomenike so največkrat postavljali živim diktatorjem in s tem krepili kult osebnosti. Iz pisatelja Pahorja z vsakim letom njegove starosti, sploh od njegovega stotega leta, ustvarjajo večji kult. Kako se je počutil včeraj, ko je gledal samega sebe ulitega v bron? Tesnobo? Je imel kakšne intimistične refleksije o trajnosti in minljivosti? Delovalo je nadgrobno. Kakor osmrtnica živemu človeku. Kako se je počutil ob vedenju, da so vsi slovenski pesniki in pisatelji dobili spomenike dolga leta po smrti? In ob vedenju, da veliko skromnejše kot on, saj njegov meri v višino več kot dva metra?¹⁶⁴

162 Šučur, Maja, Gregor Butala. Spomenik Borisu Pahorju: Poklon velikanu z logotipom založbe. <https://www.dnevnik.si/1042768187> (dostop: september 2021).

163 Prav tam.

164 Grgič, Jožica. Živ, ulit v bron. http://www.inv.si/DocDir/BILTEN/bilten_101.pdf (dostop: september 2021).

Polemiko o primernosti spomenika živeči osebi je zasenčil logotip Mladinske knjige, na zahtevo založbe dodan na aktovko, ki jo nosi bronasti Pahor. Več kot o spomenikih za življenja se je zato govorilo o izkoriščanju spomenikov za reklamo podjetjem ter problematiki poudarjanja donatorjev na spomenikih in javni plastiki.¹⁶⁵

Slika 9: Spomenik Borisu Bahorju v ljubljanskem Tivoliju.

Kar se tiče Cerkve, je največ spomenikov zanesljivo dobil papež Janez Pavel II. (1920–2005) v času svojega obiska Slovenije leta 1996. Večina plošč in obeležij je bila postavljenih v Mariboru in okolici, največji spomenik pa je bil odkrit pred baziliko na Brezjah. Okoli poltretji meter visok bronast kip je bil odkrit 24. novembra 1996, njegov avtor je Stane Kolman.¹⁶⁶ Papežev portret je bil dodan tudi na glavna vrata ljubljanske stolnice, delo Toneta Demšarja, ki so bila postavljena v času njegovega obiska. Na stranskih vratih stolnice, ki jih je sočasno izdelal Mirsad Begić, pa se nahajajo portreti

¹⁶⁵ Urbančič, Vojko, Jožica Grgič. 'Svašta. Kip živemu z reklamo sponzorja'. <https://old.delo.si/kultura/vizualna-umetnost/svasta-kip-zivemu-z-reklamo-sponzorja.html> (dostop: september 2021).

¹⁶⁶ V. F. »Kip papeža Janeza Pavla II. na Brezjah.« *Delo*, 25. november 1996, 2.

ljubljskih škofov skozi 20. stoletje. Drugi z leve je upodobljen Alojzij Šuštar (1920–2007).

Lokalne skupnosti so v 21. stoletju začele razvijati močno kulturo obeleževanja krajevnih posebnosti skozi spomenike, skulpture ali drugačne javne dekoracije, tako da tudi upodabljanje znanih, še živečih krajanov ni več nobena redkost. Včasih so upodobitve povezane z etnografskimi zanimivostmi, recimo v Črenšovcih, kjer stoji lesena skulptura t. i. bovjaša Mirka Šerneka, ki še vedno opravlja službo glasnika novic.¹⁶⁷ Precej pogostejše so pobude za postavljanje spomenikov uspešnim športnikom. V krožišču v Juršincih je bila leta 2019 postavljena skulptura, posvečena domačinu Dejanu Zavcu (1976), četudi so med odločanjem o postavitvi kipa na občini nekateri menili, da bi za simbol naselja raje izbrali trto.¹⁶⁸ Takoj po zmagi kolesarja Primoža Rogliča (1989) na olimpijskih igrah v Tokiu leta 2021 pa je župan Zagorja ob Savi napovedal, da bodo njegov kip postavili tudi v domačem kraju.¹⁶⁹

ZAKLJUČEK

Pregled slovenskih spomenikov živim osebam pokaže, da je krog tistih, ki jim je družba priznavala pravico do lastnega obeležja pred smrtjo, skozi čas nenehno rasel. Čas avstrijske monarhije je take spomenike postavljali skoraj izrecno plemstvu, posebej pripadnikom Habsburžanov in cesarjem. Kljub temu je začelo v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno spomenike odkrivati tudi meščanstvo, ki je želelo počastiti svoje posebej zaslužne pripadnike. Posebej velik dosežek je javni spomenik, posvečen dobrotnici Josipini Hočevar, odkrit na glavnem trgu v Radovljici. Med obema vojnoma

167 Mirko Šernek – ljubitelj starin in še aktiven črenšovski 'bovjaš'. https://www.pomurec.com/vse-bina/39838/Mirko_Sernek_-_ljubitelj_starin_in_se_aktiven_crensovski_%C2%BBbovjas%C2%AB (dostop: september 2021).

168 Horvat, Monika. Juršinci: S skulpturo boksarja v krožišču se na strinjajo vsi. https://www.tednik.si/politika/13834-jursinci-s-skulpturo-boksarja-v-kroziscu-se-ne-strinjajo-vsi#.XDHi8G_IDoM.facebook (dostop: september 2021).

169 STA, B. E. V Zagorju bodo postavili kip v čast Primoža Rogliča. <https://www.delo.si/sport/tokio-2020/v-zagorju-bodo-postavili-kip-v-cast-primoza-rogljica/> (dostop: september 2021).

je bilo postavljenih manj spomenikov dinastiji Karađorđević, delež meščanskih spomenikov pa se je povečal. Slavnostno so bili odkriti pomniki politiku Ivanu Hribarju ter glasbenikoma Mateju Hubadu in Hugolinu Sattnerju. Po drugi svetovni vojni je bilo največ spomenikov postavljenih vodji nove družbene ureditve, Josipu Brozu – Titu, medtem ko so preostali funkcionarji in partizani, ki so vojno preživeli, svoje ime na spomenikih lahko dobili samo v primeru, da so bili udeleženi pri zgodovinskem dogodku, na katerega je spominjalo obeležje. V samostojni Sloveniji je bilo največ spomenikov postavljenih osamosvojitveni vojni in dogodkom, ki so vodili do nje. V 21. stoletju so se razmahnil spomeniki, na katerih so poimensko navedeni akterji tedanjih dogodkov in ki so pogosto še danes aktivni udeleženci slovenske politike, gospodarstva in kulture. Bistveno se je povečal delež spominskih obeležij, posvečenih kulturnikom, z odobravanjem pa so pogosto sprejete tudi pobude za spominska obeležja še živečim glasbenikom in športnikom. Krog ljudi, ki so dobili svoj spomenik za življenja (ali imajo možnosti, da ga dobijo), je s tem dosegel največje dimenzije v zgodovini. Kljub temu je mogoče opaziti značilnost, da spomeniki živečim osebam v Sloveniji neredko nastopajo v večjih skupinah (npr. Levstikove arkade in drevesa ob Poti spominov in tovarištva) ali pa so postavljena skupaj s spomeniki že pokojnim osebam (npr. Hribarjev medaljon nasproti Šubičevega, kipa Hubada in Sattnerja med kipi skladateljev ali Pahorjev spomenik poleg Kocbekovega). Kaže, da so spomeniki živi osebi še vedno problematični, zato jih skušajo postavitelji nekoliko nevtralizirati s tem, da jih postavijo bodisi v velikih količinah bodisi v bližino drugih obeležij, posvečenih že pokojnim osebam. Zapleten fenomen spomenikov živečim osebam pa kljub temu ne kaže znakov popuščanja, saj ostajajo priljubljeni kot izkaz največje časti, ki je je posameznik lahko deležen za življenja.

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri

- a. a.– »Nova cerkev srca Jezusovega v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 28. junij 1883, 1–2.
- »Ali že imate načrt za vaš zadružni dom?« *Slovenski poročevalec*, 1. februar 1948, 5.
- Ambrožič, Jože. »Pozabljena plošča Arnolda Riklija.« *Glas*, 10. julij 1968, 7.
- B. S. »Darilo šoli – kip predsednika Tita.« *Delo*, 25. november 1976, 9.
- B. Vrhovec. »Odkrili spominsko ploščo Plečniku in Finžgarju.« *Naša komuna*, 26. december 1989, 5.
- Bezek, M. »Shod slovenskih borcev.« *Dolenjski list*, 7. julij 1983, 1.
- Borovič, Boro. »Sto let Radenske.« *Delo*, 7. september 1969, 1.
- Burkeljc, Pavle. »Izgnančevo domovanje.« *Delo*, 8. september 1980, 2.
- Burkeljc, Pavle. »Revolucionarjev jubilej.« *Delo*, 6. september 1980, 1.
- »Cesarjev spomenik na ljubljanskem gradu.« *Slovenski narod*, 19. avgust 1916, 4.
- »Cesarjeva petdesetletnica.« *Rodoljub*, 3. december 1898, 1.
- č. »Častni večer Glasbene Matice.« *Jutro*, 6. december 1931, 3.
- Dopisniki Dela. »Jutrišnji dan bo lepši.« *Delo*, 5. julij 1980, 2.
- E. K. »Slavnost v Joštovem mlinu.« *Slovenski poročevalec*, 19. september 1954, 1.
- »Gasilstvo v rudarskih revirjih.« *Slovenski narod*, 14. avgust 1939, 14.
- H. K. »Plošča na hiši, v kateri je bival Josip Broz.« *Delo*, 25. maj 1977, 12.
- »Hinko Smrekar o svojem spomeniku in svoji smrti.« *Tovariš*, 10. oktober 1952, 817.
- I. Guzelj. »Nemci so prišli ob zori.« *Glas*, 8. februar 1969, 4.
- »Ivan Gregorič – ljudski kipar na Primorskem.« *Ljudska pravica*, 12. junij 1947, 4.
- »Iz Bovca 11. septembra.« *Slovenski narod*, 13. september 1883, 2.
- »Iz Cerkljan, 23. maja.« *Slovenec*, 26. maj 1884, 3.
- »Iz Gornjegagrada.« *Slovenski gospodar*, 25. avgust 1898, 6.
- J. K. »Slavke v Podkrnicah.« *Zasavski tednik*, 30. julij 1955, 1.

- J. Š. »Zakladnica pričevanj o narodnoosvobodilni borbi.« *Ljudska pravica*, 6. april 1955, 5.
- J. Š. A. »Kultura kot sestavni del preobrazbe naše družbe.« *Delo*, 18. 10. 1997, 5.
- Jelovčan, Helena. »Kranjčani so praznovali.« *Gorenjski glas*, 5. december 2003, 4.
- Jurič, E. »'Za vino pev'c da pesem v dar ...!« *Delo*, 17. marec 1965, 6.
- »Kipar Tine Kos.« *Jutro*, 1. avgust 1926, 11.
- »Kipi pred Matico.« *Slovenec*, 14. maj 1932, 4.
- Krašovec, Jure. »Banditentel (1).« *Novi tednik*, 12. junij 1975, 7.
- »Laibach.« *Laibacher Zeitung*, 25. avgust 1829, 269–270.
- »Lepa slavnost na tehn. srednji šoli.« *Slovenec*, 8. november 1931, 4.
- Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, 28 (1977).
- Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, 43 (1992).
- »Ljubljana: prvi slovenski glasbeni festival.« *Slovenec*, 25. marec 1932, 4.
- »Ljubljanski Sokol.« *Jutro*, 25. marec 1934, 7.
- »Ljubljansko strelsko društvo.« *Ljubljanski list*, 17. september 1884, 3.
- »Lojze Dolinar in njegovo najnovejše delo.« *Jutro*, 15. maj 1932, 9.
- Malenšek, Danijel. »Delo, 14. julija: poslovilni Zlobčev večer.« *Sobotna priloga (Delo)*, 21. julij 1990, 16.
- Malenšek, Danijel. »Delo, 14. oktobra: kultura je naš boljševizem.« *Sobotna priloga (Delo)*, 21. oktober 1995, 42.
- Milič, Jolka. »O spominskih ploščah in Dantejih na prostem.« *Književni listi (Delo)*, 22. februar 1996, 13–14.
- »Mlekarska razstava.« *Domoljub*, 17. junij 1908, 395.
- »Naš prvi glasbeni festival: osem kipov pred poslopjem Glasbene matice.« *Jutro*, 15. maj 1932, 9.
- »Nova cesta Sv. Urban – Lesično otvorjena.« *Slovenski narod*, 17. oktober 1929, 3.
- »Nova pridobitev Ljubljane: umetniško dovršena preureditev poslopja Glasbene matice in parka v Vegovi ulici.« *Slovenski narod*, 14. maj 1932, 3.
- »Novo ime metliške šole.« *Dolenjski list*, 29. 8. 1968, 8.

- o. »Oče slovenske pesmi: danes se bo Ljubljana poslovila od ravnatelja Mateja Hubada.« *Jutro*, 4. maj 1937, 3.
- »O te spominske plošče!« *Slovenec*, 10. oktober 1899, str. 2.
- »Ob jubileju Tehniške srednje šole v Ljubljani.« *Jugoslovan*, 21. junij 1931, 9.
- »Obletnica in nje refleksi.« *Gorenjec*, 22. december 1934, 2.
- »Oče dolenskih železnic« dobi spomenik.« *Slovenski narod*, 28. oktober 1933, 3.
- »Odkritje spomenika kralja Aleksandra.« *Slovenski narod*, 12. junij 1924, 3.
- »Otvoritev dež. Muzeja (Rudolfinuma).« *Slovenski narod*, 3. december 1888, 2.
- »Otvoritev fizikturnega stadiona v Celju.« *Ljudska pravica*, 29. avgust 1946, 6.
- P. H. »Savsko naselje: proslava.« *Delo*, 24. maj 1972, 8.
- »Pater Hugolin Sattner.« *Slovenski narod*, 20. april 1934, 1.
- »Petrovče.« *Jutro*, 7. september 1923, 2.
- »Plaketa Ivana Hribarja.« *Jutro*, 22. september 1931, 3.
- »Podoba maršala Tita v upodabljajoči umetnosti.« *Tovariš*, 23. maj 1952, 348.
- Pogačnik, Bogdan. »Položen temeljni kamen prve jedrske elektrarne.« *Delo*, 2. december 1974, 2.
- »Ponosni smo, da smo ostali dosledni na naši revolucionarni poti.« *Ljudska pravica*, 5. oktober 1953, 2.
- »Prisrčna dobrodošlica delegatom in gostom na VII. kongresu ZKJ.« *Ljudska pravica*, 21. april 1958, 1.
- »Prvi slovenski glasbeni festival: okrašena Vegova ulica.« *Slovenec*, 15. maj 1932, 4.
- (r). »Brežice: na občinski praznik se pripravljajo.« *Delo*, 25. oktober 1961, 4.
- »Ruše.« *Slovenski gospodar*, 23. september 1931, 3.
- s. »Kamničani praznujejo.« *Slovenski poročevalec*, 26. julij 1957, 4.
- S. Š. »Spomenik osvajalcem Lune.« *Delo*, 13. avgust 1971, 6.
- »Samouk izdelal kip maršala Tita.« *Celjski tednik*, 13. september 1957, 8.
- »Slavje slovanske pesmi: krasno uspele festivalske svečanosti so privabile v Ljubljano odlične goste iz vseh pokrajin naše države, pa tudi iz inozemstva.« *Slovenski narod*, 17. maj 1932, 2.

- »Slike kipov skladateljev.« *Slovenski narod*, 21. maj 1932, 4.
- »Slovesnosti v Udmatu.« *Slovenec*, 14. julij 1884, 3–4.
- »Slovo občanov iz revirjev od uglednega revolucionarja.« *Delo*, 22. avgust 1983, 1.
- Smole, Jože. »Kdo je dal odstraniti Broza?« *Delo*, 2. oktober 1990, 6.
- »Spomenik.« *Slovenec*, 2. december 1908, 2.
- »Spomenik kralja Aleksandra v Domžalah.« *Jutro*, 11. junij 1924, 3.
- »Spomenik maršalu Titu.« *Naš čas*, 30. julij 1976, 1.
- »Spomeniki Viteškega kralja v Sloveniji.« *Jutro*, 6. september 1940, 5.
- »Spominska plošča dr. Murnika.« *Jutro*, 27. marec 1934, 3.
- »Spominska plošča Ivanu Hribarju.« *Jutro*, 8. november 1931, 3.
- »Spomnili so se velikih dni«/»Slavje v Bohinju«, *Glas Gorenjske*, 28. avgust 1954, 1–2.
- »Svečano odkritje spominske plaketa ministru Ivanu Hribarju.« *Jugoslovan*, 8. november 1931, 5.
- Šlamberger, Vlado. »Prisrčno slavje v Bistrici, Tito dopotoval v Zagreb.« *Delo*, 11. maj 1979, 1.
- Šlamberger, Vlado. »Varovati moramo enotnost naših narodov in ustvarjati pogoje za razvoj, delati tako, da bo novim rodovom bolje.« *Delo*, 3. maj 1979, 1.
- Štravs, Smilja. »Kako so gradili Titov spomenik v Velenju.« *Gea*, 27 (avgust 2017), 36–40.
- Švajncer, Janez. »Ivan Čobal (1926–1995).« *Delo*, 22. julij 1995, 7.
- »Tehnična srednja šola – naš ponos.« *Slovenec*, 25. junij 1931, 3.
- »Tekme in slavje množic.« *Delo*, 7. september 1959, 8.
- U. P. »Vodnjak v čast predsednikov.« *Gorenjski glas*, 31. maj 2002, 23.
- Utenkar, Danilo. »Titovo delo – naš vzor in spodbuda.« *Delo*, 27. junij 1977, 1.
- V. B. »Mlada generacija je upravičila zaupanje.« *Ljudska pravica*, 23. november 1958, 1.
- V. F. »Kip papeža Janeza Pavla II. na Brezjah.« *Delo*, 25. november 1996, 2.
- »V vojašnici Milana Majcna.« *Dolenjski list*, 13. april 1972, 11.
- »Večnemu spominu na slavne dni revolucije.« *Dolenjski list*, 18. september 1952, 4.
- Vogel, Herman. »Literarni spomeniki so in jih tudi ni.« *Tedenska tribuna*, 5. oktober 1970, 12.

Z. »Praznik Kamničanov.« *Glas Gorenjske*, 29. julij 1957, 2.

»Z Bleda sredi septembra.« *Slovenski narod*, 21. september 1899, str. 2.

»Zaradi ljudi, zaradi revolucije, ni trpel niti pri sebi niti pri drugih slabosti, ki so, na videz majhne, prizadevale komunistično partijo.« *Delo*, 6. september 1980, 4.

Zorec, Črtomir. »Pogovori o Trziču, njegovih krajih in ljudeh (11. zapis).« *Glas*, 25. september 1981, 7.

»Zum Allerhöchsten Besuche Sr. Majestät in der Kaltwasser-Heilanstalt zu Stein.« *Laibacher Zeitung*, 28. julij 1883, 1477.

»Žalovanje v Domžalah.« *Slovenski narod*, 13. oktober 1934, 2.

Elektronski viri

A. V. Na pogorišču kipa Donalda Trumpa bo stal kip, ki bo opominjal na strpnost. <https://www.delo.si/novice/crna-kronika/zgorela-lesena-skulptura-donald-trumpa/> (dostop: september 2021).

Cerknica Tabor – plošča kralj Peter II. <https://obelezja.wordpress.com/2020/11/06/cerknica-tabor-plosca-kralj-peter-ii/> (dostop: september 2021).

Društvo Zeleni prstan Ljubljana. <http://www.zeleniprstan.si/novice.html> (dostop: september 2021).

Grgič, Jožica. Boris Pahor, 'živi spomenik'. <https://old.delo.si/kultura/razno/boris-pahor-zi-vi-spomenik.html> (dostop: september 2021).

Grgič, Jožica. Živ, ulit v bron. http://www.inv.si/DocDir/BILTEN/bilten_101.pdf (dostop: september 2021).

Guy, Jack. Melania Trump statue in Slovenia removed after being set on fire. <https://edition.cnn.com/style/article/melania-trump-statue-slovenia-removed-scli-intl/index.html> (dostop: september 2021).

Horvat, Monika. Juršinci: S skulpturo boksarja v krožišču se na strinjajo vsi. https://www.tednik.si/politika/13834-jursinci-s-skulpturo-boksarja-v-kroziscu-se-ne-strinjajo-vsi#.XDHi8G_IDoM.facebook (dostop: september 2021).

Košak, Klemen. Še spomenik so si, zaživa, postavili. <https://www.mladina.si/145205/se-spomenik-so-si-zaziva-postavili/> (dostop: september 2021).

Kronovšek, Marija. Znamenja ob poti naše rojakinje. https://knjiznicaospolzela.weebly.com/uploads/1/2/3/5/12358851/zlozenka_maurer.pdf (dostop: september 2021).

Mirko Šernek – ljubitelj starin in še aktiven črenšovski ,bovjaš'. https://www.pomurec.com/vsebina/39838/Mirko_Sernek_-_ljubitelj_starin_in_se_aktiven_crensovski_%C2%BBbovjas%C2%AB (dostop: september 2021).

Rokavec, Živa. Pod stebriščem pred Konzorcijem odslej Aleja slavnih. <https://www.dnevnik.si/1042721339> (dostop: september 2021).

S. G. Fotogalerija: V Trbovljah edini z monolitom na prostem. <https://zon.si/fotogalerija-pod-posto/> (dostop: september 2021).

Spominska plošča. <http://www.tol-muzej.si/zanimivosti/spominska-plosca> (dostop: september 2021).

STA, B. E. V Zagorju bodo postavili kip v čast Primoža Rogliča. <https://www.delo.si/sport/tokio-2020/v-zagorju-bodo-postavili-kip-v-cast-primoza-roglica/> (dostop: september 2021).

Šučur, Maja, Gregor Butala. Spomenik Borisu Pahorju: Poklon velikanu z logotipom založbe. <https://www.dnevnik.si/1042768187> (dostop: september 2021).

Urbančič, Vojko, Jožica Grgič. ‚Svašta. Kip živemu z reklamo sponzorja‘. <https://old.delo.si/kultura/vizualna-umetnost/svasta-kip-zivemu-z-reklamo-sponzorja.html> (dostop: september 2021).

Zavr! Žlebir, Danica. Ob jubileju plošča županov. <http://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20150415/C/150419884/ob-jubileju-plosca-zupanov> (dostop: september 2021).

Zupanc, Anja. Zadostuje, da občina dovoli zapis županu v spomin. <https://www.zurnal24.si/slovenija/zadostuje-da-obcina-dovoli-zapis-zupanu-v-spomin-237688> (dostop: september 2021).

Literatura

Čopič, Špelca. Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja. Ljubljana: Moderna galerija, 2000.

Čopič, Špelca, Damjan Prelovšek in Sonja Žitko. Ljubljansko kiparstvo na prostem. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1991.

Domjan, Alenka, ur. Eduard Salesin: 1910–1980. Žalec: Zavod za kulturo, šport in turizem; Celje: Grafika Gracer, 2018.

Globočnik, Damir. Kulturnozgodovinske študije. Ljubljana: Slovensko društvo likovnih kritikov, 2009.

Hribar, Ivan. Moji spomini. I. del od 1853. do 1910. leta. Ljubljana: Tiskarna Merkur, 1928.

Jezernik, Božidar. Mesto brez spomina: javni spomeniki v Ljubljani. Ljubljana: Modrijan, 2014.

Krapež, Stane, ur. Pomniki NOB na Škofjeloškem. Ljubljana: Borec, 1986.

Mavrič Žižek, Irena. »Znane osebnosti na Spomeniku narodnoosvobodilne borbe v Mariboru 1941–1945.« Dialogi, 11–12 (2016), 69–91.

Mohar, Katarina. »Svoboda je spomenik': Spomenik zmage v Murski Soboti: nastanek, usoda, kontekst.« *Acta historiae artis Slovenica: Visualizing Memory and Making History: Public Monuments in Former Yugoslav Space in the Twentieth Century*, 18/2 (2013), 131–145.

Mrvič, Stanislav, Janez Kos. *Pomniki narodnoosvobodilnega boja na območju občine Sevnica*. Sevnica: Občinska konferenca SZDL, 1989.

Pirkovič, Jelka. »Mestno dvorano prenavljajo, mar ne?: Leopold Theyer in ljubljanski magistrat.« *Zgodovina za vse, vse za zgodovino*, 3/2 (1996), 40–49.

Podbevšek, Anton. Rihard Jakopič. *Ljubljana: Cankarjeva založba*, 1983.

Pokrajac Iskra, Ana, ur. *Več glav ... več ve: iz kiparske zbirke Mestnega muzeja Ljubljana: 8. februar – 31. december 2012, Mestni muzej Ljubljana*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2012.

Porenta, Tita, Alenka Černelič Krošelj. »Po moji smrti se bo *vide*lo, da sem dobro gospodinjila ...!': zapuščina Josipine Hočevnar, roj. Mulej, (1842–1911) v Radovljici in Krškem.« *Kronika*, 62/2 (2014), 255–274.

Prinčič, Vili. *Neme priče vojnih grozot 1915–1918*. Trst: Mladika, 2018.

Rakovec, Andreja. »Upodobitve revolucionarjev oktobrske revolucije v likovni umetnosti na Slovenskem.« V: *Oktobrska revolucija 1917–2017: med izkušnjo, interpretacijo in poetizacijo*, ur. Irena Avsenik Nabergoj, 77–126. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.

Rozman, Ksenija. »Ljubljanski javni spomeniki.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 13/2 (1965), 94–97.

Smiljanič, Ivan. »Inženir Janez Maček, oče Vladka Mačka, med spominom in pozabo.« *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin*, 30 (2021), 38–43.

Smiljanič, Ivan. »Kralji, doktorji, revolucionarji: spomska obeležja v avli rektorata Univerze v Ljubljani.« *Zgodovinski časopis*, 73/3–4 (2019), 456–490.

Smiljanič, Ivan. »Odstranjena, uničena in izginula spomska obeležja na prostem v Kranju.« V: *Kranjski zbornik 2020*, ur. Barbara Ravnik, 207–214. Kranj: Mestna občina, 2020.

Smiljanič, Ivan. »Spomenik za življenja: zgodovina koncepta na Zahodu.« *Retrospektive: znanstvena revija za zgodovinske in sorodna področja*, 4/2–3 (2021), 89–139.

Smiljanič, Ivan. »Spomske lipe za kralja Aleksandra.« *SLO: časi, kraji, ljudje*, 23 (2019), 48–53.

Spomska obeležja NOB občine Kamnik. Kamnik: Kulturna skupnost, 1975.

Žitko, Sonja. *Po sledih časa: spomeniki v Sloveniji 1800 – 1914*. Ljubljana: Debora, 1996.

POVZETEK

Zgodovina spomenikov, posvečenih živečim osebam, ima na Slovenskem dolgo tradicijo. Vse do konca 19. stoletja so bila obeležja rezervirana predvsem za pripadnike vladarske rodbine Habsburžanov, ki so jim spomenike postavljali predvsem ob obiskih slovenskih dežel. Daleč največji delež teh spomenikov je bil postavljen cesarju Francu Jožefu, saj so njegove podobe igrale pomembno vlogo pri utrjevanju skupne zavesti državljanov Habsburškega cesarstva oz. Avstro-Ogrske. Preostali člani cesarske družine so bili s spomeniki zastopani redkeje. Na obeležjih so bila ovekovečena tudi številna imena meščanskega sloja, saj so po številnih javnih ustanovah in zgradbah ob odprtju odkrivali plošče s seznamom oseb, ki so bile zaslužne za izgradnjo, ter vladarja, politikov in predstavnikov Cerkve, ki so bili takrat na položajih. Poseben je primer dobrotnice Josipine Hočevar, ki si je kot prva slovenska meščanka prislužila več spominskih plošč in javni spomenik v Radovljici. V monarhični Jugoslaviji so spomenike monarhom iz dinastije Karađorđević le izjemoma odkrivali za časa njihovega življenja. Po drugi strani so slavnostno odkrivali obeležja nekaterim še živečim osebam iz sveta politike (Ivan Hribar) in umetnosti (Matej Hubad, Hugolin Sattner), kar je kazalo na postopen prenos težišča spomenikov živečim osebam iz plemiškega na meščanski sloj. Po drugi svetovni vojni je, z uvodno krajšo epizodo postavljanja Stalinovih spomenikov, po številu spomenikov absolutno prevladal Josip Broz - Tito, ki se je na spominskih obeležjih pojavljal skozi celotno obdobje socialistične Jugoslavije, bodisi s celopostavnimi kipi ali doprsji bodisi kot ime na številnih spominskih ploščah. Preostali politični funkcionarji in partizani niso dobili lastnih spomenikov za časa življenja, izjeme so bile občasne omembe njihovih imen na spomenikih, posvečenih dogodkom druge svetovne vojne (in pred njo), na katerih so sodelovali. V samostojni Sloveniji je najbolj obeleževan dogodek osamosvojitvena vojna in dogodki, ki so k njej vodili. V 21. stoletju so se razmahnili spomeniki, na katerih so poimensko navedeni akterji tedanjih dogodkov in ki so pogosto še danes aktivni udeleženci slovenske politike, gospodarstva in kulture. Bistveno se je povečal delež spominskih obeležij, posvečenih kulturnikom, ki so običajno posvečena vrsti ustvarjalcev hkrati. Največji spomenik je bil v

Ljubljani postavljen pisatelju Borisu Pahorju, ki je sprožil nekaj javnih debat o primernosti slavljenja živečih oseb s spomeniki. Kljub temu pa javnost očitno ne ugovarja odkrivanju spomenikov še živečim sodobnim ikonam, ki so v slovenskem primeru predvsem športniki.

Ženski šport in telesna kultura med letoma 1945 in 1965

Jure K. Čokl, Peter Mikša

73

IZVLEČEK

V obdobju med letoma 1945 in 1965 je ženski šport doživel nekaj sprememb, ki so doprinesle k večji enakopravnosti med spoloma na tem področju. Vendar se je odstotek žensk na največjih tekmovanjih le počasi povečeval, slaba je bila tudi medijska podoba ženskega športa. V Jugoslaviji, ki je takoj po vojni sledila trendom Sovjetske zveze, je bilo stanje podobno. Večje spremembe se zgodijo šele v šestdesetih letih, ko se znatno poveča število disciplin, v katerih so ženske smele nastopati. Jugoslovanske športnice so se v tem obdobju šele začele resneje udeleževati največjih tekmovanj, vendar na njih vrhunskih dosežkov še niso zabeležile. Kljub temu so na državnih prvenstvih dosegale dobre rezultate v močni konkurenci.

Ključne besede: Šport, atletika, ženske, 2. svetovna vojna, Jugoslavija, Slovenija.

ABSTRACT

In the period between 1945 and 1965, women's sport experienced some changes that contributed to greater gender equality in the field of sport. However, the percentage of women in the biggest competitions only increased slowly, and the media image of women's sport was poor. In Yugoslavia, which immediately followed the trends of the Soviet Union, the situation was similar. Major changes occur only in the sixties when the number of disciplines in which women were allowed to perform significantly increased. Yugoslav sportswomen have only started to take part in the biggest competitions in this period, but top achievements have not yet been recorded. Nevertheless, they have achieved good results at the national championships in strong competition.

Key words: Sport, Athletics, women, 2nd World War, Yugoslavia, Slovenia.

UVOD

Verjetno je šport eden izmed najbolj kompleksnih družbenih pojavov. Razumemo ga lahko na nivoju socializacije, iniciacije ali kolektivne imagi- nacije – v vseh pogledih je pomemben tako za posameznika kot za družbo, ki ji pripada. Z vidika vpliva na družbo ga lahko primerjamo z religijo, poli- tiko ali umetnostjo. Eden izmed najbolj pomembnih vidikov športa je zago- tovo gradnja narodne oziroma nacionalne identitete, kar je bilo in je še očitno tudi na področju naše države.¹

Seveda pa športa danes ne moremo razumeti enako kot pred 150. leti. Spremembe, ki so se v tem času zgodile tako na področju športa kot tudi na področju družbe, ki je na šport vplivala, so bile velike. In šport se na spremembe v družbi vedno odziva. Celotna športna dejavnost se je vse do začetka 2. svetovne vojne imenovala telesna vzgoja in šport. Telovadba in planinstvo sta bili del telesne vzgoje, ki je imela tudi pomemben sociološki pomen. Po 2. svetovni vojni, ki je imela na družbo velik vpliv, so se velike spremembe zgodile tudi v športu. Celo na področju izrazoslovja je telesno vzgojo zamenjala fizkultura in nato telesna kultura. Vse to lahko pripišemo ideološkemu vplivu Sovjetske zveze, ki je bila do začetka petdesetih let glavna vzornica tedanje Jugoslavije.²

Že od vsega začetka športne zgodovine je človeštvo ločevalo motive za športno udejstvovanje na moške in ženske. Motiv moških za šport je bil dokazovanje poguma, moči in borbenosti,³ v obdobju med letoma 1945 in 1965 tudi usposobljenosti za boj oziroma obrambo domovine. Po drugi strani naj bi šport za ženske predstavljal skupinsko vadbo v okvirih spo- štovanja pravil lepega vedenja in ženskih navad.⁴ Nekoč priljubljeno poj-

1 Mikša, Peter, Vehar, Maja. Telovadba, šport in ženske na Slovenskem : čas do 1. svetovne vojne. *Retrospektive: znanstvena revija za zgodovinske in sorodna področja*,1/1 (2018) 12.

2 Pavlin, Tomaž. »Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni.« V: *Iz zgodovine Celja 1945–1991*, ur. Marija Počivavšek, 242. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2006,56.

3 Doupona Topič, Mojca. *Ženske in šport*. Ljubljana: Fakulteta za šport, 2004,31.

4 Prav tam, 31.

movanje *ženskam primernih športov* kot ženske športe razume vse tiste, ki poudarjajo milino, okretnost, gibčnost in estetiko izvajanja.⁵

Je pa dojemanje telesne prezentacije in konstrukcije ženskega telesa še v zgodnjih letih 20. stoletja še vedno bilo stigmatizirano kot krhko in ranljivo.⁶ Posledično je bilo tudi žensko udeleževanje v športu otežkočeno. Šport naj bi bila dejavnost, ki so jo moški ustvarili predvsem zase ter s tem pokazali svojo moč in prevlado nad ženskami.⁷ Še konec 19. stoletja, ko je razmah športa na pobudo Pierra de Coubertina ponovno oživil olimpijske igre,⁸ ženske niso bile videne kot soudeležanke iger. Coubertin je bil sicer mnenja, da šport vzgaja in ima pomembne moralne norme ter pozitiven odnos do zdravja ter človeškega telesa nasploh, vendar je v njegovih predstavah žensko iz te sfere avtomatsko izključil. Bil je mnenja, da ženska, predvsem njeno telo, ni ustvarjeno za fizične napore in da je njen največji dosežek, ki ga lahko v športu doseže, ta, da k njemu spodbuja svoje sinove.⁹ Ženske na prvih olimpijskih igrah nove dobe leta 1896 v Atenah tako niso sodelovale, so pa že bile prisotne na naslednjih leta 1900 v Parizu, kjer so nastopale v petih disciplinah: tenisu, plavanju, kriketu, jahanju in golfu.¹⁰

V naslednjih desetletjih pa je nato prišlo do hitrega razvoja skoraj vseh oblik športne dejavnosti. Začne se obdobje tako imenovanih 'modernih športnih gibanj'. Ustanavljali so vedno večje število športnih klubov, športnih zvez in mednarodnih športnih zvez. Vedno več možnosti se je pojavilo tudi na področju izobraževanja in usposabljanja športnih kadrov za poučeva-

5 Polley, Martin. *Moving the Goalposts: A History of Sport and Society Since 1945*. London: Routledge, 1998, 91.

6 Šaver Boštjan. »Družbena invencija in ideološka konstrukcija modernega športa.« V: *Kalejdoskop športa: uvod v športne študije*. Maribor: Aristej, 2009, 22.

7 Mikša, Vehar, *Telovadba, šport in ženske na Slovenskem*, 14.

8 Olimpijske igre so bile v stari dobi rituali praznovanj ter v 4. stoletju ukinjena. Z razvojem modernega športa oz. športnih panog po zamrtju srednjeveškega turnirstva in športa so se konec 19. st. obnovila na amaterski in mednarodni podlagi ter promovirala mladi šport in športne vrednote.

9 Doupona, Mojca in Krešimir Petrovič. *Šport in družba: sociološki vidiki*. Ljubljana: Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2000, 107.

10 Mikša, Vehar, *Telovadba, šport in ženske na Slovenskem*, 14.

nje oziroma treniranje športnikov že v času srednje šole in univerze. Šport je postal pomemben v kontekstu delavskega okolja, javnost je začela spoznavati pomen rekreativnega športa, ki ni bil več v domeni elite.¹¹ Ekipne igre so se razvijale na ženskam prirejen način vzporedno z moškimi inačicami, vendar je ženska inačica navadno dovoljevala manj neposrednega fizičnega stika. V Angliji je na primer nogometna zveza za kratek čas dopustila igranje ženskega nogometa, vendar leta 1921 popustila zaradi pritiskov in nasprotovanja moških predstavnikov.¹²

POLOŽAJ ŽENSKEGA ŠPORTA V SLOVENIJI PRED II. SVETOVNO VOJNO

Obdobje med obema vojnama je prineslo določen napredek z vidika števila ženskih športnic in tudi števila športnih disciplin, v katerih jim je bilo dovoljeno nastopati. Ženski šport v okviru šol, univerz in športnih klubov je začel dobivati bolj institucionalno podobo in njegov razvoj se je vedno bolj približeval smernicam, ki jih je tedaj risal razvoj moškega športa. Miselnost, da mora žensk po poroki, vsekakor pa, ko rodi, prenehati s športom na višji ravni, je bila še vedno živa. Šport v tem obdobju je bil sicer še zmeraj privilegij srednjega razreda, športnice so bile večinoma samske in tudi samostojne. Število športnic iz delavskega razreda se je začelo povečevati.¹³

Društva so vlogo žensk v telesnokulturni dejavnosti razumela različno. Sokolski telovadci so žensko telovadbo podpirali, katoliški pa so ji nasprotovali. Različno mnenje so imeli tudi pri opredeljevanju ženskih tekmovanj.¹⁴

11 Šiljak, Violeta. *Istorija sporta*. Beograd: Fakultet za menedžment u sportu Univerziteteta »Braća Karić«, 2007,130.

12 Ramirez, Kim. »A History Of Women's Sports Media Coverage Progress & How Much Further It Needs To Go« <https://girltalkhq.com/a-history-of-womens-sports-media-coverage-progress-how-much-further-it-needs-to-go/> (dostop: marec 2019).

13 Heargreaves, Jennifer. *Sporting Females – Critical Issues in the History and Sociology of Women in Sports*. London: Routledge, 1994, 144.

14 Mikša, *Šport in ženske na Slovenskem*, 24.

»Ženskemu značaju odgovarja šport kot igra, moškemu šport kot borba. Žena mora ostati vedno žena in ne sme preko mej, ki jih je postavila narava,«¹⁵ je zapisal Drago Ulaga.¹⁶ Trdil je, da je šport za žensko prav tako pomemben. Opredelil ga je kot »vir zdravja in podporo rodni sposobnosti ženske, ki pa je morala ohraniti soglasje s svojo žensko naravo in ostati tako človek kot tudi ženska.«¹⁷

Organizirana ženska telovadba se je na Slovenskem začela leta 1871, ko je telovadno društvo Ljubljanski sokol v glasilu *Južni sokol* objavilo razglas, da se bodo začeli ukvarjati z žensko telovadbo trikrat na teden. Vadbo deklet je prevzel Čeh Jan Zdenek Vesely, ki pa je že istega leta kljub dobremu odzivu odnehal.¹⁸ Ženska telovadba je tako znova zaživela šele v času delovanja Viktorja Murnika,¹⁹ ključne osebnosti za razvoj sokolstva v Sloveniji.²⁰

Če so članice prej imele bolj simbolno vlogo in so bile na sokolskih zletih zadolžene predvsem za metanje cvetlic in za pomoč na veselici, so leta 1904 na vseslovenskem zletu slovenskega sokolstva v Ljubljani prvič nastopile s telovadno vajo. Vajo je pripravil Viktor Murnik, prikazale pa so rokovanje s kiji. Proti koncu leta 1904 je vodstvo ŽTD ustanovilo tudi borilni odsek. Načelnica Josipina Kajzelj je bila po zletu ob upadu članstva s 100 na 75 kritična do ureditve, po kateri so ženske lahko telovadile, niso pa javno nastopale. Po njenem mnenju to ni imelo smisla.²¹

15 Prav tam, 14.

16 Pavlin, Tomaž. *Zanimanje za šport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje. Telesnokulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej*. Ljubljana: Fakulteta za šport, 2005, 29.

17 Mikša, *Šport in ženske na Slovenskem*, 15.

18 Prav tam.

19 Viktor Murnik (1874–1964), slovenski telovadec, slovenski trener, pravnik in publicist, se je rodil v premožni ljubljanski družini. Njegov oče Ivan je bil politik in sokolski telovadec. Po opravljeni maturi je leta 1892 opravil vaditeljski izpit. Pravo je študiral v Gradcu, kjer je leta 1898 doktoriral. Leta 1896 so na njegovo pobudo v Ljubljanskem sokolu ustanovili prvi vaditeljski zbor, dve leti pozneje pa še prvega ženskega. Pod njegovim vodstvom so trenirali najboljši slovenski športniki tega obdobja – Josip Primožič, Leon Štukelj, Stane Derganc, Boris Gregorka, Anton Malej, Janez Porenta, Edvard Antosiewicz, Stane Hlastan in drugi.

20 Pavlin, *Zanimanje za šport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje*, 72.

21 Prav tam.

Šest let pozneje, leta 1910, so članice ŽTD ob 10. obletnici društva organizirale »telovadno izkušnjo.« Nastopa v Narodnem domu v Ljubljani se je udeležilo 40 telovadk in tudi podmladek društva, imenovan naraščajnice. V tem času so ženske že popolnoma prevzele delo v društvu in opravljale vse ključne naloge, tudi naloge načelnice in vaditeljic.²²

Leta 1912 je na Slovenskem poleg ŽTD delovalo še 30 sokolskih društev, v katerih so lahko telovadile ženske. Za treniranje je bilo na voljo zgolj 11 vaditeljic, kar je pomenilo, da so bile v nekaterih društvih ženske popolnoma odvisne od moške pomoči. Do I. svetovne vojne je število članic raslo. Do začetka vojne je organizacija štela 1040 članic, od katerih je bilo aktivnih telovadk 537, kar je več kot polovica. Podatek je pomemben zato, ker je telovadilo zgolj dobrih 26 % moških članov. Članstvo deklet v sokolskih društvih je bilo v veliki meri odvisno od volje staršev, ki pa so v telovadbi pogosto videli odvečen element v življenju hčera, ki naj bi se čim prej poročile in rojevale otroke ter skrbele za družino.²³

Tudi v sokolstvu je viden vpliv tradicionalnega pogleda na razliko med ženskim in moškimi športnimi udejstvovanjem. Ko izvajajo vaje moški, naj bi se videla energična sila, ko pa jih izvajajo ženske, naj bi jih izvajale »ne prekrečko, ne prelahno: ne prekrečko, da ne zaidete v silnost neprimerno ženski nravi; nasprotno pa tudi ne brez moči, da se ne vidite lene in zaspane; ne prelahno, da ne zapadete v slabostnost in nedoločno mehkobnost, na kvar pravilnosti in izrazitosti gibov.«²⁴

V slovenskem Orlu, katoliško usmerjenem športnem društvu, ženske telovadbe niso podpirali, čeprav ji tudi niso izrecno nasprotovali. Razlog za to je bil praktične narave – niso si želeli, da bi se dekleta včlanila v sokolsko organizacijo.²⁵ Društvo Orel je nastalo leta 1906, ko sta na Slovenskem že delovali nemško Turnsko društvo (Turnverein) in Sokol. Leta 1909 se je

22 Prav tam.

23 Pavlin, Zanimanje za šport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje, 75.

24 Prav tam, 77.

25 Prav tam.

vodstvo odločilo, da se z žensko telesno vadbo sploh ne bodo ukvarjali, čeprav so ženski telovadni odseki ponekod v okviru moških krožkov že nastajali. Leto dni po koncu I. svetovne vojne so članice ustanovile Orliško zvezo, ki je bila članica Slovenske ženske zveze. Tri leta pozneje je bila preimenovana v Orliško podzvezo in je postala članica Jugoslovanske orlovske zveze. Leta 1927 se je odcepila od nje in na Slovenskem ustanovila Slovensko orliško zvezo.²⁶

Kralj Aleksander je leta 1929 z Zakonom o ustanovitvi Sokola Kraljevine Jugoslavije (SKJ) ukinil društva Jugoslovanski sokol, Hrvaški sokol, Orel in Srbski orel.²⁷ Preostala društva so od takrat lahko delovala zgolj v okviru SKJ, kar so večinoma tudi sprejela. Izjema so bili – med drugimi – tudi orli, ki se za vstop v SKJ iz ideoloških razlogov niso odločili.²⁸

Po I. svetovni vojni se je intenzivneje začel razvijati tudi skupinski ženski šport. Enako kot pri telovadbi je tudi v športu veljalo, da naj bi bile ženske elegantne in elastičnih gibov, da ne bi njihovo tekmovanje preraslo v grobost. Športi, ki naj bi bili za ženske najprimernejši, so bili po mnenju tedanje športne stroke lahka atletika, plavanje in turistika (planinstvo).²⁹

Ženske so nastopale v tenisu, kriketu, jahanju in hazeni, ekipni športni igri z žogo, podobni rokometu, ki so jo igrale pretežno ženske. Ime igre izvira iz besede hazeti, kar pomeni vreči, in je bila znana tudi kot češki rokomet. V Sloveniji je bila prva ekipa za hazeno ustanovljena leta 1920 v Športnem klubu Ilirija. Moštvi so imeli tudi v Mariboru in na Rakeku. Večina športnic, ki so se ukvarjale s hazeno, se je ukvarjala tudi z drugimi športi.³⁰

26 Pernišek, France. *Zgodovina slovenskega Orla*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1989, 16–24.

27 Pavlin, Tomaž. »Ustanavljanje viteške organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 42/1 (2002), 55–72.

28 Prav tam.

29 Šafarič, Aleš. »Prva nogometna tekma na Slovenskem.« *Zgodovina na dlani*. <https://zgodovinanadlani.si/prva-zenska-nogometna-tekma-na-slovenskem/> (dostop: november 2021).

30 Prav tam.

Posebno mesto v zgodovini ima edina mednarodna tekma domače ženske nogometne ekipe na Slovenskem pred II. svetovno vojno.³¹ Leta 1937 sta v okviru promocijske turnee v Vukovarju in v Borovu avstrijski ekipi Austria in Vindobona odigrali dve tekmi. Tudi mediji so se razpisali o ženskem nogometu v sosednjih državah (Avstrija, Romunija, Češkoslovaška). Vendar Jugoslovanska zveza ni bila naklonjena ustanoviti ženske nogometne zveze, zato so se klubi odločili, da ženske sekcije ustanovijo sami. Leta 1937 so najprej ustanovili žensko nogometno sekcijo v Borovu, v prihodnjih mesecih pa še v Zagrebu (HŠK Zagreb, HAŠK, SK Jugoslavija in ŠK Slavija v Varaždinu). V HŠK Zagreb so igrale tri Slovenke – Marica Cimperman, Fani Bernik in Anica Oman. Vse tri so bile tudi atletinje in igralke hazene. Vse tri športnice so bile vsestranske – med drugim so bile tudi svetovne prvakinja v hazeni leta 1934 na četrth ženskih športnih igrah v Londonu. Bile so tudi reprezentantke v atletiki.³²

Na splošno se je ženski šport v obdobju do II. svetovne vojne razvijal hitreje, kot se je prej v vsej zgodovini. Čeprav je bil še vedno izrazito podrejen moškemu športu, ki je bil v neprimerno boljšem položaju, je bila to osnova, na kateri se je razvijal tudi po II. svetovni vojni. Organizacijsko gledano pa je to obdobje prineslo prvo organizirano telesno vadbo in športno življenje na Slovenskem.

Leto	Dogodek
1900	Ženske so se prvič smele udeležiti olimpijskih iger. Na olimpijskih igrah v Parizu je nastopilo 22 žensk oziroma 2,2 % vseh atletov. Nastopile so v petih športih – tenisu, plavanju, kriketu, jahanju in golfu. ³³
1904	Ženske so lahko na olimpijskih igrah prvič nastopile v lokostrelstvu. ³⁴

³¹ Prav tam.

³² Prav tam.

³³ Uradna spletna stran Olimpijskega komiteja. <https://www.olympic.org/women-in-sport/background/key-dates> (dostop: februar 2019).

³⁴ Uradna spletna stran Olimpijskega komiteja.

Leto	Dogodek
1908	Ženske na olimpijskih igrah lahko začnejo tekmovati v drsanju in tenisu. ³⁵
1912	Ženske se lahko udeležijo vodnih športov na olimpijskih igrah. ³⁶
1918	Marie-Louise Ledru kot prva ženska preteče 42-kilometrsko maratonsko progo na maratonu v Parizu. ³⁷
1921	Prva ženska olimpijada v Monaku. Udeležilo se je 100 atletinj iz petih držav. ³⁸
1922	Svetovne ženske igre, prvo uradno mednarodno športno tekmovanje v Parizu. Nastopilo je 77 atletinj iz petih držav. ³⁹
1923	Ženska olimpijada v Monaku ⁴⁰
1924	Ženska olimpijada v Londonu ⁴¹
1926	Svetovne ženske igre v Gothenburgu. Nastopilo je 100 atletinj iz 9 držav. ⁴²
1928	Atletika in gimnastika postaneta športni disciplini tudi v ženski konkurenci na olimpijskih igrah. Udeleženk olimpijskih iger je prvič več kot deset odstotkov. ⁴³
1930	Marguerite Mareuse in Odette Siko se kot prvi ženski udeležita dirke 24 ur Le Mansa in dosežeta 7. mesto. ⁴⁴

35 Prav tam.

36 Prav tam.

37 Uradna spletna stran maratona Tour de Paris Marathon. https://www.arrs.run/HP_ParisTourMa.htm (dostop: marec 2019).

38 Uradna spletna stran Monaškega olimpijskega komiteja.

39 Kidd, Bruce. »Women's Olympic History, CAAWS Action Bulletin« https://web.archive.org/web/20131202222439/http://www.caaws-womenatthegames.ca/olympics/2004/history/womens_games.cfm (dostop: marec 2019)

40 Uradna spletna stran Monaškega olimpijskega komiteja. <http://www.comite-olympique.mc/index.php/en/history/the-womens-olympic-games> (dostop: marec 2019)

41 »1924 Women's Olympiad,« Wikipedia, 2019. https://en.wikipedia.org/wiki/1924_Women%27s_Olympiad (Dostop: marec 2019)

42 »1924 Women's Olympiad,« Wikipedia, 2019. https://en.wikipedia.org/wiki/1924_Women%27s_Olympiad (Dostop: marec 2019)

43 Uradna spletna stran Olimpijskega komiteja.

44 Uradna spletna stran dirke 24 ur Le Mansa. http://www.experiencelemans.com/contents/en-us/d201_1932_Le_Mans_24_Hours_Competitors_and_Results.html (dostop: marec 2019)

Leto	Dogodek
1930	Svetovne ženske igre v Pragi. Nastopilo je 200 atletinj iz 17 držav. ⁴⁵
1931	Sodnik Kenesaw Mountain Landis je izključil ženske iz ameriške poklicne baseballske lige, ker je 17-letna Virna Beatrice 'Jackie' Mitchell na ekshibicijski tekmi premagala slovita Babea Rutha in Louja Gehriga. ⁴⁶
1934	Svetovne ženske igre v Londonu. Nastopilo je 200 atletinj iz 19 držav. ⁴⁷

Tabela 1: Pomembni prelomni dogodki v ženskem športu do II. svetovne vojne

POSTOPEN VSTOP ŽENSK V MEDNARODNA ŠPORTNA TEKMOVANJA PO LETU 1945

Izhajajoč iz II. svetovne vojne, so bile ženske vloge v športu strogo omejene z normami, ki so bile vzpostavljene v 19. stoletju v razpravah o medicini in anatomiji. Te so udeleževanje žensk v športu omejevale na več načinov. Ženske so bile potisnjene v nekatere športe, ki so se zdeli ustrezno ženski, to so bili tisti, ki so poudarjali estetiko in milino pred močjo in hitrostjo. Ekipne igre so se razvijale na ženskam prirejen način vzporedno z na primer moškimi ragbijem in nogometom, vendar so ženske različice navadno dovoljevale manj neposrednega fizičnega stika.⁴⁸ Nekateri športi so bili prepoznani kot primerni za oba spola, vendar so bila pravila na splošno prirejena, da bi upoštevala »slabosti« žensk: pri tenisu, na primer tri igre namesto petih, krajše dolžine pri atletiki, izključenost iz težkoatletskih disciplin in podobno. Vse to je izhajalo iz domneve, da so moški športi norma, ženske pa so obravnavali kot neodrasle moškimi ali ljudi s posebnimi potrebami.⁴⁹

45 Bruce, »Women's Olympic History«.

46 »History of Women in Sports, Softball / Baseball«. <http://faculty.elmira.edu/dmaluso/sports/timeline/softball.html> (dostop: marec 2019).

47 Bruce, »Women's Olympic History«.

48 Doupona Topič, *Ženske in šport*, 33.

49 Polley, *Moving the Goalposts*, 92.

Razlika v primerjavi z obdobjem med I. in II. svetovno vojno in prej je bila predvsem v tem, da so gospodarski in socialni vplivi vojne povzročili ponovno presojo vloge žensk v družbi. Večje možnosti za udeleženje žensk v športu in zabavnih dejavnostih so postale del širše razprave o odnosih med spoloma.⁵⁰ V zgodnjem povojnem obdobju so najbolj priljubljeni športi in zanimanje zanje z vidika medijske pokritosti so večinoma ostajali v domeni dveh različnih konceptov razumevanja. Ta dva sta bila podprta z ideologijo telesne vzgoje, ki je strogo ločevala spola in zagovarjala poučevanje različnih telesnih dejavnosti na podlagi kulturnih modelov. Posledično je bilo športno udeleženje žensk relativno omejeno.⁵¹

Dojemanje te problematike dobro ponazarja poročanje medijev o zvezdi olimpijskih iger leta 1948 v Londonu, nizozemski atletinji Fanny Blankers-Koen, ki je osvojila štiri zlate medalje. V časopisu *Daily Graphic* so to novico pospremili z opisom tistega, kar naj bi narekovala njena spolna vloga: »*Najhitrejša ženska na svetu je odlična kuharica.*« Takšen opis pa nikakor ni skušal prikriti niti vrednosti niti samega dosežka kot takega.⁵²

Na olimpijskih igrah leta 1948 je bilo 51 britanskih atletinj, kar je znašalo 14 % vseh članov reprezentance. Ženske so se udeleževale tudi drugih tekmovalanj, v Veliki Britaniji na primer v kriketu, vendar so ti dogodki v medijih ostali obrobni, krovni organi pa so jih financirali zelo skromno. Posledica je bila, da so si morale tekmovalke večino stroškov plačati same.⁵³

Od sredine šestdesetih let je prišlo do cele vrste dogodkov, ki so pomagali izpodbiti idejo ločenega razvoja glede na spol. Te dogodke lahko v grobem navežemo na politično in kulturnopolitično delovanje feminističnih gibanj, ki so se pojavila v javni sferi. Ob različnih priložnostih je bilo vedno pogosteje izpostavljeno vprašanje enakih možnosti med moškimi in ženskami. Poleg delovnega okolja in izobraževalnega sistema se je to

50 Doupona Topič, *Ženske in šport*, 34.

51 Polley, *Moving the Goalposts*, 92.

52 Prav tam.

53 Prav tam.

najpogosteje nanašalo tudi na šport. Od sredine šestdesetih let naprej je prihajalo do sprememb glede dojemanja položaja žensk v športu, posledica česar je bila, da so njihovo udejstvovanje v športu začeli dojemati kot vprašanje feminizma.⁵⁴

Prehodno obdobje za ženske po vsem svetu so bila šestdeseta leta. Povečalo se je število žensk na fakultetah, dijakinje in študentke so se lahko vključile v športne dejavnosti znotraj izobraževalnih ustanov in podoba ženske športnice je postala sprejemljivejša. Junakinja olimpijskih iger leta 1960 v Rimu je postala afroameriška sprinterka Wilma Rudolph. Ko ameriški moški tekaški ekipi ni uspelo osvojiti medalj v disciplinah, v katerih je bila desetletja nepremagljiva, je Wilma Rudolph osvojila tri zlate medalje. Prav njenemu triumfu pripisujejo največji pomen pri spremembi prevladujočega pogleda na ženske in šport.⁵⁵

Kathrine Switzer je leta 1967 postala prva ženska, ki je uradno nastopila na bostonskem maratonu. Kmalu po začetku tekme ji je Jock Semple, direktor dirke, skušal odtrgati štartno številko, vendar mu je njen spremljevalec to preprečil in Kathrine je maraton pretekla. Ženske po tem dogodku na bostonskem maratonu niso smele uradno nastopati vse do leta 1972.⁵⁶

Ženski šport, predvsem gimnastika, ki je bila v tem obdobju tudi na Slovenskem najbolj množičen šport, se je po II. svetovni vojni razvijal počasi.⁵⁷ Vse do leta 1960 ženske na primer niso smele nastopiti na teku na 800 m, štiri leta pozneje so ženskim disciplinam na olimpijskih igrah dodali tek na 400 m, šele leta 1972 so ženske prvič teknoval v teku na 1500 m. Na ženskem maratonu na olimpijskih igrah so ženske prvič tekle leta 1984 v Los Angelesu.⁵⁸

54 Polley, *Moving the Goalposts*, 92.

55 Ramirez, »A History Of Women's Sports Media Coverage Progress«.

56 Prav tam.

57 Doupona, Mojca. *Ženske in šport*. Ljubljana: Fakulteta za šport, 2004, 37.

58 Doupona Topič, *Ženske in šport*, 34.

Leto	Dogodek
1946	Evropsko prvenstvo v atletiki, ki je potekalo od 22. do 25. avgusta na stadionu Bislett v Oslu, je bilo prvič organizirano kot kombiniran dogodek za moške in ženske. ⁵⁹
1947	Barbara Washburn postane prva ženska, ki se je povzpela na Mount McKinley. ⁶⁰
1948	Alice Coachman je bila prva temnopolta ženska, ki je osvojila olimpijsko zlato medaljo. Zlato si je priborila v skoku v višino. ⁶¹
1948	Ustanovijo prvo poklicno združenje za golf za ženske (LPGA). ⁶² Ženske prvič na olimpijskih igrah nastopijo v veslanju s kajakom in kanujem. ⁶³
1950	Florence Chadwick izboljša rekord Gertrude Ederle iz leta 1926 v času plavanja čez Rokavski preliv. ⁶⁴ Na šahovski olimpijadi je prvič nastopila ženska tekmovalka - Francozinja Chaudé de Silans. ⁶⁵
1952	Ženske in moški prvič tekmujejo skupaj na olimpijskih konjeniških tekmah. ⁶⁶ Ženske prvič na olimpijskih igrah nastopijo v konjeništvu. ⁶⁷
1953	Maureen Connolly postane prva ženska, ki je osvojila Grand Slam – vsa štiri velika teniška prvenstva. ⁶⁸

59 »Finnish Athletes Win Three Events - Fast Time in 10,000 Metres.« Glasgow Herald, 23. avgust 1946.

60 Frantz, Chris. »From Mt. Olympus to Cooperstown.« <https://www.infoplease.com/spot/timeline-women-sports> (dostop: marec 2019).

61 Frantz, From Mt. Olympus to Cooperstown.

62 Prav tam.

63 Uradna spletna stran Mednarodnega olimpijskega komiteja. <https://www.olympic.org/women-in-sport/background/key-dates> (dostop: marec 2019)

64 Frantz, From Mt. Olympus to Cooperstown.

65 Spletna stran olimpbase.org. <http://www.olimbbase.org/1950/1950in.html> (Dostop: marec 2019).

66 Frantz, From Mt. Olympus to Cooperstown.

67 Uradna spletna stran Mednarodnega olimpijskega komiteja.

68 Frantz, From Mt. Olympus to Cooperstown.

Leto	Dogodek
1954	16-letna Kanadčanka Marilyn Bell postane prva oseba, ki je preplavala jezero Ontario. ⁶⁹
1956	Althea Gibson je postala prva temnopolta oseba, ki je osvojila naslov za Grand Slam v tenisu z zmago na francoskem prvenstvu. Leto kasneje je poleg Wimbeldona osvojila tudi ameriško prvenstvo. ⁷⁰
1964	Na olimpijskih igrah ženske prvič nastopijo v odbojki in sankanju. ⁷¹

Tabela 2: Prelomne letnice v zgodovini ženskega športa med letoma 1945 in 1965

ŠPORT V JUGOSLAVIJI PO II. SVETOVNI VOJNI

Idejno se je fizkulturna organizacija v Jugoslaviji formirala leta 1945. To je bilo v Sloveniji še vedno obdobje bojev. Organizacija športne (takrat imenovane fizkulturne) dejavnosti je potekala po sovjetskem vzoru, izhajala pa naj bi iz narodnoosvobodilnega boja.⁷²

Prav to je na II. konferenci USAOJ (Udruženje socialističke antifašističke omladine Jugoslavije) leta 1944 poudaril tudi Vladimir Nazor. Šport naj ne bi bil več privilegij višjih razredov v družbi, ampak last vsega naroda. Posebno mesto v tem je imela mladina. Maja 1945 so v Beogradu ustanovili Fizkulturni odbor Jugoslavije, ki naj bi povezoval fizkulturna gibanja z obrambnimi nalogami ter vanje vključeval čim širšo paleto ljudi. Naloge fizkulturnih združenj so zajemale:

- ohranjanje pridobitev narodnoosvobodilnega boja,
- povezovanje fizkulturnega gibanja z obnovo domovine,

69 Prav tam.

70 Prav tam.

71 Uradna spletna stran Mednarodnega olimpijskega komiteja.

72 Pavlin, Tomaž. »Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni«. V: *Iz zgodovine Celja 1945-1991*, ur. Marija Počivavšek, 242. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2006.

- dvig ravni jugoslovanskega športa,
- zastopanje jugoslovanskega športa na mednarodni ravni,
- uveljavljanje enotne organiziranosti fizikulture dejavnosti po vsej državi.⁷³

V Sloveniji so ustanovili Fizikulturni odbor Slovenije, ki ga je nekaj let pozneje nadomestila Fizikultura zveza Slovenije. V glasilu fizikulturenih društev *Polet* so avgusta 1945 zapisali:

»Nova organiziranost je namenjena strnjenju vrst nekdanjih športnikov in telovadcev, ki so do tedaj delovali ločeno in da je namenjena k dvigu najširših ljudskih plasti, iz katerih se bodo razvili najboljši športniki sami od sebe.«⁷⁴

Fizikulturni odbor Jugoslavije se je zavzemal za množičnost in vsestranskost članstva in nabora športov ter športnih dejavnosti. Nacionalno vzgojo je zamenjala socialistična vzgoja, iz katere naj bi izšli krepostni proletarci. Specializacija športnikov na vrhunski ravni je bila vključena v to miselnost, vendar naj bi bila amaterska, čeprav prav tako podrejena doseganju rekordov, rezultatom in zmagam. To je pomenilo, da naj bi posameznik v fizikulturenem društvu najprej obiskoval splošno ali redno vadbo, nato pa bi se, če bi bil tega sposoben, posvetil še posebni vadbi, torej konkretnemu športu in tekmovanjem. V tem obdobju sta se razvijali tudi šolska in sindikalna fizikultura v okviru fizikulturenih aktivov.⁷⁵

V nekdanji Jugoslaviji je socializem predvideval večjo produkcijo kot potrošnjo. Splošna telesna pripravljenost spada v prosti čas, kar naj bi bil del potrošnje. Zato kot taka ni bila zaželena, čeprav se je oblast zavedala, da brez nje ne gre. Telesno vadbo vseh vrst so označili kot pripravo na izboljšanje počutja, ki pospešuje delovni proces in obrambne sposobnosti posameznika. Organiziran skupinski šport je imel zato v Jugoslaviji

73 Prav tam.

74 Prav tam.

75 Pavlin, »Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni.«, 242.

pomembno mesto, nadzirala in spodbujala ga je tudi država.⁷⁶ Telesna vadba naj bi bila vedno na voljo vsem, ne glede na spol ali starost.⁷⁷

Država je športne dejavnosti spodbujala zaradi promocije, v mednarodni skupnosti pa tudi zato, ker je v njih po sovjetskem vzoru videla garancijo za stalno pripravljenost ljudstva za obrambo meja države. Posebno mesto je imelo spodbujanje fizične dejavnosti za izgradnjo nove države, saj je bila stara med vojno porušena. Koristnost telesne dejavnosti so videli tudi v razbremenitvi zdravstvenega sistema, saj zdravi ljudje redkeje potrebujejo zdravniško oskrbo.⁷⁸

Posebno mesto pri tem ima vprašanje množičnosti, ki je bilo prisotno tudi pred II. svetovno vojno. Množičnost so podpirala tako rekoč vsa telovadna društva, sploh v sokolstvu je bilo prizadevanje zanj ena od ključnih točk njihovega programa.⁷⁹ Razlika med razumevanjem množičnosti pred II. svetovno vojno in po njej pa vendarle obstaja – če so pred II. svetovno vojno stremeli k množičnosti znotraj vrst telovadk in telovadcev in v vrstah planink in planincev, saj so bili to posredno tudi volivci, so po II. svetovni vojni stremeli k množičnosti v širšem kontekstu celotnega proletariata, ne samo pri telesni vadbi, ampak tudi na drugih področjih, na primer v delovnih brigadah. Vprašanje množičnosti po II. svetovni vojni je bilo po mojem mnenju predvsem vezano na dokazovanje narodne enotnosti, kar je bilo prisotno tudi v nekdanji SZ, pred II. svetovno vojno pa je šlo bolj za dokazovanje vplivnosti oziroma moči določenih društev ali gibanj. V korist temu govori tudi podatek iz knjige Draga Stepišnika *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*, v kateri primerja število članstva v posameznih športnih zvezah, članicah krovne Športne zveze Slovenije.⁸⁰

76 Pavlin, Tomaž. »Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni.« V: *Iz zgodovine Celja 1945–1991*, ur. Marija Počivavšek, 242. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2006.

77 Starc, »Sportsmen of Yugoslavia, Unite.«, 261.

78 Prav tam, 264.

79 Pavlin, *Oris razvoja celjske telesne kulture in športa*, 242.

80 Stepišnik, Drago. *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968, 355.

Zveza	Št. klubov 1945	Št. klubov 1960	Št. registriranih tekmovalk in tekmovalcev 1945	Št. registriranih tekmovalk in tekmovalcev 1960
Atletska zveza	18	19	370	1217
Boksarska zveza	0	7	0	322
Balinarska zveza	0	41	0	2550
Badminton	0	10	0	247
Drsanje in kotalkanje	0	10	0	692
Hokejska zveza	0	10	0	937
Hokej na travi	0	4	0	152
Judo	0	15	0	700
Kegljanje	0	106	0	5700
Kegljanje na ledu	0	10	0	700
Balinanje	0	41	0	1250
Kolesarska zveza	2	9	50	460
Košarkarska zveza	0	75	0	2200
Namiznoteniška zveza	12	49	350	1856
Nogometna zveza	21	139	1200	5987
Odbojgarska zveza	16	80	128	2400
Plavalna zveza	4	21	91	1258
Rokometna zveza	0	115	0	2300
Sabljaška zveza	2	7	56	102
Sankaška zveza	0	19	0	1460
Smučarska zveza	21	76	318	4050

Zveza	Št. klubov 1945	Št. klubov 1960	Št. registriranih tekmovalk in tekmovalcev 1945	Št. registriranih tekmovalk in tekmovalcev 1960
Teniška zveza	1	13	50	735
Težkoatletska zveza	3	10	68	212
Veslaška zveza	1	7	100	650
Planinska zveza Slovenije	34	92	9235	51.661
Plesna zveza Slovenije	/	/	/	1200

Tabela 3: Podatki o številu klubov in registriranih igralcev v športnih zvezah, članicah Športne zveze Slovenije⁸¹

Takoj po vojni je država začela propagiranje množične vadbe, kar ni presenetljivo. Mnogi vplivni člani Sokola so tudi po vojni ostali na vplivnih mestih znotraj novoustanovljene Fizkulture zveze Jugoslavije in so zato najboljšo možnost za rekreacijo videli v utečenih skupinskih vajah, ki so bile tudi organizacijsko najpreprostejše. V tem času so največ pozornosti namenjali atletiki, gimnastiki in planinstvu. Poklicni šport, ki je bil prej v očeh države stvar zahoda, je bil v socializmu nezaželen. Vendar je tedanja oblast podpirala vrhunski šport in ga posredno tudi financirala. Vrhunski športniki so bili zaposleni v velikih podjetjih oziroma tovarnah, a v resnici so delali zelo malo, zato da so imeli čas za treninge, imeli pa so tudi urejene socialne prispevke in dobivali so plačo. Poleg tega je vodstvo države podpiralo šport s pomočjo velikih tovarn, ki so za njegov razvoj prispevale znatna sredstva: Elan, Železarna Jesenice, Litostroj, Avtomontaža, TAM in druge.

81 Prav tam, 355–356.

Panoga	Organizacijske enote	Število članov	Igrišča in domovi
atletika	28	1200	12
avtomobilizem	4	1000	0
drsanje	3	140	10
golf	1	35	2
hokej na ledu	1	24	1
kajakaštvo	1	50	0
kolesarstvo	19	2000	2
konjeništvo	7	320	5
letalstvo oz. jadrarstvo	2	1500	2
motociklizem	7	540	2
namizni tenis	4	130	0
nogomet	53	3900	40
plavanje	8	570	17
sabljanje	3	120	0
sankanje	5	160	0
smučanje	61	7000	42
tenis	12	700	40
Skupaj	228	19.810	176

Panoga	Organizacijske enote	Število članov	Igrišča in domovi
težka atletika	6	200	0
veslanje	1	40	1
ženski šport	2	50	0
Skupaj	228	19.810	176

Tabela 4: Pregled športnih panog in infrastrukture leta 1938⁸²

V Razpredelnici 5 se vidi, koliko športnih objektov je bilo pred II. svetovno vojno. Velika težava za sam šport po vojni je bila ravno infrastruktura, saj je bila v zelo slabem stanju ali pa je zaradi spopadov sploh ni bilo več. Ohranjenih je ostalo nekaj objektov, vendar jih ni bilo dovolj. Stanje infrastrukture v Evropi v tem obdobju je lepo razvidno iz primerjave s Švedsko, ki ni utrpela velike škode zaradi vojne, in Francijo, kjer je bilo veliko vojaških spopadov. Na Švedskem je bilo po II. svetovni vojni na milijon prebivalcev 110 atletskih stez in 60 bazenov, v Franciji pa na enako število prebivalcev v tem obdobju 5 atletskih stez in 2 bazena.⁸³ Vendar kljub vsemu vsa infrastruktura ni bila podrtá, del je ostal cel, ker so jo uporabljali za različne vojaške namene, dvorane predvsem za skladišča ali kot prostor za ranjence. Ko so te prostore ponovno usposobili za njihov prvotni namen, se je vadba v njih nadaljevala. Taka je bila na primer dvorana Tabor v Ljubljani. Cela sta ostala tudi centralni stadion za Bežigradom in del igrišč ob Cekinovem gradu v Tivoliju, kjer je pozneje zrasla Hala Tivoli. Glede na podatke, ki jih navaja Drago Stepišnik v knjigi *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*, je bilo na Slovenskem leta 1945 zgolj 93 športnih objektov.⁸⁴

82 Pavlin, Tomaž. »Oris razvoja sokolske in partizanske organizacije ter rekreacije na Slovenskem.« *Osnove športne rekreacije*. Ur. M. Jakovljevič, 1–17. Ljubljana: Športna unija Slovenije, 2013.

83 Guttman, »Women's Sports – A History«, 189–191.

84 Stepišnik, Drago. *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968, 354.

Če številko primerjamo s podatki v Razpredelnici 4, lahko razberemo, da je bilo v II. svetovni vojni uničenih ali poškodovanih več kot polovica športnih objektov.

Takoj po II. svetovni vojni sta se začeli obnova in gradnja športne infrastrukture, ki je vredna občudovanja. V 15. letih, od leta 1945 do 1960, so zgradili 875 športnih objektov. Leta 1960 jih je bilo skupno 968.⁸⁵

Vrsta športnega objekta	1945	1960
atletske steze	4	26
čolnarne in veslaške steze	0	6
nogometna igrišča	12	108
igrišča za roket	0	86
igrišča za odbojko	12	268
igrišča za košarko	4	88
igrišča za tenis	15	45
igrišča za badminton	0	14
igrišča za hokej na ledu in drsališča (naravna)	5	9
umetno drsališče	0	1
kegljišče	8	114
balinišče	11	46

⁸⁵ Prav tam.

Vrsta športnega objekta	1945	1960
plavalni bazeni	5	33
smučarske skakalnice	17	96
smučarske steze	0	7
sankališča	0	2
športne dvorane	0	7
žičnice	0	10
kotalkališča	0	2

Tabela 5: Primerjava števila športnih objektov med letoma 1945 in 1960⁸⁶

Glavna razlika v dojemanju športa med vzhodom in zahodom je bila predvsem ideološka – zahodne države se niso vpletale v športne dejavnosti državljanov, medtem ko so vzhodne države državljanke spodbujale k skupinski vadbi različnih vrst. V Jugoslaviji so ljudje imeli možnost sodelovati pri tem, nesodelovanja pa ni nihče sankcioniral.⁸⁷ Vzporednice te miselnosti najdemo tudi v medijih – jugoslovanska oblast je zagovarjala kolektivizem in obsojala poklicni vrhunski šport, hkrati pa ga je na prej opisan način podpirala in medijem dovoljevala poročanje o njem.⁸⁸

86 Prav tam.

87 Starc, »Sportsmen of Yugoslavia, Unitex«, 283.

88 Prav tam.

ŽENSKÉ IN OLIMPIJSKE IGRÉ MED LETOMA 1945 IN 1965

Olimpijske igre so vsaj statistično najboljši pokazatelj dejanske ženske enakopravnosti v športu v svetovnem merilu. To utemeljujem s sledečimi dejstvi:

- imajo najvišjo športno in medijsko veljavo v svetu športa,
- zagovarjajo olimpijska načela, med katerimi je tudi enakost med vsemi, čeprav v vsej zgodovini iger o doslednem spoštovanju tega načela ne moremo govoriti,
- odprte so za vse države vsega sveta, izjema prav v obdobju, ki ga opisujem, sta Nemčija in Japonska, ki zaradi krivde v II. svetovni vojni nista smeli nastopiti,
- imajo natančno izdelane kriterije točkovanja v športnih disciplinah, kar jim daje kredibilnost z vidika rezultatov, čeprav ne dvomim, da je v vsej zgodovini prihajalo tudi do prirejanj rezultatov, določenih favoriziranj in drugih nepravilnosti,
- olimpijske igre so bile pogosto uporabljene tudi kot politično orodje, kar govori v prid pomembnosti rezultatov za države, ki na olimpijskih igrah sodelujejo.

Da bi si lahko ustvarili vsaj približno sliko položaja žensk v športu po II. svetovni vojni, si moramo ogledati statistično dogajanje na olimpijskih igrah v tem obdobju glede na udeležbo žensk na njih in na število disciplin, v katerih jim je bilo dovoljeno nastopati.⁸⁹

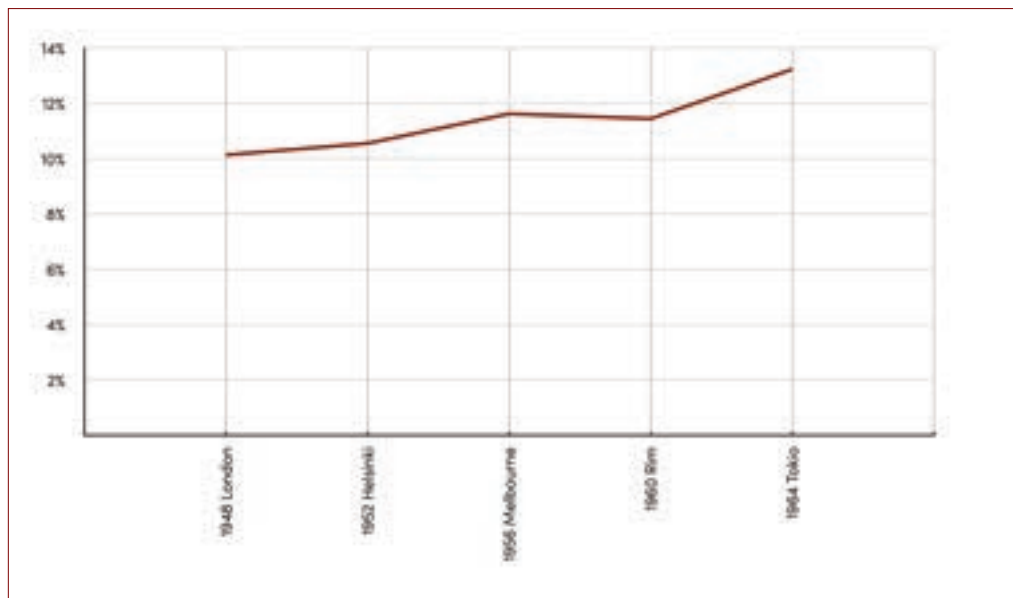
⁸⁹ Sports Reference. <https://www.sports-reference.com> (dostop: marec 2019).

Letne olimpijske igre

V naslednjih dveh poglavjih (Letne in Zimske olimpijske igre) je iz statističnih podatkov o udeležbi žensk na olimpijskih igrah med letoma 1945 in 1965 možno sklepati, kakšno stopnjo enakopravnosti so imele v tem obdobju ženske v primerjavi z moškimi na področju športa. Za lažje razumevanje sem izračunal tudi odstotek žensk glede na vse udeležence na posameznih olimpijskih igrah. Grafično sem prikazal število vseh disciplin na posameznih olimpijskih igrah (siva barva), moških disciplin (modra barva) in ženskih disciplin (oranžna barva) v posamezni panogi. Za vsake olimpijske igre sem v razpredelnici prikazal tudi statistične podatke o udeležbi. Na koncu poglavja v obliki grafa prikazujem trend udeležbe žensk na zimskih in letnih olimpijskih igrah med letoma 1945 in 1965.

Iz podatkov v spodnjem grafu je razvidno, da je odstotek ženskih udeleženk na letnih olimpijskih igrah med letoma 1945 in 1965, torej v dvajsetih letih, rasel zelo počasi. Od olimpijskih iger v Londonu leta 1948 do olimpijskih iger v Tokiu leta 1964 za vsega 3,08 %.

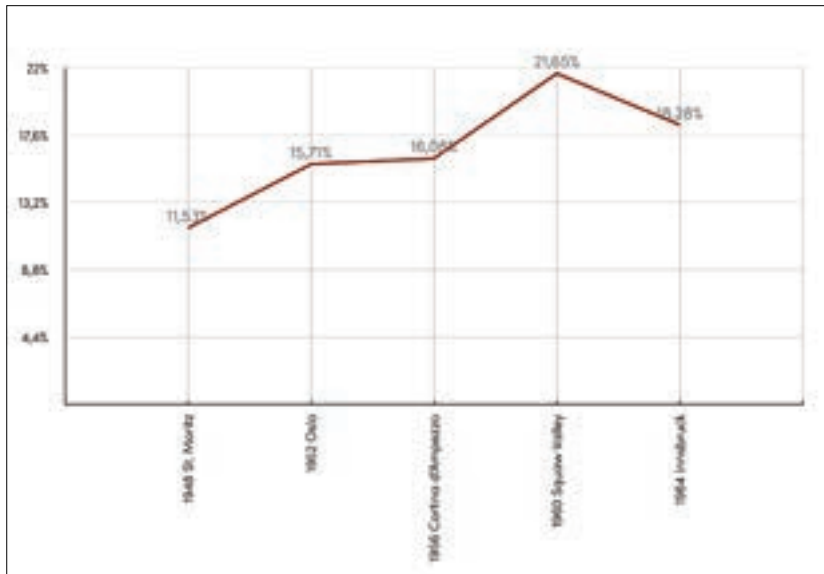
leto	1948	1952	1956	1960	1964
mesto	London	Helsinki	Melbourne	Rim	Tokio
država	Velika Britanija	Finska	Avstralija	Italija	Japonska
št. držav	59	69	67	83	93
športov	21	19	18	19	21
tekmovalcev	4397	4932	3189	5352	5137
moških	3950	4411	2818	4738	4457
žensk	446	521	371	613	680
delež žensk	10,14%	10,56%	11,63%	11,45%	13,24%

Graf 1: Odstotek ženskih tekmovalk na letnih olimpijskih igrah med letoma 1945 in 1965

Zimske olimpijske igre

leto	1948	1952	1956	1960	1964
mesto	St. Moritz	Oslo	Cortina d'Ampezzo	Squaw Valley	Innsbruck
država	Švica	Norveška	Italija	ZDA	Avstrija
št. držav	28	30	32	30	36
športov	668	694	821	665	1094
tekmovalcev	9	8+1	8	8	10
moških	591	585	689	521	894
žensk	77	109	132	144	200
delež žensk	11,53%	15,71%	16,08%	21,65%	18,28%

Preglednica 2: Odstotek ženskih tekmovalk na zimskih olimpijskih igrah med letoma 1945 in 1965

POMEMBNEJŠE SLOVENSKE ŠPORTNICE V JUGOSLAVIJI V LETIH 1945–1965

Prav gotovo drži, da so olimpijski komiteji posameznih držav za nastope na olimpijskih igrah izbirali najboljše. Glede na to z veliko zanesljivostjo največ najboljših športnic tega obdobja izluščimo s seznama športnic, ki so Jugoslavijo zastopale na olimpijskih igrah v letih 1948, 1952, 1956, 1960 in 1964. Seveda moramo ob tem upoštevati tudi dejstvo, da se morda nekatere športnice iz različnih razlogov olimpijskih iger niso mogle udeležiti, čeprav bi se jih glede na dosežene rezultate morale. Ob pregledu rezultatov največjih državnih tekmovanj v atletiki, gimnastiki, smučanju in drugih športih lahko ugotovimo, da je imela Jugoslavija na športnem področju v disciplinah, ki so bile takrat priljubljene in tudi dostopne, veliko konkurenco. Biti državna prvakinja v Jugoslaviji je pomenilo velik uspeh. Tudi slovenske športnice so bile članice jugoslovanske reprezentance in so v nekaterih športih takrat krojile sam vrh. Zbranih podatkov o športnicah tega obdobja ni veliko, zato so podatki zbrani iz več različnih virov.

Alma Butia

Leta 1948 je bila v Londonu prva Slovenka, ki je nastopila na olimpijskih igrah. Na olimpijskih igrah se ji sicer nastopa nista najbolj posrečila, v teku na 100 in 200 m je namreč izpadla v predtekmovanju. Sicer je bila leta 1947 slovenska prvakinja v teku na 100 in 200 m, leta 1949 pa je postala še državna prvakinja v teku na 100 m. V teku na 200 m je bila državna prvakinja Jugoslavije od leta 1948 do 1951. Bila je tudi jugoslovanska rekorderka v teku na 100 in 200 m.⁹⁰

Mira Šentjerc Čuček

Osvojila je srebrno medaljo na Balkanskih igrah leta 1946 v Tirani v teku na 100 m. Leta 1947 je na Balkanskih igrah v Bukarešti osvojila srebrno medaljo v teku 4 x 100 m in postavila nov jugoslovanski rekord. Bila je

⁹⁰ Djogič, Edita. »Razvoj slovenske atletike od leta 1945 do 1950«. Diplomsko delo, Fakulteta za šport UL, 2007,67.

vsestranska atletinja. Po zaključku kariere je postala atletska sodnica, napisala je tudi knjigo *Pravila atletskega tekmovanja*.⁹¹

Olga Šikovec

Za Jugoslavijo je nastopila na poletnih olimpijskih igrah leta 1960 v Rimu v teku na 100 m, kjer se je uvrstila v polfinale in v teku na 200 m, kjer je obstala v kvalifikacijah. Dvakrat je nastopila na Evropskem prvenstvu v letih 1958 in 1962, med letoma 1956 in 1965 pa je dosegla kar 9 zmag na Balkanskih igrah. Trikrat je postavila jugoslovanski rekord v teku na 100 m in dvakrat v teku na 200 m. Petnajstkrat je bila prvakinja Jugoslavije med letoma 1955 in 1960 v disciplinah tek na 100 in 200 m, tek 4 X 100 m in 4 X 200 m.⁹²

Draga Stamejčič Pokovec

Leta 1964 je izenačila svetovni rekord v teku na 80 m z ovirami. Bila je tudi edina atletinja iz Jugoslavije z uradno priznanim svetovnim rekordom. Enajstkrat je bila balkanska prvakinja, osemnajstkrat pa prvakinja Jugoslavije. Nastopila je na evropskem prvenstvu leta 1962 in olimpijskih igrah leta 1960 v Rimu in 1964 v Tokiu. Več kot stokrat je izenačila ali izboljšala državne rekorde Jugoslavije v peteroboju, skoku v daljino in teku na 80 m z ovirami.⁹³

Dana Marinček

Leta 1945 je članica Atletskega društva Krke Dana Marinček na prvenstvu Slovenije v atletiki zmagala v metu kopja in suvanju krogle. Bila tudi članica

91 Djogič, »Razvoj slovenske atletike ...«, 67.

92 »Legendarni Marko Račič, Marijana Lubej in Olga Šikovec Luncer obiskali AZS« <http://slovenska-atletika.si/legendarni-marko-racic-marijana-lubej-in-olga-sikovec-luncer-obiskali-azs/> (dostop: marec 2019)

93 Divac, Vito. »Umrla Draga Stamejčič«. <https://www.delo.si/sport/drugi-sporti/umrla-draga-stamejtic.html> (dostop: marec 2019)

slovenske reprezentance na prvem državnem prvenstvu Jugoslavije, kjer je zmagala v suvanju krogle z rezultatom 10,37 m.⁹⁴

Ivanka Knez

Leta 1947 je bila na državnem prvenstvu Jugoslavije druga s skokom 145 cm, leta 1948 pa je na državnem prvenstvu dosegla zmago, hkrati pa je uspešno nastopila tudi v skoku v daljino in teku čez ovire. Leta 1949 je postavila državni rekord v skoku v višino s preskočenimi 155 cm. Nastopila je na evropskem prvenstvu v atletiki leta 1950 v Bruslju in dosegla zelo dobro osmo mesto v peterboju.⁹⁵

Slava Deržek

Državna prvakinja v skoku v višino leta 1945 na državnem prvenstvu Jugoslavije.⁹⁶ Bila je tudi prva jugoslovanska povojna rekorderka v metu kopja.⁹⁷

Verjetno bi ob natančnejšem pregledu različnih arhivov naletel še na kakšno izmed imen športnic, ki so bile takrat v vrhu jugoslovanskega športa, vendar je malo verjetno, da so dosegale rezultate, kakršne so dosegle tiste, ki sem jih uvrstil na seznam. Zagotovo pa si vsaj omembo med pomembnimi športnicami v širšem kontekstu povojne Jugoslavije zaslužijo tudi

- alpinistke **Staza Černič, Danica Blažina, Nadja Fajdiga** in **Barbka Ščetinin**,⁹⁸

94 Vidmar, Igor. »Po poteh Štukljeve dediščine: Fizkultura in Dana Marinček«. https://www.dolenjskilist.si/2018/04/12/194083/novice/novice_splonso/Po_poteh_Stukljeve_dediscine_Fizkultura_in_Dana_Marincek/ (dostop: marec 2019).

95 Djogič, »Razvoj slovenske atletike ...«, 66.

96 Prav tam, 16.

97 Prav tam, 17.

98 Mikša, Peter, Urban Golob. *Zgodovina slovenskega alpinizma*. Ljubljana, 2013,62.; Čokl, Jure, Mikša, Peter. »«Smer že ne more biti preveč težka, če jo je preplezala baba»: slovenski (ženski) alpinizem v času fizkulturenega kolektivizma (1945-1955).« *Retrospektive : znanstvena revija za zgodovinpisje in sorodna področja*.,2/2-3 (2020), 10-46.

- smučarske tekačice **Mara Rekar**, **Angela Kordež** in **Amalija Belaj**, ki so nastopile na olimpijskih igrah leta 1952 v teku na 10 km,
- alpska smučarka **Slava Zupančič**, ki je nastopila na olimpijskih igrah leta 1956 v slalomu, veleslalomu in smuku,
- alpski smučarki **Majda Ankele** in **Krista Faneli**, ki sta nastopili v vseh disciplinah na zimskih olimpijskih igrah leta 1964 v Innsbrucku,
- sestri **Milica** in **Sonja Rožman**, ki sta nastopili na poletnih olimpijskih igrah leta 1952 v gimnastiki,
- **Milena Usenik**, ki je na olimpijskih igrah v suvanju krogle nastopila dvakrat, leta 1956 in 1960,
- metalka diska **Milena Čelesnik**, ki je na olimpijskih igrah nastopila leta 1960 v Rimu,
- gimnastičarka **Nevenka Pogačnik**, ki je nastopila na olimpijskih igrah leta 1960 v Rimu,
- **Vera Posinek**, jugoslovanska rekorderka v teku na 80 m z ovirami leta 1949 v finalu atletskega pokala Jugoslavije,
- **Milica Repovž**, jugoslovanska državna rekorderka v teku na 800 m leta 1948,
- in **Ančka Pribošek**, državna prvakinja v metu diska leta 1945 na prvem državnem prvenstvu Jugoslavije.⁹⁹

99 Viškovič, Rok. »Skoraj 90 let uspehov in zanimivih zgodb«. <https://siol.net/sportal/atletika/skoraj-90-let-uspehov-in-zanimivih-zgodb-244732> (dostop: marec 2019)

VIRI IN LITERATURA

Literatura

Aškerc, Anton. Zbrano *delo*. Sedma knjiga. Ljubljana: DZS, 1993.

Čokl, Jure, Mikša, Peter. »«Smer že ne more biti preveč težka, če jo je preplezala baba»: slovenski (ženski) alpinizem v času fizikturnega kolektivizma (1945–1955).« Retrospektive: znanstvena revija za zgodovino in sorodna področja, 2/2–3 (2020), 10–46

Djogič, Edita. »Razvoj slovenske atletike od leta 1945 do 1950«. Diplomsko *delo*, Fakulteta za šport UL, 2007.

Doupona, Mojca in Krešimir Petrovič Šport in družba: sociološki vidiki. Ljubljana: Fakulteta za šport UL, Inštitut za šport, 2000.

Doupona Topič, Mojca. Ženske in šport. Ljubljana: Fakulteta za šport UL, 2004.

Mikša, Peter. »Šport na Slovenskem. Oris organizacije in športne politike na Slovenskem v 19. in 20. stoletju.« V: Zbornik Statusna vprašanja slovenskega športa, ur. Dušan Macura, Mojca Doupono Topič, Blanka Mekina, 146–148. Ljubljana, Fakulteta za šport, 2010.

Mikša, Peter in Maja Vehar. »Telovadba, šport in ženske na Slovenskem: čas do 1. svetovne vojne.« Retrospektive: znanstvena revija za zgodovino in sorodna področja, 1/1 (2018), 10–38.

Mikša, Peter, Urban Golob. Zgodovina slovenskega alpinizma. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, Slovenski planinski Muzej, 2013

Pavlin, Tomaž. »Zanimanje za šport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje«-Telesno-kulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej Ljubljana: Fakulteta za šport UL, 2005.

Pavlin, Tomaž. »Oris razvoja sokolske in partizanske organizacije ter rekreacije na Slovenskem.« V: Osnove športne rekreacije, ur. M. Jakovljevič, 1–17. Ljubljana: Športna unija Slovenije, 2013.

Pavlin, Tomaž. »Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni.« V: Iz zgodovine Celja 1945–1991, ur. Marija Počivavšek, 242. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2006.

Pavlin, Tomaž. »Ustanavljanje viteške organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije.« Prispevki za novejšo zgodovino, 42/1, 2002.

Pernišek, France. Zgodovina slovenskega Orla. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1989.

Polley, Martin. Moving the Goalposts: A History of Sport and Society Since 1945. London: Routledge, 1998.

Stepišnik, Drago. Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.

Šaver, Boštjan. »Družbena invencija in ideološka konstrukcija modernega športa.« V: *Kalejdoskop športa: uvod v športne študije*, ur. Mitja Velikonja Maribor: Aristej 2009.

Šiljak, Violeta. Istorija sporta. Beograd: Fakultet za menedžment u sportu Univerziteta »Braća Karić«, 2007.

Časopisni viri

Avčin, France. »Čopova smer v Triglavski steni.« *Planinski vestnik*, 48/9-10, (1948).

Černič, Staza. »Svojevrsna alpinistika«. *Planinski vestnik*, 47/6-7-8, (1947).

»Finnish Athletes Win Three Events - Fast Time in 10,000 Metres.« *Glasgow Herald*, 23. avgust 1946.

Pretnar, Jože. »Uvodna beseda«. *Planinski zbornik*, 1945, 5.

Elektronski viri

»1924 Women's Olympiad,« https://en.wikipedia.org/wiki/1924_Women%27s_Olympiad (dostop: marec 2019).

Divac, Vito. »Umrla Draga Stamejčič«. <https://www.delo.si/sport/drugi-sporti/umrla-draga-stamejtic.html> (dostop: marec 2019).

Frantz, Chris. »From Mt. Olympus to Cooperstown« <https://www.infoplease.com/spot/timeline-women-sports> (dostop: marec 2019).

Kidd, Bruce. »Women's Olympic History, CAAWS Action Bulletin«. https://web.archive.org/web/2013120222439/http://www.caaws-womenatthegames.ca/olympics/2004/history/womens_games.cfm (dostop: marec 2019).

»Legendarni Marko Račič, Marijana Lubej in Olga Šikovec Luncer obiskali AZS« (2016) <http://slovenska-atletika.si/legendarni-marko-racic-marijana-lubej-in-olga-sikovec-luncer-obiskali-azs/> (dostop: marec 2019)

Morris, Bonnie. »Women's Sports History - A Heritage of Mixed Messages.« <https://www.womenshistory.org/articles/womens-sports-history> (dostop: marec 2019).

Ramirez, Kim. »A History Of Women's Sports Media Coverage Progress & How Much Further It Needs To Go« <https://girltalkhq.com/a-history-of-womens-sports-media-coverage-progress-how-much-further-it-needs-to-go/> (dostop: marec 2019).

Sports Reference. <https://www.sports-reference.com> (dostop: marec 2019).

Šafarič, Aleš. »Prva nogometna tekma na Slovenskem.« <https://zgodovinanadlani.si/prva-zenska-nogometna-tekma-na-slovenskem/> (dostop: november 2021).

Uradna spletna stran Olimpijskega komiteja. <https://www.olympic.org/women-in-sport/background/key-dates> (dostop: februar 2019).

Uradna spletna stran maratona Tour de Paris Marathon. https://www.arrs.run/HP_ParisTourMa.htm (dostop: marec 2019).

Uradna spletna stran Monaškega olimpijskega komiteja. <http://www.comite-olympique.mc/index.php/en/history/the-womens-olympic-games> (dostop: marec 2019).

Uradna spletna stran dirke 24 ur Le Mansa. http://www.experiencelemans.com/contents/en-us/d201_1932_Le_Mans_24_Hours_Competitors_and_Results.html (dostop: marec 2019)

Vidmar, Igor. »Po poteh Štukljeve dediščine: Fizkultura in Dana Marinček.« https://www.dolenjskilist.si/2018/04/12/194083/novice/novice_splosno/Po_poteh_Stukljeve_dediscine_Fizkultura_in_Dana_Marincek/ (dostop: marec 2019)

Viškovič, Rok. »Skoraj 90 let uspehov in zanimivih zgodb.« <https://siol.net/sportal/atletika/skoraj-90-let-uspehov-in-zanimivih-zgodb-244732> (dostop: marec 2019)

POVZETEK

Ženski šport se je po 2. svetovni vojni začel hitreje premikati proti enakopravnosti z moškim športom, čeprav je ni nikoli zares dosegel. Podoba ženske kot nežne, krhke in povsem podrejene moškemu je počasi izginjala, zamenjala jo je podoba zdrave, športne ženske, ki se udeležuje športnih aktivnosti in tudi tekmovanj, čeprav znotraj omejitev, ki spolu pritičejo. Število disciplin, v katerih so ženske na velikih mednarodnih tekmovanjih nastopale, se je najbolj povečalo v šestdesetih letih minulega stoletja. Na naših tleh so ženske vsaj na papirju imele enake možnosti, ko je šlo za športne aktivnosti znotraj okvirov predvsem atletskih, gimnastičnih in smučarskih športov. Če pa obdobje analiziramo z vidika mednarodnih tekmovanj, je lepo razvidno, da so bile ženske na njih zastopane v zelo nizkem številu v primerjavi z moškimi. Če primerjamo razmerje moških in žensk na olimpijskih igrah z razmerjem med številom moških in ženskih tekmovalcev znotraj jugoslovanske reprezentance, govorijo številke še nekoliko bolj v prid moškimi. V splošnem je takratna oblast bila naklonjena ženskam glede športnih aktivnosti, vendar jim zanje ni ponujala enakih možnosti kot moškimi. Žensko so videli predvsem kot telesno aktivno, ne pa kot vrhunsko športnico. Ženske tega obdobja so bile veliko bolj kot moški vezane na vzgojo otrok, dom in gospodinjstvo. Kljub temu so nekatere jugoslovanske športnice s področja Slovenije dosegale odmevne mednarodne rezultate in s tem tlakovale pot generacijam, ki so prišle za njimi.

Dnevi na jugu, 1937–1938

*Slovenski duhovnik in pesnik na služenju
vojaškega roka v Srbiji, za časa Kraljevine
Jugoslavije*

Božidar Flajšman

109

IZVLEČEK

Pesnik, pisatelj, kronist, učitelj in duhovnik Jože Žabkar – Alojzij je bil rojen leta 1910 na Mikotah pri Raki, umrl pa leta 1983 v Ljubljani. Od 1. novembra 1937 do 1. maja 1938 je služil obvezni 6-mesečni vojaški rok v Srbiji – v Kragujevcu in Kruševcu. V tem času je pisal razne zabeleške in pesmi, v katerih opisuje vojaško življenje in življenje v Srbiji, Makedoniji, na Kosovu ter Bosni in Hercegovini, kamor je potoval v času služenja vojaškega roka. Še posebej opisuje versko življenje in vsakodnevno življenje navadnih ljudi. Pisal je predvsem na pisalni stroj. Vse te svoje zapiske, pesmi, različne dokumente, razglednice in fotografije je spel v zvezek, ki mu je dal naslov *Dnevi na jugu*.

Ta članek je nastal na podlagi navedenega Žabkarjevega osebnega arhiva, ki mi ga je na razpolago prijazno izročil prior križniškega reda Janko Štampar. Članek povzema večji del Žabkarjevih zapisov in manjši izbor pesmi, spetih v omenjenem zvezku, ki prepričljivo ilustrirajo njegovo doživljanje takratnega vojaškega, verskega in vsakodnevnega dogajanja v Kraljevini Jugoslaviji.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, vojaško, versko in običajno vsakodnevno življenje, Kragujevac, Kruševac

ABSTRACT

Poet, writer, chronicler, teacher and priest Jože Žabkar – Alojzij was born in 1910 in Mikote near Raka, and died in 1983 in Ljubljana. From 1 November 1937 to 1 May 1938, he performed compulsory six-month military service in Serbia – in Kragujevac and Kruševac. In that time, he wrote various notes and poems describing military life and everyday life in Serbia, Macedonia, Kosovo and Bosnia and Herzegovina, where he travelled while performing military service. Most of the time he describes the religious life and the everyday life of the common people. He mostly used a typewriter. He bound all his notes, poems, various documents, postcards and photographs in a volume he entitled *Dnevi na jugu* [Days in the South].

This article was created based on Žabkar's personal archive mentioned above, which was kindly made available to me by the prior of the Teutonic Order Janko Štampohar. The article sums up most of Žabkar's notes and a smaller selection of poems bound in the above-mentioned volume, which vividly illustrate how he experienced the military, religious and everyday events in the Kingdom of Yugoslavia.

Keywords: Kingdom of Yugoslavia, military, religious and ordinary everyday life, Kragujevac, Kruševac

DNEVI NA JUGU, 1937–1938

Pesnik, pisatelj, kronist, učitelj in duhovnik Jože Žabkar – Alojzij je bil rojen 5. januarja 1910 na Mikotah pri Raki, umrl pa je 23. junija 1983 v Ljubljani. Po maturi je stopil v križniški red. Študiral je teologijo in filozofijo 1932–4 na jezuitski univerzi v Innsbrucku, 1934–7 teologijo v Ljubljani. Bil je kaplan v Metliki (1937–8), ravnatelj Vajeniškega doma v Ljubljani (1938–41), kaplan (okt. 1941–3) in župnik v Črnomlju (1943–1969), potem pa do smrti župnik v Kropi.¹

Slika 1: Jože Žabkar – Alojzij na službenju vojaškega roka v Srbiji, 1937–1938

Leta 1981 je izšla knjižica *Brevir moj v travi*, kjer je po izboru dr. Borisa Paternuja objavljenih 40 partizanskih pesmi, ki jih je med drugo svetovno vojno napisal v Beli krajini.² Zanj je leta 1983 prejel Kajuhovo nagrado.³

1 Teh mojih 70 let je naslov Žabkarjeva zapisa na trinajstih gosto tipkanih straneh, kjer je leta 1980 v Kropi opisal svojo življenjsko pot. Pomladi 1964 pa je na sedmih tipkanih straneh napisal Belokranjsko rapsodijo 1964, kjer v verzih opisuje svoje doživljanje Bele krajine. Vir: Žabkarjev arhiv.

2 Žabkar, Lojze. *Brevir moj v travi*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Partizanska knjiga, 1981.

3 M. Gregorčič. »Pogovor s Kajuhovim nagrajencem Lojzetom Žabkarjem. Pesnik, duhovnik in borec za svobodo.« *Večer*, 10. marec 1983, 5. O Žabkarju so pisali tudi:

1. Darinka Sedej. »Rdeči kaplan« pa se ni ponižno uklonil. Pri Alojzu Žabkarju v Kropi, dobitniku priznanja OF, Glasilo Plamen, izdaja delovni kolektiv SŽ – tovarne vijakov Plamen, Kropa, maj 1980;
2. D. Rustja, M. Markelj. »Rdeči kaplan.« *Priloga Dolenjskega lista*, 11. marec 1982.;
3. Flajšman, Božidar. »Mesto ob Kolpi in dnevi na jugu.« *Mestnik, glasilo Mestne skupnosti Metlika*, št. 5. maj 2021.;
4. Flajšman, Božidar. »Odkritje spominske plošče pesniku, pisatelju, kronistu, učitelju in duhovniku Jožetu Žabkarju – Alojziju.« <https://www.radio-odeon.com/novice/odkritje-spominske-plosce-pesniku-pisatelju-kronistu-ucitelju-in-duhovniku-jozetu-zabkarju-aloziju/> (dostop: maj 2022).

Del njegovih pesmi in dnevniških zapiskov, predvsem iz vojnega obdobja v Črnomlju, pa je uredil Mirko Mahnič, posmrtno so izšli v knjigi *Izpovedi* (1991)⁴. Knjiga zajema izbor odlomkov, po tem, kar sem videl v arhivu Križniškega reda v Veliki Nedelji, pa lahko pritrdim Mahničju, ki je v uvodni besedi zapisal, da gre le za drobec Žabkarjevih dnevniških zapiskov.⁵

Priorju križniškega reda Janku Štamparju se ob tej priložnosti zahvaljujem, ker mi je na razpolago izročil Žabkarjev osebni arhiv, Marici Androjni, Žabkarjevi nečakinji, pa za pomoč pri pretipkavanju gradiva.⁶ Ta članek je nastal na podlagi navedenega Žabkarjevega osebnega arhiva.

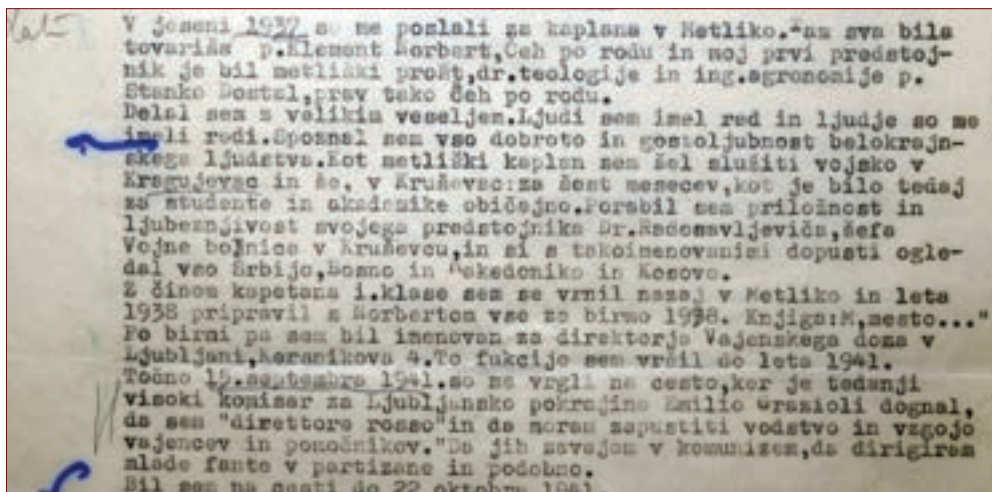
Gre za bogato gradivo še nikoli objavljenih fotografij, različnih korespondenc in dokumentov, veliko je različnih dnevniških zapisov in na stotine pesmi. Del tega zajetnega, še ne objavljenega gradiva, je v letih 1937 in 1938 nastal v Metliki pod naslovom Metlika, mesto ob Kolpi. Julija 1937 je namreč nastopil službo kaplana v Metliki. Konec leta 1937 je iz Metlike odšel za šest mesecev k vojakom v Kragujevac in Kruševac v Srbiji, maja 1938 se je vrnil v Metliko, 28. oktobra pa se je moral vrniti v Ljubljano, kjer je prevzel vodenje Vajeniškega doma. Vodil ga je do 15. septembra 1941, ko so ga Italijani vrgli iz službe. Tedanji visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli je dognal, da je *direttore rosso*, da zavaja vajence in pomočnike v komunizem in jih »dirigira« v partizane. V času vodenja Vajenskega doma je študiral sociologijo, pisal dnevnik, se vsestransko kulturno udeleževal, predaval in vodil študentske duhovne vaje. Brez službe je bil do 22. oktobra 1941, ko je prior Valerijan Učak menil, da je bolje, da gre za kaplana v Črnomelj, kot da bi ga Italijani odposlali v internacijo. Tako se je 22. oktobra

4 Žabkar, Lojze Jože. *Izpovedi*. Pesmi in dnevnik. Ljubljana, Križniški priorat, 1991.

5 Žabkarjevi dnevniki in razni zapiski obsegajo: noviciat v Gumpoldskirchu – 1931, 1932; dve leti bogoslovja na univerzi v Innsbrucku – 1933, 1934; metliški kaplan pred služenjem vojaškega roka 1937; pri vojaki od novembra 1937 do maja 1938; spet kaplan v Metliki od maja do oktobra 1938; vodja Vajeniškega doma v Ljubljani od oktobra 1938 do septembra 1941; kaplan in zatem župni upravitelj v Črnomlju od oktobra 1941 do konca avgusta 1969; župnik v Kropi od konca avgusta 1969 do smrti junija 1983.

6 P. Janko Štampar mi je Žabkarjev arhiv izročil 1. decembra 2020 v Veliki Nedelji. Takrat sem s Štamparjem posnel tudi intervju. Kratek izsek iz obširnega intervjuja je dostopen pod naslovom: Janko Štampar: Ženske v Beli krajini in na Štajerskem, <https://youtu.be/nKYHQWf8Ael>

1941 ponovno vrnil v Belo krajino, kjer je ostal vse do leta 1969.⁷ Tu je med drugim pomagal organizirati partizansko šolstvo in ustanoviti versko komisijo pri SNOS (febr. 1944).

Slika 2: Del Žabkarjeva originalnega zapisa Teh mojih 70 let, kjer je leta 1980 v Kropi na trinajstih gosto tipkanih straneh opisal svojo življenjsko pot. Na strani osem je na kratko opisal služenje vojaškega roka v Srbiji.

Med služenjem vojaškega roka v Srbiji od 1. novembra 1937 do 1. maja 1938 je pisal razne zabeležke in pesmi pod skupnim naslovom *Dnevi na jugu*, kjer opisuje življenje v Srbiji, pa tudi v Makedoniji, na Kosovu ter Bosni in Hercegovini, kamor je potoval v času služenja vojaškega roka. Vsa ta potovanja mu je s t. i. dopusti omogočil predstojnik dr. Momčilo Radosavljevič, šef vojne bolnice v Kruševcu. V članku povzemam večji del njegovih »vojaških« zapisov, dodal sem tudi manjši izbor pesmi. Žabkar določene dogodke opisuje večkrat, pesmi pa piše z velikim pesniškim zanosom in močnim doživljanjem. Vse to gradivo, ki ga je spel skupaj z različnimi dokumenti in slikovnim gradivom v poseben zvezek, strani v njem so

⁷ V letih od 1962 do 1965 je v Črnomlju, skupaj z Žabkarjem, deloval kaplan Štefan Babič, ki je leta 2017 izdal knjigo spominov: *Gospod je moja pot*. Upokojenega župnika Babiča sem, skupaj z Žabkarjevo nečakinjo Marico Androjno, obiskal 9. marca 2018 v Mengšu. Z njim sem takrat posnel obširen intervju, iz katerega je tudi razvidno, da je Žabkar moral oditi iz Črnomlja zaradi obračuna znotraj cerkvenih vrst. Videoposnetek dela intervjuja je dostopen pod naslovom: Zakaj je župnik Jože Žabkar – Alojzij moral oditi iz Črnomlja: <https://youtu.be/i50nRt5bZwY>

neoštevilčene, sem skušal urediti čim bolj kronološko, opremil sem ga tudi z ustreznimi naslovi.

Slika 3. Naslovna stran Žabkarjevih zapisov Dnevi na jugu, iz časa, ko je služil vojaški rok v Srbiji 1937–1938. Ta članek je napisan na podlagi gradiva v tem zvezku.

Slika 4. Ena od notranjih strani Žabkarjevih zapisov Dnevi na jugu, kjer se nahaja tudi veliko pesmi, različnih dokumentov, razglednic in fotografij.

Uvodoma je v svoje »vojaške« zabeležke zapisal:

Moj preludij

Na jugu dnevi hitro so minili,
življenje je bilo lepo
in grenko tudi.
Vojaki so tovariši dobri bili,
a srečanj niz v kasarni
moj najtežji je preludij.

KONČALI ŠOLO SMO IN GREMO MED VOJAKE

Ko je končal fakulteto v Ljubljani, so ga namenili za kaplana v Metliko, kamor je šel koncem julija 1937. Vsak dan je čakal, da ga bodo poklicali k vojakom, vložil je tudi prošnjo, da bi šel takoj. Glasila se je tako:

Komandi vojnega okroga v Celju. Podpisani Lojze J. Žabkar, sin Alojzija, rojen 5. 1. 1910. v občini Raka, srez Krško, banovina Dravska, potrjen v Ljubljani leta 1932. in mu je bilo po členu 52 a Zakona o ustrojstvu Vojske in mornarice odložen nastop službe v kadru z odlokom z dnem 17. oktobra 1932. prosi, da se mu na podlagi priloženega potrdila (diplome) o dokončanih univerzitetnih študijev prizna šestmesečni bogoslovski rok v kadru, ki mu gre po členu 49. I. Vojaškega zakona.

Priloge: Potrdilo o končanih univerzitetnih študijah, Kolek za 20. Din za rešitev.

V Ljubljani, 10. julija 1937.

Lepo se je že privadil življenja v Metliki, ko mu je sredi oktobra metliški policaj prinesel poziv in brezplačno vozovnico za Celje. Nato si je dal narediti vojaški kovček, nabavil si je tudi jedilni pribor. Pred odhodom so mu v Metliki priredili poslovilni večer. Vsi učitelji in učiteljice so prišli k njemu, kjer so imeli veselo gostijo z glasbo. Gospodična Pika je imela častno dolžnost,

da mu je prinesla lep »pušeljc«,⁸ ki ga je »na klobuk pripela, da ga ne bi burja vzela«. Za slovo so mu zapeli: »Oj ta regrutarska, oj ta zamazana, o kolikokrat boš ti še švicala /.../« Cel kup cvetja so mu nanosili tudi otroci, če bi vsega vzel s seboj, bi lahko »šumadinske krave enkrat nasitil.« S seboj na jug pa je vzel samo slovenski »pušeljc« – rdeče nageljne, rožmarin in roženkravt. Ko se je na jugu slučajno prikazal iz njegovega kovčka, so se mu nasmehnili, češ, kakšno deklet mora imeti, da mu je naredila tako lep »pušeljc«. »Ali vedel ni nihče, da je bil tako samo meni dan, da ni v njem nič solz se vjelo ob slovesu /.../«

V kasarni v Celju mu je bilo vse po domače. Oficirji so bili obzirni, brez problemov so lahko hodili iz kasarne. Čakali so na vlak iz Maribora, ki bo pripeljal rekrute dijake, namenjene na jug. Konec oktobra 1937 je v Celju napisal sedemkitično **Rekrutsko pesem**, katere prvi dve kitici se glasita:

Končani šolo smo in gremo med vojake:

Boječe stiskamo srce si plaho,
kam nas pošljejo smo radovedni,
kje čete mi dijaške bomo redni.

Pozabljeno je vse v kasarni bilo:

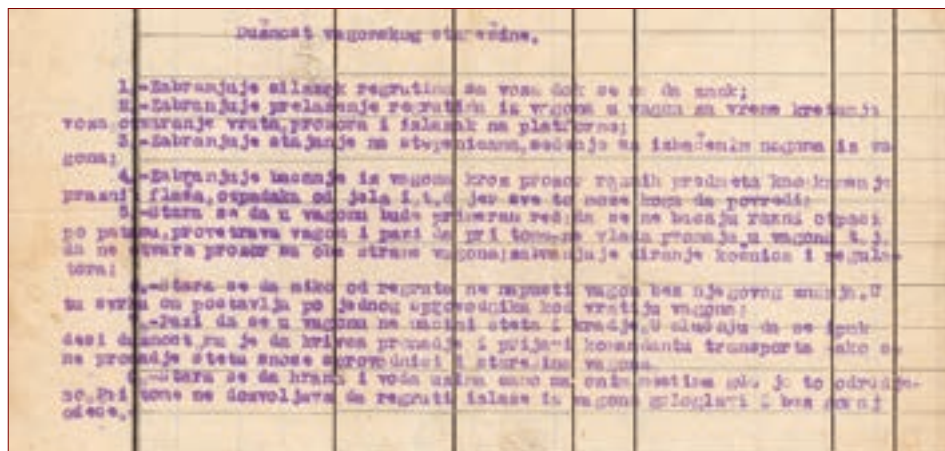
Siti smo že čakanja in Celja,
v pesmi še celo nemirni
hočemo odhodnega povelja.

Takrat je bil tudi gost pri celjskih kapucinih, ki so bili do njega zelo ljubeznivi. Pri celjskem županu Alojziju Mihelčiču je bil gost na kosilu. Z vlakom je pred odhodom za en dan odšel celo v Žalec in Gotovlje. Potem je prišel čas odhoda.

V kasarni so jih oskrbeli s špehom in hlebcom kruha. Določili so ga za vodjo skupine (v njej so bili še Tone Jelenc, OFM, Jože Vošnjak in Adolf Volasko), ki je bila določena za odhod v Kragujevac. Neki rekrut je bil »kru-

8 Šopek.

ljav« kot Cromwell, pa je moral v Skopje.⁹ Zvečer so dobili ustna in pisna navodila, kako se morajo obnašati.¹⁰ Ob sedmih so v dolgem sprehodu odšli na vlak. Peli so na ves glas, da se je kar temnilo: »Delaj, delaj, dekle pušelj /.../ Pozimi pa rožice ne cveto /.../ itd.«, da so bili vsi hripavi.

Slika 5. Pisna navodila, ki so jih pri vožnji z vlakom morali upoštevati regruti.

9 Verjetno Žabkar misli na Oliverja Cromwella (25. april 1599–3. september 1658), ki je bil angleški general in državnik.

10 Žabkar je kot vodja skupine prejel naslednja pisna navodila:

1. »Dužnost vagonovskog starešine.
2. Zabranijuje silazak regrutima na vozu dok se ne da znak;
3. Zabranijuje prelazanje regrutima iz vagona u vagon za vreme otvaranja vrata, prozora i izlazak na platikorma;
4. Zabranijuje bacanje iz vagona kroz prozor raznih predmeta kao kamenja, praznih flaša, otpadaka od jela i. t. d. jer sve to može koga da povredi;
5. Stara se da u vagonu bude primeran red, da se ne bacaju razni otpaci po patosu, provertrava vagon i pazi da pri tome na vlada promaja u vagonu t. j. da ne otvara prozor na obe strane vagona, zabranjuje diranje kočnica i regulatora;
6. Stara se da niko od regruta ne napusti vagon bez njegovog znanja, U tu svrhu on postavlja po jednog sprovodnika kod vratiju vagona;
7. Pazi da se u vagonu na načini šteta i kradje, U slučaju da se ipak desi dužnost mu je, da krivca pronadje i prijavi komandantu transporta. Ako se ne pronadje štetu snose sprovodnici i starešinima vagona;
8. Stara se da hrana i voda uzima samo na onim mestima gde je to određeno. Pri tome ne dozvoljava da regruti izlaze iz vagona gologlavi i bez gornje odeće.«

S kovčki na ramenih in s pesmijo v ustih so marširali čudovito dobro razpoloženi. Šolski upravitelj Roter je pel tako dobre volje, kakor da bi zadel na državni loteriji dva milijona dinarjev. Na postaji poslavljanje, »*cel trop deklet, mater, tet in stricev itd. se je cmerilo v robce, kot da bi šli na fronto.*«

Dolg vlak je bil nabito poln, napolnili so ga kot sardele v konzervi. Vlak je potegnil v temno noč. Žabkar je bil miren in se je smejal mlademu fantu, ki je pil žganje, da bi pozabil na vse, kar se trenutno dogaja. V Zagreb so prišli ob deseti uri zvečer, kolodvor je bil poln vojakov, oficirjev in konjev. Tu so se jim pridružili Varaždinci, ki so jih nagnali v živinske vagone. Ko so vkrkali še konje, je vlak krenil proti Slavonskemu Brodu. V Zagrebu je 30. oktobra 1937 napisal štirikitično pesem **Nasmihanje**, zadnji dve kitici se glasita:

Vlak je bežal, meril je daljino,
daleč so ostali moji znanci,
tih pozdrav poslali so mi
od Brežic še Gorjanci ...

Mati moja solzo z robcem je otrla,
nema na postaji vame se zazrla.
Sinko piši, ko dospeš v tujino,
sinko, kot si ljubil, ljubi domovino!

Na vlaku se je vrstila pesem za pesmijo, zaspali so ob drugi uri zjutraj. Jutranja zarja jih je zbudila v Slavonskem Brodu. Voda, kruh, voda. Bila je nedelja, praznik Kristusa Kralja! Jezil se je, ker na tako velik praznik ne bo mogel maševati niti ne iti k maši. Hudič naj vzame vse skupaj! Nikakor se ni mogel potolažiti.

Slavonska pokrajina mu je bila dolgočasna, zato je takrat dremal. Pred očmi pa se mu je odvijal film, kako bo v kasarni. Varaždinci in Hrvatje so takrat preklinjali in govorili tako, da jih še »svinje ne bi poslušale«. Vlak je sopihal proti Sremski Mitrovici, Rumi, Zemunu, ob progi so se pasle ovce in črede svinj. Z Zemuna je bil krasen pogled na prestolnico Beograd, ki ga je oblivalo pozno jesensko sonce. Med vožnjo iz Zemuna do Beograda je 31.

oktobra 1937 napisal štirikitično pesem, **Slavonska pušča**, zadnja kitica se glasi:

Vabila Sava v zlate je valove,
železni most pod vlakom je zastokal,
kot med Donavo in Savo se je zožil,
v Belgrad vlak opoldan je privozil.
Posavska dolgočasnost se je odmaknila,
na desno in na levo vame zro palače.
Popoldan vroč ugašal je večer v asfaltu,
pevačica v kafani nizki pesem je zapela v altu /.../

Beograd jih je sprejel vase, kakor veliko krokodilje žrelo. Sprehajali so se po mestu in ga občudovali. Žabkar zapiše: »Donava na severu, most v Zemun, Kalemegdan, Terezije, cel kup ljudi, ki se jim čaršija pravi. Vse polno elementov, ki so vse prej kot pa zahodnoevropski. Sliši se hreščoč glas iz gostiln. Ministrstva so velike mogočne palače, denar se tu steka v velike banke. Mesto spekulacij, trgovcev, zelenašev in kar hočeš.«

V Beogradu je 31. oktobra 1937 napisal štirikitično pesem **Cerkev Kristusa Kralja**, tretja kitica:

Romarji smo utrujeni na dolgi poti.
Romarji? Vojaki zvesti domovini.
Pustili dom smo, drage svoje,
sami bomo ves čas v tujini.

NA JUG OB MORAVI

Ob prepevanju slovenskih pesmi so jih ob peti uri popoldne natovorili na nov vlak, pol osebni, pol tovorni, in jih peljali v Šumadijo, v Kragujevac. Med vožnjo je 31. oktobra 1937 napisal petkitično pesem **Deklica poje v večeru**. Nekaj verzov:

Kovček se kovčka tišči,
na vlaku je polno ljudi.

Vmesna skromna postaja:
Deklice tri se smejijo,
okno odprto nasproti,
tihost večerno s pesmijo deklica moti.

Naveličani čredarskega nadzorstva in dolge utrujajoče vožnje so si želeli samo eno, da čim prej pridejo na cilj, v mesto, ki ga niti s fotografij niso poznali. Spomin pa jim je bežal nazaj domov. Na vsaki postaji jim je bilo bolj pusto. Ljudje z visokimi črnimi kučmami in pletenimi cokulami, ki so spominjale na malajske barke, so vstopali, izstopali in jih opazovali z radovednimi pogledi. Dolgo časa so stali na postaji v Lapovem. Bili so v Šumadiji, srcu Srbije. Noč je že legla na zemljo in vedeli so, da bodo še dve uri brzeli proti jugu. Preden so izstopili, so zapeli še eno pesem.

KRAGUJEVAC

Kakor ovce so jih izgnali iz vagonov. Drug drugemu so podajali kovčke, bili so slabe volje in nervozni. Iskali so se kakor izgubljeni otroci. Nasproti se jim je prismejal častnik: komandir Seid K. Kondurović, kapetan I. razreda. Njihov predstojnik v bolničarski četi je naročil voznike in se z njimi pogajal za ceno. Nato so se skupaj s kovčki vkrcali na vozove.

Tresoč so se vozili po razritih ulicah in cestah skozi še dokaj razsvetljeno mesto v kasarno v Vojno stalno bolnico. Kaldrma, kaldrma so udarjala kolesa in mršavi konji so se na vso moč potili, kočijaž pa jim je pravil o tem in onem v mestu. Kafana pri kafani, rdeče in rumene lučke, izložbe, pesem »pevačic« iz umazanih lokalov. Gruča vojakov, oficirji, psi in promenada. Povsod sami izpiti obrazi, menda zdravi sploh ne hodijo ob večerih na ulico.

V mestu je malo cerkva, nobenega znamenja, nič domačnosti, sam neskončen dolgčas. Stara dama, ki se je z njimi peljala na vozu, se jim je skušala prikupiti. Žabkar zapiše: »Hvala Bogu, da je kmalu izstopila.«

Voz je nato krenil v hrib, oni pa za njim peš. Prišli so do dolge železne ograje in parka, poznojesensko cvetje so osvetljevale električne luči. Pred njimi je bilo veliko poslopje, okna so bila vsa razsvetljena. Bili so pred staro vojno bolnico Šumadijske divizijske oblasti. Voznik je zložil kovčke k vratom, pobral od vsakega po enko »banko« (deset dinarjev) in odšel.

Požarni pri glavnem vhodu na vrt jih je gledal. Podnarednik Cvetković pa jih je čakal pred vrati. Smehljal se je in pokazal, naj mu sledijo. Žabkarjev kovček je bil težak, da je kar stokal pod njim. Skoz glavni vhod so prišli v kasarno ...

KASARNA

Skozi vrt/park je vodila dolga pot, nato po stopnicah gor in spet dol, skozi nizka vrata v novo stavbo in v Dijaško sobo v pritličju. V sobi je bilo deset postelj, druga poleg druge. Na stenah samo kraljeva slika in »državna trikolora« (zastava). Vse je zaudarjalo po praznini. Notri ni bilo ne stolov, ne miz, ne omar, ne umivalnikov. Izbirali so si železne postelje. Vse so bile enako trde, visoke, nerodne.

Niso se še zavedali, da je treba opustiti vsako kritiko in se pač sprijazniti z novim domovanjem. Obotavlja je in z medsebojnim pomilovanjem so utrujeni legli k počitku. Upanje na kaj boljšega je splahnelo. Dvajset mladih fantov je spalo v mali sobi in zoprno težak zrak jih je tiščal v prsih, ko so se zjutraj zbudili. Dežurni jih je prišel buditi: »Ajde vojsko, diži se!«

Prvo jutro v kasarni mu je bilo kakor pol sodnega dneva. Spoznanje, da ne smeš ven, da moraš čakati povelje za zajtrk, da ne smeš v cerkev maševati, ne k sveti maši, in še da je vse skupaj ena sama narejenost, je v njih sprožilo bolešno utesnjenost. V njihovih srcih je ubilo vso korajžo in voljo.

Soba je bila na novo pobeljena. Vse stenice so očitno zamazali v špranje, da tisto prvo noč ni čutil nobene. Tudi pozneje je imel pred temi rdečimi in na videz mirnimi živalcami mir. Kar gre zahvala komandirju Seid I. Konduroviću, ki je energično skrbel za čistočo. Na stenah pa ni nikjer bilo

niti križa, nič božjega. Ko je molil jutranjo molitev, se je spraševal, kako se bo na vse to privadil.

Slika 6: Soba v kasarni.

Za praznik Vseh svetih so stari vojaki lahko odšli v mesto. Novinci pa niso smeli niti v cerkev niti na pokopališče. Bil je lep sončen dan, pa so morali biti doma za ograjo. In zato seveda slabe volje. Še hudič ne bi zdržal tako vtisnjen v vsakdanjost uniformirane neumnosti!

Vendar so imeli s seboj slovensko pesem in peli so, da je dolgčas kar zbežal iz kasarne. Vošnjakov Jože je pel tenor in kar brnel. Prvi dan so tako srečno preživeli, da so lahko zvečer, utrujeni od brezdelja, legli v trde postelje.

VOJAŠKA SUKNJA

Na tešče so jih postavili v dve vrsti in jim naročili, da se morajo prešteti. Langerholz in Ante Marušič sta bila prva v njegovi četi, Rupar z nadimkom dobri vojak Švejk in Volasko pa zadnja. Ko so korakali po mestu, so šli prvi počasi, zadnji pa so tekli.

Pred skladiščem so čakali celo uro. Vojak mora čakati. Vsak kos obleke, ki jim jo je dal podnarednik, so morali posebej podpisati in zavesti v protokol. Najprej so dobili jopico, ki se ji pravi po vojaško »koporan«, zatem hlače ali srbsko »čakšire«, pas z imenom »opasač« ovijalke in »cokule«, to je čevlje in nazadnje šele plašč, ki ima turško ime »šinjel«, krona vsega pa je bila čepica, ki jo nosi vsak Srb, po imenu »šajkača«. Vse to so jim naložili v

naročje in dodali še perilo, postrigli lase in jih gnali v štiriredih skozi mesto na kopanje v vojaško kopališče.

Po kopeli so se preoblekli in gledali drug drugega, kako zgledajo v »*tej vojaški suknji*«. Domov grede so morali prepevati. Seveda najprej: »*Oj ta vojaški boben ...*« Kar odmevalo je po kragujevških ulicah. Dekleta so debelo gledala, ker niso bila vajena slišati tako ubranih glasov. Bili so sami študentje in bilo jih je veliko.

Prve ure v uniformi so bili nerodni. Koraki so bili trdi. Nekateri si na noben način niso znali sami naviti ovojek, pripeti pasu itd. Postali so pravi vojaki, čeprav niso imeli ne bajoneta ne puške. »*Če bi me videla moja mati, bi se smejala ...*« je nekdo pripomnil, ko so se gledali in primerjali, komu so hlače prevelike, komu jopica preširoka, čepica premajhna. Vsekakor, eno je bilo nesporno, trebuha ne spraviš pod vojaško uniformo.

Slika 7:
V kasarni, Žabkar drugi z leve.

Čevlji so tako glasno udarjali po kaldrmi, da si že sto metrov v naprej vedel, da ti nasproti krevsa vojak, ki je komaj začel nositi vojaško suknjo. Spočetka je bil vesel, pozneje pa je samo štel

dneve, kdaj bo spet lahko odložil vojaško suknjo. Spraševal se je, kdo je kriv, da se zaničuje vojaška uniforma? Menil je, da bi dijaki morali imeti posebno obleko, ki bi jih ločila od drugih vojakov že na prvi pogled. Oznaka – dva prekrížana meča pod vratom je že pomenila nekaj, ampak ne dovolj. Okusna obleka naj bi bolj pritegnila dijake v vojaški stan in bi se posledično veselili vojaške suknje. Tako pa so vsi govorili le o nekih cunjah in o neuku-

snosti blaga, barve, oblike itd. Toda tudi prekrižani meči so jih dobro ščitili. Vsakdo jih je vikal in ker so imeli skoraj vsi očala, so se zdeli vsem še bolj kulturni in učeni. Ta dva meča sta pomenila več kot oba kilograma možganov v glavi.

Šest mesecev bo nosil vojaško suknjo. Bog ve, kdo bo potem nosil njegovo, se je spraševal.

SEVDALINKA

Deset dni so bili v kasarni brez vsake lepe misli, brez vsakega diha zunajnega sveta, brez svete maše, vkovani v temne okove »remca«,¹¹ ki nič ne ve in nič vedeti ne sme. Čudno veliko sprememb se je zgodilo v teh dneh. Naučili so se korakati paradni korak, pozdravljanja, ki ga ne bo nikoli pozabil, šteti zvezde na ramenih, poslušati, če jim je še tako neumen kaplar kaj v glavo vtepal, molčati, požirati grenke in prositi za vsako malenkost. Vsega tega niso bili vajeni, zato jih je vsako podrejanje bolelo. Največ pa so lenarili v ozračju, ki ni spodbudilo nobene lepe in pametne misli. Tako so živeli iz dneva v dan.

Kotel za hrano je bil umazan, vsak dan so se mu bližali z isto disciplino –»pravac za hlebac«¹² in še »pravac za kazan«¹³. Gnani so bili kot ovce v vrsti po dva in dva. Molitev sta na povelje izvajala enkrat pravoslavni, enkrat katoliški vojak. Potem so v gosjem redu šli pomivat porcije in sklede v kuhinjo, ki je bila polna muh in ščurkov, da jim je kar v trebuhu gomazelo. Nato so šli nazaj v sobe, kjer je bral brevir, sledili so razgovori, debate, tarokiranje; karte je s seboj prinesel p. Kalist. Pri taroku so nalagali podoficirje, da to niso navadne igralne karte, ker je bilo kartanje pri vojakih strogo prepovedano. Od pete do sedme ure so imeli vedno na programu petje v njihovi sobi. Vošnjakov tenor, Breznikov bariton in Langerhozov bas, so

11 Remac – vojaški novinec – Rekrut.V: Dr. Janko Jurančič. *Srbohrvatsko-Slovenski slovar, 2. razširjena izdaja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972, 960.

12 Smer za kruh.

13 Smer za kotel.

bili glasovi, da je še upravnik bolnice večkrat postal pod njihovim oknom in poslušal. Ti vojaški večeri s pesmijo so se jim za vedno vtisnili v spomin.

Kadar se mu zvečer ni ljubilo spati, je naročil bosanskemu ciganu, ki je spal poleg njega, da mu je zapel uspavanko. Sevdalinko, ob kateri je hitro zaspal.¹⁴ Fant je tako občuteno pel, da se je zraven jokal. Zidanje Skadra na Bojani, Pašino slovo v Istambul, Crven fesić, Golubice bela ...

Golubice bela,
što si nevesela?
Kako ne bi bila
jadna ne vesela,
kad moj golub leti,
od jata do jata
i on grli in ljubi
golubice bele,
moje drugarice ...

Golubane beli,
kad ćeš doći k meni?
Golubice bela,
nemoj tugovati!
opet će se golub
natrag da se vrati...

Žabkar mu ni zameril, če ga je potem, ko je zapel vse pesmi, ki jih je znal, zbudil in ga vprašal, če je zadovoljen in če je bilo lepo. Kadar je pel Crven fesić, se je tako razvnel, da ga je moral miriti. Vedel je, da mu je »srce pelo z usti« in da je imel pred očmi svoje dekle Bosiljko ...

¹⁴ Sevdalinka, bosanska muslimanska ljubezenska pesem.

Nenehno pa jih je jezilo, ker niso smeli maševati. Dejali so jim, da pred prisego sploh ne smejo v mesto. Smeli so samo na »Slavo«¹⁵ v okviru kasarne v Garnizonu »Vozarskega polka«. Pop, katoliški duhovnik, in muslimanski Hodža, so opravljali obrede. Začel je tisti, katerih vernikov je bilo več.

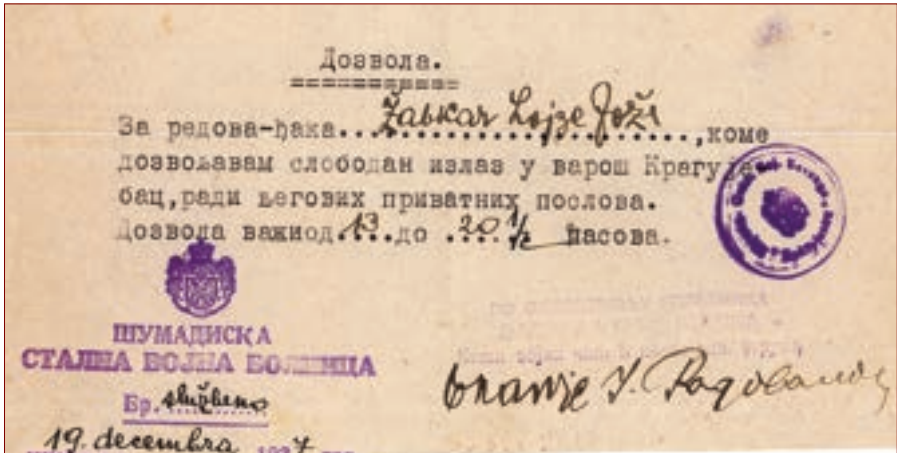
Deseti november je le prišel. Gnali so jih k zaprisegi v bližnjo cerkev. Vojaški duhovnik g. Anton Ronko jim je navdušeno govoril o vojaški zvestobi, resnosti prisege, žrtvi za državo itd. Vsi so ga napeto poslušali. Zunaj dvorišča, pred prosvetno dvorano, so jih fotografirali. V Park Hotelu so zajtrkovali. Popoldan so imeli od ene do osme ure prvič dovoljenje, da so smeli svobodno v mesto. »Dozvola za slobodan izlaz u varoš« s komandirjevim podpisom. G. Ronko jih je vse povabil zvečer k Milošu v kolonijo »Pri lepem razgledu«, kjer so jedli »šumadinsko kajgano.«¹⁶ Peli so pesmi in bili veseloga razpoložena. Pozno zvečer so peli generalu Martinoviću podoknice. Prvič v življenju je jedel »koljivo«,¹⁷ sladko in kolač itd. Minilo je prvih štirinajst dni vojaščine.

15 V srbski Cerkvi se je utrdila navada, ki sega v same začetke srbske vernosti, da vsaka družina vsako leto obhaja krstno 'slavo' – praznik družinskega zavetnika in spomin na krst prednikov. Med najpogostejšimi družinskimi zavetniki so sv. Nikolaj, sv. Jurij, sv. Dimitrij, sv. Mihael, sv. Janez Krstnik. Obred 'slave' vodi duhovnik, ki blagoslovi slavski kolač s posebnimi molitvami in ga razreže. Med obredom mora biti prižgana slavska sveča. Obred spremljajo pesmi, čestitke, zdravice. Duhovnik se ob tej priložnosti seznani s člani družine. Krstna 'slava' je dolga stoletja pomagala ohranjati vernost med pravoslavnimi Srbi. Srbska krstna slava – del svetovne kulturne dediščine, *Edinost in dialog Unity and Dialogue*, letnik 69, leto 2014, številka 1–2, 189–193.

Dostopno na: <http://www.teof.uni-lj.si/uploads/File/Edinost/69/190–194.pdf>

16 Umešana jajca.

17 'Koljivo', kuhana zdrobljena pšenica, pomešana z medom in orehi.

Slika 8:

Dovoljenje vojaku Jožetu Žabkarju – Alojziju za prost izhod v mesto Kragujevac zaradi njegovih osebnih zadev. Dovoljenje velja od 13. do 20.30 ure. Šumadinska stalna bolnica, 19. december 1937.

Slika 9. Prvi z leve Jože Žabkar – Alojzij v Kragujevcu, 1937/38.

VOJAŠKA PRISEGA

Žabkar opiše vojaško prisego kot slovesno obljubo, ki je dana v imenu božjem, kot najbolj vzvišena in svečana obveznost, da hoče vojak svojo dolžnost izpolniti ne glede na žrtve, potrebne v ta namen. S prisego se vojak zaveže, da bo poslušen, zvest in vdan svojemu kralju in svojim predstojnikom. Domovini se zaobljubi, da jo bo branil s svojim življenjem, svoji vojaški zastavi pa se zaobljubi, da je ne bo nikdar zapustil ali se ji izneveril. S prisego kliče vojak Boga in svojo vest za pričo, da govori resnico, svojo čast in življenje pa zastavi kot poroštvo dane obljube. Prisega se pred duhovnikom, kot posrednikom med Bogom in ljudmi: pri sv. Evangeliju in križu, kot znamenjih, ki ga bosta navajala in spremljala k izvrševanju dolžnosti: pred zastavo, kot vojaško svetinjo, ki predstavlja kralja in domovino, katerima vojak prisega.

»/Pravila službe, t. 55. 56./«

Prisega (zakletva) kakršno vsak vojak ob nastopu službe priseže, se glasi:

Jaz, (ime in priimek), prisegam pri vsemogočnem Bogu, da bom vrhovnemu poveljniku oboroženih sil, kralju Jugoslavije Petru Drugemu, vedno in v vseh okoliščinah biti zvest, z vso dušo predan in pokoren, da se bom za kralja in domovino pogumno boril, da vojaško prisego nikdar in nikjer ne bom prelomil in da bom ubogal vse ukaze nadrejenih starešin in jih zvesto izvrševal. Tako mi Bog pomagaj!¹⁸

Enkrat izrečena prisega velja za ves čas trajanja vojaške službe. /t. 372./

18 Vojaška prisega v srbsčini se je glasila takole:

„Ja, (ime i prezime), zaklinjem se svemogućim Bogom, da ću Vrhovnom zapovedniku sve vojne sile, Kralju Jugoslavije Petru Drugom, svagda i u svim prilikama biti veran, svom dušom odan i poslušan, da ću se za Kralja i Otadžbinu junački boriti, da vojničku zakletvu nigde i nikada neću izneveriti i da ću sve zapovedi svih pretpostavljenih mi starešina slušati i verno izvršavati. Tako mi Bog pomagao!“

Vojaki – rekruti so vojaško prisego izrekli kolektivno, v postroju (po verski pripadnosti), pred duhovniki vseh verskih skupnosti. Podrobneje o vojski Kraljevine SHS/Jugoslavije v knjigi: Bjelajac, Mile. Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1994.

SVETA MAŠA PRI VOJAKIH

Šele 13. novembra 1937, na god svetega Stanislava, je smel prvokrat maševati. Najbolj ga je bolelo in tudi vse ostale, da je bil štiringajst dni brez svete maše oziroma ni mogel maševati. Čim bolj so se trudili, da bi smeli maševati, tem bolj so se jim postavljale različne ovire. Vse so si morali kupiti sami: vino za sv. mašo, sveče, purifikatorije,¹⁹ lavabo robčke, amikte²⁰ itd. Le star obrabljen mašni plašč in že čudno zdelan kelih²¹ jim je prepustil g. Župnik Vinodolac, ki je bil sicer velik revež, a dober po srcu. Šumadincem je bil v želodcu, vernikom pa dober pastir, ki se je zanje res veliko žrtvoval. Imeli so revno cerkvico, kapelo, utesnjeno zakristijo in samo en oltar. Kar ob steni so si naredili še en prenosni oltar, da so se lažje zvrstili. Osemnajst duhovnikov je moralo od petih do pol osmih odmaševati pri dveh oltarjih. Drug drugemu so ministrirali in vmes molili brevir. Pri tem so hiteli, da niso nikoli zamudili svojega dela v uradih. Ljudje so radi prihajali k njihovim svetim mašam. V adventu so imeli tudi zornice.

Seveda je bilo vse drugače kot doma v Sloveniji. Po dolgem času so si izvojevali vso svobodo: smeli so svobodno v mesto, maševati, iti od poldne do dveh v mesto in prav tako zvečer za večerjo. Tako so lahko hodili tudi k večernicam, tudi »visitatio Sanctissimi«²² so večkrat napravili.

Njihovo vojaško življenje je potem postalo povsem drugačno. Pomagali so spovedovati vojaškemu duhovniku kot tudi župniku. Spovedovali so za gimnazije, za ljudske šole, vojake itd. Bili so dušni pastirji. V svoje zabeleške je takrat zapisal prednosti, ki so jih imeli duhovniki pri vojaki:

19 Beli laneni robček za brisanje keliha v času maše. V: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umetnosti, 1979, 495.

20 Platnen prtič, ki pokriva pri maši duhovnikov vrat in ramena. V: Prav tam, 111.

21 Kelih je posoda z dolgim pecljem namenjena za pitje. V kršćanstvu je kelih posoda za vino, ki pri evharistični daritvi pomeni navzočnost Kristusove krvi. Prav tam, 313.

22 Obisk najsvetejšega.

Naredjenje Min. Vojske i Mornarice Dj. br. 26.720/34. 4. jan 1935. Vojni list: Tačkaka 3 pod a) čl. 49. Zakona o ustrojstvu Vojske i Mornarice: grupirani po vjeroispovesti magde će ostati samo, dok ne završe najnužniju vojničku obuku. Za to vreme imaju biti u vojničkom odelu ali se neće brijati ni šišati ako to po svojim vjerskim obredima ne smeju činiti. Po završenoj vojnoj obuci redove djake rasporediti po vojnim bolnicama izvan dotadašnjeg garnizona ... Da se ne upotrebljavaju na službe, dužnosti i radove koji ne dolikuju njihovom sveštениčkom zvanju ...

Ministar V. i M.: Petar Živković. F. Br 22, 910 od 8. nov 1935. in Dj. Br. 16.672. z dnem 15. avgusta 1932.²³

Slika 10. Skupinski portret vojakov z vojaškim duhovnikom, Žabkar stoji v tretji vrsti peti z leve, za duhovnikom v črni obleki.

23 720/34. 4. jan. 1935. Vojaški vestnik: 3. a) točka 49. čl. Zakona o organizaciji vojske in mornarice: razvrščeni po veroizpovedi kjerkoli bodo ostali, le dokler ne opravijo najnužnejšega vojaškega usposabljanja. V tem času morajo biti v vojaški obleki, vendar se ne bodo ne brili ne strigli, če jim tega ne dovoljujejo njihovi verski obredi. Po končanem vojaškem usposabljanju naj se vojake-djake namesti v vojaških bolnišnicah izven dotedanjega garnizona... Naj jih ne uporabljajo za službe, dolžnosti in dela, ki ne ustrezajo njihovemu duhovniškemu poklicu... »Minister V in M.: Petar Živković. F. št. 22, 910 z dne 8. nov. 1935 in Dj. št. 16.672 z dne 15. avg. 1932.«

VOJAŠKI GOSPOD DUHOVNIK

Posebej dober vtis je na Žabkarja naredil gospod Tone Ronko, ki je bil nekako njihov duhovni vodja pri vojaki. Žabkar ga je imel rad, čeprav ga je Ronko nekajkrat tudi »pošteno prijel.« Na Sokolski ul. 3. so ga večkrat obiskali. Ob črni kavi, pri čaši vina ali ob skodelici šumadinskega čaja, tudi pri torti za Štefanovo, so zapeli. Vodil jih je v kolonijo in seznanil z dobrimi ljudmi. V njegovi družbi so pozabili na kasarno in na vse sitnosti. Gospod Ronko jih je ščitil in zagovarjal. Organiziral je tudi pevski zbor. Če je bilo treba, je posredoval pisno ali telefonsko, in tudi okregal jih je pošteno, če so ga kje kaj polomili, oziroma imeli premalo vojaškega duha. Božičnica in polnočnica sta bila lepa dokumenta katoliške zavednosti. Ko so ob novem letu prišli iz počitnic in so jih prekomandirali, jih je navduševal, kako lepo bo v Kruševcu.

Ko je Žabkar odhajal iz vojaške službe, ga je šel obiskat v Kragujevac. Žal je bil Ronko takrat nekje na potovanju in se mu ni mogel tudi osebno zahvaliti za vse dobro, kar mu je storil. Imel ga je namreč za dobrega svetovalca in prijatelja, tako pri vojaki v Kragujevcu kot tudi v Kruševcu. Ob tem je Žabkar zapisal: »Naj mu Bog vse povrne, kar mi je dobrega in koristnega storil!«

Med služenjem vojaškega roka je Žabkar napisal vrsto pesmi, v katerih je opisoval tudi vojaško življenje. Dvajsetega novembra 1937 je v Kragujevcu napisal:

Kosilo

V vrste so trudne vojake nagnali:
Desno ravnaj se so strogo ukazali.
Drug se za drugim počasi vrste,
prazno v želodcu vsakemu je.

Vsi na ukaz so se hitro odkrili,
glasno molitev vsakdanjo molili.

»Pravac za hlebac« so vsi začutili,
k oknu po kruh so jo hitro zavili.

Dva sta na kolcu »kazan« prinesla:
Gredo po vrsti s skledo v roki,
narednik hladno vsem ukazuje,
v vsake besedi mater jim psuje.

»Potiljak drže brzo zauzmi!«
S »porcijo« vsakdo h kosilu se sili,
bogme, kot ovce krog vode v koritu,
zadnji vojak se še najbolj mi smili.

»Porcijo svaki da pere!«
kaplar na glas se za mizami dere.
Čorbo pojedli so vsi s slastjo,
žejo gasili so z hladno vodo.

Tiho odšli so nazaj v kasarno,
hitro mladina, stari nemarno.
Boga smo hvalili v sobi ves dan,
na postelji svoji je vsakdo zaspan.

Pustost vojaška pa tone v večer,
v srcih stoterih vstal je nemir:
daleč doma se spominja me mati!
O, da bi mogla roke mi dati ...

Slika 11: Vojaško kosilo

Na straži

Tiho noč beži mimo kasarne:
Svetli hodniki zadevajo vanjo
kot prameni luči
temne oblake.

Ura na steni brzi v sekundah počasi:
Rezko odbija se v mraku
tiktakanje njeno,
kot moje ni prazno srce nobeno.

Suh se odlamlja kašelj iz sobe;
dvajset zastruplja slabotnih ljudi,
dvajset vojakov okužil bo jetični,
sredi tišine prečutih noči.

Sam sem na straži požarni:
Čemu sem pokonci, o da bi vedel!
trd mi korak je na trdem betonu,
v žepu roke so kot kosi ledu,
sobe krog mene so polne smradu.

Čakam na smeno in štejem minute.
Dolge kot večnost so zame prečute.
Čakajo z mano vsi udi počitka:
Joj, kako služba vojaška je bridka!

Slika 12: Neznani vojak pri stražarnici.

PISMA IN RAZGLEDNICE

Kmalu po prihodu v Kragujevac je začel prejemati pisma in razglednice s pozdravi in novicami, zanimivimi in nezanimivimi. Brat, ki je bil v »osmi šoli«, mu je kar privoščil, da je šel daleč na jug, da bo videl, kako se godi našim fantom, ki pridejo doli »vojaško suknjo nosit«. *»Vse je za silo, samo svoboden nisi,«* mu je pritrjeval. Za tiste, ki so navajeni svobode, je res težko pustiti se vkleniti v ozke vezi.

Bogoslovec Tone Vukšinič mu v pismu 3. novembra 1937 trdi, da ima smolo, ker mu komandira Cvetković. Daje mu nasvet, naj se javi »na lekar-sku«, da mu ne bo treba »vežbati«. Super revizijo bo sicer težko dosegel, če pa jo bo, bo čez 14. dni že v Ljubljani. Piše mu tudi, da je zlasti slabo mesto na »Prijemnom odelenju«, najboljšo pa v »Invalidskem sudu« in na »Diviziji.« Hrano naj si dobi v mestu v hotelu »Talpara«, in sicer na bloke. Na koncu mu v pismu pove, da bo lahko veliko lenaril, vse pa je odvisno od sreče. Očitno se je Žabkar hotel izogniti vsaj delu vojaščine, ko zapiše: *»Seveda ni bilo nič z apicitis,²⁴ ne s srčno napako, čeprav je po čl. 3. t. 6. možnost bila morda dana?«*

Lado Lenček je vedel, da ima na jugu veliko časa. Zato ga je v pismu rotil, da mu mora kaj napisati za njegovo misijonsko zbirko, ki jo bo izdal za božič. Hotel je imeti zborna deklamacijo: »Zvezda z Vzhoda«. Želel je tudi takojšen odgovor in čim več rokopisov.

Sestra prednica iz Metlike Felicita, mu je v pismu poslala Miklavža. Najbolj ga je razveselila, ko mu je poslala mašno perilo, da bo imel s čim maševati – do sedaj mu je robec služil za purifikatorij, brisača za amikt itd. Sestra Cecilia pa se mu zahvaljuje za voščila in mu piše prisrčno ljubeznivo pisemce. Florjančičev Mirko iz metliške hiralnice pa mu neprestano pošilja pozdrave.

24 Vrsta bolezni.

Šestnajstega novembra 1937 mu Ivan piše dolgo pismo. Opiše mu razne razmere v Ljubljani, predvsem pa predavanje E. Kocbeka na temo: »Kako naj se bojujemo proti komunizmu.«²⁵ Antikomunizem razširjajo kapitalisti ter hočejo izrabiti krščanstvo v svoje namene. Mi pa se moramo približati čimbolj Kristusu in ne držati ne z enim ne z drugim itd. Kmalu po teh besedah se je vnela debata in dr. Ehrlich je zahteval z mladci vred, da mora predavatelj nehati in preklicati svoje zmotе.«²⁶

Oče mu od doma piše, da se ga vsi spominjajo, nima mu pa kaj poslati za Miklavža, samo svoj koledar. Vsako pismo, ki ga prejme od doma, je polno ljubezni in skrbi. Lojzka se mu oglašja iz Komne, kjer je sezona za smučarje in pravi, da ima dosti višinskega zraka ...

F. Salmič mu je napisal dolgo pismo sedmega decembra 1937. Salmič je zaposlen v Vajeniškem domu, ki je, kot piše, močno nezorana njiva. Skupaj z Leonom in Metodom je zastavil vse sile, da se zadeve uredi zlepa ali zgrda. Glavne »gavnerje« so odslovili, nekatere začasno, da so se zunaj streznili in se spokorjeni vrnili nazaj. Narediti fante za notranje prepričane katoličane, to je težka naloga itd.

Dekan P. Bitnar mu je poslal brevir, ker ga še ni prejel iz Metlike. Iz Metlike je sicer prejel veliko pisem, kjer ga tudi nestrpnost čakajo, da se vrne od vojakov. Ob tem Žabkar ugotavlja, da bo Sv. birma 22. maja 1938, ko bo že doma v Metliki.

Tone Vukšinič mu je iz lemenata²⁷ poslal kar dosti čtiva: Vzajemnost, Mentor itd., saj je dobro vedel, kaj vse intelektualec pogreša pri vojakih. Kritiziral mu je razmere v slovenskih revijah, jezen je bil na *Dejanja*. »Enteerecheidung je marksistična revija, ki jo posnema ta naša mlada revija,« je zapisal. Vukšinič mu kmalu napiše novo pismo, v katerem sporoča, da je semeniški vodja prepovedal revijo *Dejanje* v lemenatu.

25 Edvard Kocbek (1904–1981), slovenski pisatelj, pesnik in politik

26 Ehrlich Lambert (1878–1942), slovenski teolog, etnolog in politik.

27 Bogoslovje, semenišče.

Maturantka Ivanka Madžaričeva mu piše dolgo pismo in poroča novice iz »centrale«. G. Tomšič je premeščen v Plevlje, kjer bo v civilu služil vojsko, hodil v šolo, maševal in »vdihaval zrak v rodnem mestu pokojnega patriarha Varnave«. ²⁸ Tomšič se je Žabkarja spomnil za god. Iz Plevelj mu je napisal: »Bog Te ohrani zdravega in čilega do 1. maja, da boš ponos in dika jugoslovanske vojske.« Istočasno se je čudil, ker ga ni nič obiskal v Plevljah, kjer je bil profesor na gimnaziji in učitelj v ljudski šoli. Žabkar zapiše, da se je Tomšiču najboljše godilo. Imel je sijajno družbo, tako med katoličani kakor med pravoslavni.

Slovenska mlada pesnica Marija Brenčič mu je poslala svoje pesmi: »Spev tihe doline«, ki jih je v kasarni z veseljem bral.

Rajner Erklavec, župnik iz Semiča, mu je sporočil, da bodo kmalu spomladi začeli rušiti staro župnišče, novega bodo naredili že do jeseni 1938. Zaželel mu je tudi »veliko zdravja in obilo sončnega vojaškega humorja ter čim prej veselo snidenje!«

P. Pavel ga je prosil, da bi mu kaj napisal za »Mlado moč«. Številka (če bo seveda izšla?) izide za Veliko noč. Za pustni torek so študentje v konviktu naredili zabavo. Kleriki niso aktivno sodelovali. Igrali so Nušičevo »Sumljivo osebo«. Petega marca pa v Frančiškanski dvorani pod pokroviteljstvom češkega konzula Minovskega igro »Štirje poročniki«. V Sv. Miklavžu je bila ukradena monštranca in ciborij, ki so ga dobili nazaj.

KRUŠEVAC

Po novem letu 1937/38 je bil Žabkar poslan v Kruševac na služenje vojaškega roka v vojaško bolnico. V srbski narodni pesmi, ki jo je bral v gimnaziji, je prvokrat slišal za Kruševac, nekdanje prestolno mesto Srbije, kjer je »stoloval«²⁹ slavni car Lazar. Niti od daleč si Kruševca ni predstavljal takega, kakršnega je videl v resnici. Opisal ga je kot navadno srbsko

²⁸ Srbski patriarh Varnava (1880–1937) je bil 40. patriarh Srbske pravoslavne cerkve od leta 1930 do 1937.

²⁹ Stolovati – imeti stalni vladarski sedež.

mesto, kakršnih je dosti na jugu. Malo mestece se je vgnezdilo med reki Moravo in Rasino, ki je začelo šele tedaj, v povojni dobi, dobivati značaj pravega mesta. Pojavile so se tovarne, predvsem v okolici, kjer je bila že prej močna industrija. Pod zemljo so zgradili novo tovarno za izdelovanje več vrst strupenih plinov, razstreliva in podobno. V bližini se nahaja znani vojni-tehnični zavod »Obiličevo«, kjer je poleg tovarn in smodnišnic tudi vojaška šola za obrtnike-strokovnjake. Učenci se imenujejo »pitomci« in nosijo svojo vojaško uniformo. Delavci so umazani, sicer pa dobro služijo v državni tovarni za orožje. Zaslužijo 950.-Din mesečno za družino in še zase. Pijejo malo. Stanovanje ni drago, hrana tudi ne, samo obleka stane. Življenje je še kar dobro.

Ulice so po večini brez kamenja, nekatere so »kaldrmisane«³⁰ še od časa carja Lazarja, ki je nekoč tu »rezidiral.«³¹ Prehajajo pa v vas in na polje, tako da ne opaziš, kdaj si prešel iz umazane v še bolj umazano predmestje in na kmete. Zanimivost srbskih mest je, piše Žabkar, da ima vsaka hiša svojega psa. Tudi po več, ki so seveda brez pasme, navadni pocestni mešanci, grdi, da jih težko gledaš in si vesel, če jih potolažiš.

V predmestju Kruševca živijo reveži ali pa cigani. Pred vsako hišo je kup otrok, na kratek konopec privezan pes, na oknih visijo cunje. Vabijo tudi dekleta, ki imajo zato »premalo obleke na sebi, da njih meso bolj vabi in mika.« Mehke gladke roke ciganov te prosijo milodarov. Če želiš, ti sredi ulice zaigrajo vsako pesem in če jih ne odženeš, te spremljajo še domov in te oberejo do zadnje pare. Sicer pa cigani obkoljujejo s svojimi razdrapanimi kočami in šotori celo mesto. Po cele dneve in noči igrajo na violino po »kafanah«, gostilnah in križpotjih. Oni vedo za vsako »Slavo«, pogreb, poroko in nikjer jih ne manjka. So pa nekateri pravi umetniki. Žabkar jim je že v Kragujevcu novembra 1937 posvetil pesem:

30 Makadamske.

31 Imel rezidenco.

Šumadijski cigani

Sedijo na pragih in pipe kadijo:
Poslali so v mesto ciganke,
da prosijo darov na trgih,
in ure in ure v izložbe strmijo.

Ko noč se na ulice blatne uleže,
vzamejo gosle in gredo v gostilne,
gostom do jutra radi igrajo,
nehati prosit nikoli ne znajo.

Bivajo sami v svojem predmestju:
hiše s plotovi so vse zagrajene,
nizke in skromne so vse
brez kužka med njimi nobene.

Osvajajo mesto v obroču železnem,
zdravi in močni živijo pošteno,
prodaja za pare med njimi
dekle se nobeno.

Med njimi trgovci so tudi bogati,
varajo tujce kot svoje domače,
so dobri vojaki in zvesti državi,
a zvesti najbolj so ciganski naravi.

Nadalje Žabkar navaja, da je cerkva v južnih mestih malo. Zidane so v tipičnem pravoslavnem slogu in največ samevajo prazne. Pokrajina okoli Kruševca se mu zdi dolgočasna, ozadje mu je bolj slikovito. Na zahodu je namreč gorovje Kopaonik, ki je od maja pokrito s snegom in kamor hodijo smučat Beograjčani. Visoke gore so proti Nišu, z gozdovi porasle pa proti severu čez Moravo. Polje je rodovitno s pšenico, koruzo in krompirjem. Ogromne količine zelja rastejo okoli mesta in tržnica je vsak dan, pozimi in poleti, preobložena »*sa kapusom, paprikom, lukom itd.*«

Zelo lep pa je kolodvor, samo dostop do njega je velik problem, še posebej, kadar je deževno vreme. Takrat le z vozom lahko prebredeš velike luže.

Blato je kakor smola, ki se kot klop drži kože in čevljev, ki jim Srbi pravijo »cokule«.

Ko je Žabkar v Kruševcu izstopil s svojimi kovčki z vlaka, ga je obkolil trop nosačev in voznikov, ki so z njim barantali, kdo ga bo ceneje vozil. »Gospodine, da mi platite samo jednu banku, ja ću da Vas odvezem, kud god očete!« Žabkar pa: »Nemoj me dirati! Ja uopšte neću, da se vozim. Idem pješice!« Drugi mu je ponujal poceni prenočišče v »kafani, gde ima najlepše pjevačice«. Ko se je znebil sitnežev, mu je potegnil kovčke iz rok majhen dečko in jih nesel na svoj voz. »Gospodine, ja Vas vozim za polovinu banke!«³² Šel je za njim, sedel v dokaj udoben voz in že se je peljal po »kaldrmi« v mesto in dalje v Vojno bolnico. Na vsakih nekaj hiš je bila »kafana«, gostilna, hotel, čevapdžinica, pekarnica. Vse hiše in lokali nosijo imena po različnih evropskih mestih, rekah, gorah in različnih znamenitostih. Vse življenje se ob lepem vremenu dogaja zunaj pred gostilnami.

VOJNA BOLNICA/APOTEKA

Zavili so iz mesta in po niški cesti dospeli do vojašnice Cara Lazara. Še nekaj korakov in stal je pred Vojno bolnico. Dežurni podoficir ga je pustil čakati s tovarišem Breznikom celo uro pred vrati upravnika bolnice. Potem so ju sprejeli in vprašali, po kaj sta prišla. »Da služimo vojsko!« je na kratko pojasnil! Upravnik ju je pogledal izpod namršnenih obrvi in oba po predstavitvi prav po pravoslavno prijazno pozdravil. Brez dolgih stavkov je Žabkarja nastavil v apoteko v službo k poročniku Petru Djodjeviću, Slavka pa v ambulanto. Dela ni bilo nobenega, časa na pretek, naredniku, poročniku in majorju sta tako pomagala »zabušavati«. Čas mora nekako miniti. Čudovit dolgčas v teh pustih prostorih, kjer se zdravi nekaj bolnikov. Komandira in Bogu čas krade upravnik, ki je vse prej kakor ljubezniv mož,

32 »Gospod, če mi plačate samo en krajcar, vas odpeljem, kamor želite!« Žabkar pa: »Pustite me! Nočem se voziti. Peš grem!« Drugi mu je ponujal poceni prenočišče v »gostilni, kjer so najlepše popevkarice«. Ko se je znebil sitnežev, mu je potegnil kovčke iz rok majhen dečko in jih nesel na svoj voz. »Gospod, jaz vas peljem za pol krajcarja!«

kakršnega potrebujejo bolniki vojaki. Tisti, ki so ostali v kasarni, pa so imeli vedno dovolj dela.

Slika 13. Pred apoteko v Kruševcu, Žabkar stoji v sredini, 1938.

Bolnica je imela 30 postelj, ki so bile zasedene samo takrat, ko so prišli rekruti, ali če se je pojavila kakšna epidemija in podobno. Vse so zdravili z aspirinom, kininom, saridonom, kalcijem in obliži. Delali so recepte za družine častnikov in podčastnikov, delili tudi »bolnim oficirjem zdravila za njih specialne bolezni«. Prepisovali so vse mogoče inventarje, zapisnike, poročila, razporede, dnevnike, akte in kdo ve kaj še vse. Vsak dan isto. Zvečer so vse to nosili v podpis nadrejenim ali pa na pošto. To je bila tudi priložnost za brezskrbni odhod na promenado, sprehod v park ali kam drugam.

V bolnici je bil mali bog narednik. Komandiral je po svoje in držal z vojaki. Ker je imel neko kmečko dekle v Bivolju, je vedno zahajal k njej. Zato je bil v bolnici le tisti čas, ko je bil tam tudi upravnik. Komisar bolnice je bil Črnogorec Ivan Vlahović, navihan kakor sam vrag, drugače pa dober. Večkrat so tudi njega potegnili.

Zdelo se mu je, da bo od dolgega časa ponorel v vojaškem pustem razpoloženju. Čakal je na boljše čase. Vsi so ga gledali debelo, tudi bolničarji

so mu le strahom kaj povedali. Opazoval je kakšno hrano so dobivali vojaki, špinača je bila dolga pol metra, zelje sesekano s sekuro, kruh pa je bil dober.

So se pa že takoj prvi dan javili pri naredniku – vodniku Franju Jergoviću na Jug Bogdanovi ulici 32. Gospod jih je silno prijazno sprejel. Bil je tajnik Cerkevne občine, ki je imel pri sebi shranjene cerkvene stvari, vse potrebno za svete maše itd. Kar v njegovi sprejemnici so naredili oltar in na njem vsak tretji dan maševali. Tudi ljubezniva gospa soproga in mala Andrejka in Mirko so jim takoj postali najboljši prijatelji. Veliko veselih ur so vsi, ki so bili na službi v Kruševcu, preživeli pri njih. To so bili: Metod Rupar, ki so mu pravili »Dobri vojak Švejck«, Franc Kranjc, ki je delal z Ivanom Koresom in Ruparjem na Vojnem okrogu, Slavko Breznik in seveda Žabkar, ki so mu pravili pesnik.

To je bila peterica slovenskih fantov, ki so v kasarni štiri mesece živeli skupaj kakor bratje. Ni bilo obiska, poti v kino ali v gostilno, da ne bi bili vsi skupaj. Hodili so na sprehode, v park in čez most na reki Rasini. Veliko so peli pri Lipuževih na ulici Cara Lazara 3, pri dr. Gordjenku, pri Jergovičevih, v Obiličevu pri podpolkovniku Žabkarju in še drugje. Žabkar zapiše: *»kdo naj bi v eni sapi vse dobre duše naštel.«*

Prvi dnevi vojaške službe v Kruševcu so bili določeni za ogledovanje mesta. »Vašari«³³ vsako soboto so jih še najbolj zanimali. Ulice so bile polne živine, svinj, ovac, puranov, voz in ljudi na njih. Vmes so bili cigani, malo tujcev, veliko vojakov, ki iščejo zakotno gostilno, kjer lahko brezskrbno pijejo, se zabavajo in »vse kar hočejo za denar dobe. Čast (dekle) po 10 ali 20. dinarjev«. Ko je šel Žabkar zvečer v mesto, se je skoraj z revmatizmom v roki vrnil domov. Samo salutiranje! Če samo enega častnika ni pozdravil mu je ta že grozil, kot da je storil zločin proti zaščiti države! Narednikov in podnarednikov navadno niso pozdravljali!

Rad je hodil v mesto, navadno samo zato, da je lahko opazoval življenje, ljudi, živali, bral je napise na trgovinah, se smejal umazanim kupčijam,

33 Sejmi.

ki jih zganjajo po nekaterih lokalih. Včasih je pil črno kavo, če ni slučajno videl, kako jo kuhajo. Jestl se ni upal, ker ni nikomur zaupal.

Največja skrb jim je bilo maševanje. Toda kje? Nikjer nobene katoliške kapele, kaj šele cerkve. Nekaj časa so, kot že omenjeno, maševali v privatni sobi g. Jergoviča. Potem so našli lokal, v katerem so včasih prodajali kruh in sočivje, ker pa je bil vlažen, so se izselili. Za ta prostor so plačevali 150 Din najemnine. Počistili so tla in stensko umazanijo pokrili s papirjem. Oltar so naredili iz navadne mize, kjer so prej klali jance in sekali teletino. Mizo so pognili z vojaško rjuho, nanjo pripeli prt in postavili dva steklena svečnika, na steno pa sliko Matere Božje, ki jo je dala gospa Lipuževa in oltar je bil gotov! Maševati jim je bilo prepovedano.

Upravnik bolnice si je na vse načine prizadeval, da bi Žabkarja kdaj zasačil, ko bi šel brez dovoljenja ven iz kasarne. Grozil mu je s štirinajstimi dnevi zapore, če bi se le kdaj drznil kršiti ta »čudoviti vojaški red!« Pa mu ga ni nikoli uspelo dobiti. Žabkarju se je zdelo preneumno, da bi se dal »nadmudriti« takemu modrijanu. Kadar ga je prav pošteno potegnil in ga vlekel za nos, mu je upravnik vse verjel.

Nekaj časa je bil tudi vojaški duhovnik in tedaj je smel nositi svojo duhovniško obleko. Talar s križem je Šumadincem izredno imponiral. Polkovnik ni vedel, da je njegov križ samo redovno znamenje. Zato je vprašal kapetana: »Ma kažite mi g. kapetane, kako da ima ovaj mladič več toliki orden?«³⁴ Podobne zanimivosti so se mu dogajale tako v Kragujevcu, kot v Kruševcu, kjer je užival tudi razne ugodnosti: druženje v oficirskem domu, obiskovanje najboljših restavracij, sprehode po promenadi, v bolnici je imel veliko prostega časa ...

34 »Povejte, g. kapetan, kako da ima ta mladenič že tako visoko odlikovanje?«

MAŠEVANJE NA PROSTEM

Kako je maševal za vojake na prostem? Enostavno. Vzel je mizo, kjer so prej jedli poparo³⁵ za »zajutrek«³⁶, jo pogrnil z navadno rjuho, nanjo dal namizni prt in dva svečnika. Ker ni imel križa, je snel svoj križ s talarja in ga postavil na sredino oltarja in maševal. Da mu veter ni odnesel hostije, jo je napol pritrdil s kelihom. Vojak, ki mu je ministriral, je sveče sproti nažigal do konca svete maše. Častniki so pred oltar razvrstili vojake v velik kvadrat. Navdušeno jim je pridigal, da se je sam sebi čudil. Govoril je napol srbsko in napol hrvaško in vsi so ga razumeli.

Delil je tudi druge zakramente. Krščeval je kar v sobi. V Obiličevem je pri Žabkarjevih krstil malega Jožka, v Bivolju pa je malo Mileno krstil kar v spalnici. Spovedoval je v parku, na cesti, v kasarniškem krogu, v svoji sobi. Poročali so z župnikovim dovoljenjem v »kapelici«. Pogrebi so bili revni.

Enajstega aprila 1938 je komandantu mesta Kruševac podal raport na podlagi katerega je dobil dovoljenje za sveto mašo na Veliko nedeljo.

V originalu se dovoljenje glasi:

Na Uskrsnu nedelju bit će sveta misa za sve katoliške oficire, podoficire i vojnike u 8. sati u ovoj kasarni!

Istotako bit će sveta misa i na Uskrsni ponedjeljak u 8. sati.

Neka se svi katoliški vojnici upute na določeno mesto, koje odredi Komandant mesta.

Čitat će svetu misu gospodin redov-sveštenik Alojzij Žabkar, koji je na službi v ovdašnji Privremeni Vojni bolnici. Naredjujem, da može imenovani redov-sveštenik nositi za vreme uskrsnih blagdana svoje sveštensko odelo in da se za ovo vreme oprašta od svake službe i dužnosti u Vojnoj apoteci.

³⁵ Jed iz poparjenega kruha.

³⁶ Zajtrk.

Imenovani kao i drugi sveštenici in bogoslavi imaju ovih dana slobodan izlaz u varoš, da mogu slobodno vršiti svoje svešteniške dužnosti, koje jima predpisiva njihova veroispovijest!

Redovu-bogoslovu Breznic Alojziju i Krajnc Francu dovoljavam, da idu u Paračin, da pomažu g. Župniku Mecilovšek-u, koji je zamolio za pomoć Komandu mesta.

Svi Rimo-Katoliški vojnici imaju na Uskrsno nedelju i ponedeljak slobodno!³⁷

Sicer pa je o verskem življenju v Kruševcu Žabkar zapisal, da so pravoslavci mlačni. Samo za »Badnjak«³⁸ in veliko noč pridejo pogledat v cerkev. Prižgejo svečko, se poklonijo, pokrižajo in gredo. Naj jih svečka v cerkvi zastopa! Imajo pa dve cerkvi, staro in novo. Stara je v temelju še iz dobe Cara Lazara, po imenu »Crkva Lazarica«, nova pa nosi ime po svetniku Sv. Save, leži pa v dolnjem mestu. Umetnina ni nobena! Kapelic ali drugih znamenj v Srbiji sploh ni.

Najbolj pomemben del praznika ali nedelje je »igranka« z narodnim kolom. Ko cigani začno igrati, je vse noro. Tudi če ima kdo svoj god, ime-

37 »Na Velikonočno nedeljo bo v tej vojašnici ob 8. uri Sveta maša za vse katoliške častnike, podčastnike in vojake!

Prav tako bo Sveta maša tudi na Velikonočni ponedeljek ob 8. uri.

Vsi katoliški vojaki naj bodo poslani na mesto, ki ga določi krajevni poveljnik.

Sveto mašo bo bral gospod vojak-duhovnik Alojzij Žabkar, ki službuje v tukajšnji Začasni vojaški bolnišnici. Ukazujem, da lahko imenovani vojak-duhovnik za velikonočne praznike obleče svojo duhovniško obleko in da je v tem času oproščen vseh nalog in dolžnosti v vojaški lekarni.

Imenovani, pa tudi drugi duhovniki in bogoslovci, imajo v teh dneh prost izhod v mesto, da lahko svobodno opravljajo svoje duhovniške dolžnosti, ki jim jih predpisuje njihova vera!

Vojakoma-bogoslovcema Breznic Alojziju in Krajnc Francu dovoljujem, da gresta v Paračin pomagati gospodu župniku Mecilovšku, ki je za pomoč prosil krajevno poveljstvo.

Vsi vojaki rimskokatoliške vere imajo Velikonočno nedeljo in ponedeljek prost!«

38 Božič.

novan »slava«, gre v cerkev, da pop blagoslovi koljivo in kolač.³⁹ Na cvetno nedeljo ali za Telovo so začeli uvajati tudi procesije.

Katoličani žive zelo revno katoliško življenje. V Kruševcu cerkve sploh nimajo. Kapelica je sramota za državo, izgleda kot navadni »dučan«⁴⁰ za kruh, vlažen in umazan. Pa še ta je samo od danes do jutri. Duhovnika sploh nimajo svojega. Če ni nikogar pri vojaki, pride vsak mesec enkrat maševat g. župnik Rudi Mecilošek iz Paračina. Tam imajo tudi podobno kapelo, ki je nameščena v staro vratarjevo sobo, bolj šupo, ki je naslonjena na tovarno stekla. Vernikov je v Kruševcu okoli 500. K sveti maši jih prihaja kakih 60. Veliko je Madžarov, Hrvatov in nekaj slovenskih družin. Sploh se versko življenje nič ne razvija, in to zaradi pomanjkanja duhovnika in cerkve. Nujno bi bilo, da bi se čim prej zgradila vsaj kapela, če že ne cerkev! Večkrat se zgodi, da kdo umre brez duhovnika in se sploh ne zmenijo zanj. Mnogi že prestopajo v pravoslovje.

Aprila 1938 je Žabkar zbolel in v bolnici v Kruševcu je 6. aprila napisal:

Bolan sem bil

Čakal sem težko jo v bolnici vojaški,
od vseh strani zadelan, z upi, dvomi
vsak hip sem gledal skozi okno,
opajal kakor opij me je duh mrtvaški.

Izmučen kot hudič, ki čaka dušo spokorjeno
pred cerkvenim pragom
bil vsak večer sem spet in spet poražen,
up moj v čakanju neskončnem prazen.

Dušilo me je v prsih upanje strupeno,
kot roka mrzla zeblo me je v grlo,
gledal sem nenehno na počasno uro,
vročo roko tiščal na omarico stekleno.

³⁹ Slaščica.

⁴⁰ Trgovina.

Nič nisem sanjal kot nekoč o sreči,
da bodo mrzle jutri morda moje roke,
na upadlih prsih nemo sklenjene
sem videl, čakal da zgodi se čudež ...

Zdravnik je mimo šel z glavo zmajaje,
v pridu kakor smrt je v plašču belem bil,
vbodljaj me igle komaj čutno je zazebel,
v vročici v uri tisti znova spet sem se rodil.

S SONCEM POPOLDANSKIM HODIM

Žabkar je bil vedno poln domislic, »včasih je bil siten, včasih korajžen« v družbi. Od vseh je imel največ časa na razpolago. Po cele dopoldneve je prespal v bolnici, ali pa je spravil Slavka na sprehod proti Bivolju. Najrajši sta hodila po poteh, »kjer ni bilo sledi upravnikovi nogi.« Po globokem blatu, skozi stranski izhod, sta jo mahnila in si ogledovala zanimivosti kmečkih koč in njihovo življenje. Kmetje so bili posebni tipi. Te je opazoval v umazani gostilnici pred mostom čez Rasino. Mize so bile tako umazane, da se mu je rokav prijel na podlago in je imel velike skrbi, da ga je uspel očistiti z bencinom. Kmetje so običajno pili samo mehko rakijo, malo vina in se pogovarjali. Bili so sami dobri politiki, čeprav ni nobeden znal brati.

Med njimi je bil tudi oče dekleta, ki se je na debelo prodajalo vojakom ob nedeljskih večerih. Reven mož, ki je imel številno družino, se mu je smilil. Morda niti ni vedel, kako družba za njegovim hrbtom opravlja njegovo hčerko.

Tudi visokih kupov sena, za katere se je vedno bal, da jih ne bi kdo zažgal, ne bo pozabil. Še manj pa kmečkih dvorišč in šumadinskih obrazov ob nedeljskih popoldnevih!

O sprehodih proti reki Rasini⁴¹ in Bivolju je napisal pesem:

41 Gre za reko Rasino, Žabkar piše Sasino.

Most čez Rasino

Po poti k Rasini narastli
s soncem popoldanskim hodim,
popotnik hrepeneč v neznano
v polju kruševskem krog blodim.

Srečanja z ljudmi bojim se:
Čudno gledajo me vsi,
kot bel metulj pogled gorak
na licu mojem obvisi.

Dekle v rdečem krilu kliče me,
čemu? Namig mi razodeva.
Črnih se oči bojim močno
in rajši grem na most čez Rasino.

Kadar sta šla po dolgi široki cesti proti Obiličevu, je moral »*včasih nos tiščati.*« *Večkrat pa se ogniti temu ali onemu dekletu, ki se je nalašč zadelo vanj, da bi jo pogledal, »čepprav bi ob tem apetit izgubil.*«

Umetnost je bila priti ob večerih domov v kasarno, ne da bi te kdo opazil. Če so imeli dovoljenje, je bilo enostavno, še ponosni so bili, če so šli mimo kakega oficirja in mu zbujali skomine, da bi jih le vprašal po kosu papirja, ki so ga imeli vedno s seboj, kadar so šli v mesto. Pečat, podpis, zavedeno v protokol ali samo službeno, vedno iste besede, samo uro so predpostavljene spreminjali po svoji mili volji. Najraje so zapisali »*dozvola važi do 20 časova.*«. Srečo so imeli, če so kdaj dobili dovoljenje brez datuma in ure. Takšno priložnost so porabili za daljše izhode! Človek se, zapiše Žabkar, lahko samo smeji vsem tem avanturam, ki jih pri vojakih počenja? Takrat pa je bilo vse to imenitno, saj so bili »*tako pootročeni, da se jim je vse to dopadlo.*«

Včasih je bil upravnik slabe volje in ni hotel podpisati dovoljenja. Če je bil v nedeljo dež, je bilo v redu, saj se je takrat lahko pošteno naspal. Če je bilo lepo vreme, pa so morali čez plot v mesto. V bolnici ni bilo nobene kontrole, delal si, kar si hotel! Vendar jih je včasih oviral tisti prismojeni strah, ki se

ga v kasarni vsak takoj naleze. Da bi te morda le kdo ne videl. Kadar so se odprla vrata, je vsak takoj pomislil, da je vstopil ravno njegov komandir in da išče ravno tebe. Smešno, ker so imeli tudi »gazdo«, ki je dobro pazil, da bi jih pravočasno opozoril na nevarnost, na patrolo, na nezaželjene goste ...

Hiša na ulici Cara Lazara 3 bo Žabkarju ostala za vedno v spominu. Tam so živeli njegovi prijatelji Lipovževi. Dobri prijatelji so postali v zelo kratkem času. Kadar so hoteli na veliko peti in biti veseli, so se pri Lipovževih zbrali vsi, »kar jih je v Kruševcu talar nosilo«, kar je bilo razvidno iz mečev na ovratniku uniforme. Gospod strojevodja Joško Lipovž je bil vselej nasmejan in njegova gospa dobre volje. Če so bili pri njih doma ali če so šli kam drugam, vedno so vzeli s seboj njihovega malega Tončka.

Gospod Lipovž je bil predsednik cerkvene katoliške občine in se je najbolj trudil za njihovo ubogo kapelo. Lipovža je »žrla« velika revščina, čeprav je imel nekaj privarčevanega denarja, vendar mnogo premalo za novo kapelo. S težavo so si najeli majhen lokal, ga za silo opremili, gospa Lipovževa je dala iz svojega stanovanja Marijino sliko, da so jo obesili na oltar. Tako skromne »kapele« kot v Kruševcu še ni videl. Smrdljiva, vlažna klet, ki je bila včasih lokal za prodajanje zelišč, brez oken, samo na vratih so bila stekla. In še stala je na neprimernem mestu. Ni imela niti nobenega znamenja, da nihče ni mogel niti slutiti, kaj se nahaja v njej.

PRAVOSLAVNI GOSPODI

Žabkar opisuje tudi srečanja s pravoslavnimi gospodi in zapiše, da so to posebna poglavja. *»Vedno smo bili z njimi taktni, nikoli jih nismo žalili. Vedeli smo samo eno: da so oni v zmoti!«*

Pravoslavje se mu zdi smešno, zlasti zato, ker molimo istega Boga in ker imamo v vsem podobno liturgijo, cerkve, knjige in podobno redovno življenje. Nikakor ne more razumeti, kako je mogoče, da se tako oddaljujemo, včasih celo sovražimo. Pri tem zapiše. *»Če človek živi med temi tam doli na jugu, jih opazuje, vidi, da so ti včasih skoro bolj podobni božji popolnosti kot mi. In vendar so v zmoti! Seveda ne trdim, da so duhovniki našim katoliškim*

dorasli v svoji eksegézi,⁴² izobraženosti. Eno nas drži pokonci pri naših južnih bratih: da imamo visoko kulturo! Vse drugo imajo tudi doli! Bili pa so vsi pravoslavni do mene prijazni.«

DEŽURNI POŠTAR

Dva meseca je bil tudi dežurni poštar v Vojni bolnici. Upravnik je imel včasih vse mogoče kaprice, mučil ga je z enim samim pismom in bil ljubosumen na pošto vojakov. Najbolj ga je jezilo, da sta z Lojzetom dobila veliko pošte od doma in drugod. Ni mu šlo v glavo, kdo se toliko zanima za študente, ki morajo »samo vojsko služiti in nič drugega misliti.« Mož je imel fiksno idejo, da morajo samo garati, tudi zabušavati, ne iti niti za pet minut iz kasarne, se z nobenim oficirjem pogovarjati. Hotel je imeti monopol nad sleherno njihovo mislijo in besedo. Istočasno je bil tako čudovito domišljjav, da se je vsakomur smilil. Žena, ki je bila doma iz Niša, ga je imela za copato. Prišla ga je kontrolirat celo v bolnico, v njegovo pisarno, da se ja ne bi oziral za kako žensko. Kadar je Žabkar šel na pošto, mu je sledil, če je le mogel. Čemu? Kdor je filister je pač suženj svoje neumnosti, je enostavno revež, ki se mu ne da nič dopovedati. Velikokrat je Žabkar mahal s taško (poštno torbo) po tisti neumno nerodni kaldrmi in na pošto nesel sveženj pisem. Spotoma je bral časopise, ki jih doma v bolnici ni smel brati javno. Naročenega je imel *Slovenca*, bral ga je vsak dan, ampak le takrat, ko je bil sam.

RUSKI PREKUCNIK

Pri vojakih so brali tudi romane. Paziti pa so morali, da jih ne bi kdo osumil komunizma, če so slučajno brali kakšno nemško knjigo. Nekoč je Žabkarju zmanjkalo črnila za nalivno pero. Ker ni imel dovoljenja, da bi ga šel kupit v mesto, je dobil pri Slavku življenjepis Stalina, ki ga je bral v apoteki. Poročnik ga je videl in se pozanimal za naslov. Ko je videl ime tega ruskega »prekucnika«, mu je takoj previdno svetoval naj odloži knjigo, češ,

⁴² Eksegéza, besedna ali stvarna razlaga kakega teksta, zlasti svetega pisma.

da mu bo škodila. In da ga lahko kdo prijavi komandantu, ki bi ga takoj kaznoval (zašil). Žabkar se je na to samo smejal, obenem pa je vedel, da se ni igrati z vojaško strogostjo. Pozneje je to knjigo bral v prostem času v bolniški sobi. Bral je tudi srbske romane, kar mu je pač prišlo pod roke, kupoval revije, časopise in se neumorno vadił branje cirilice. Strokovnih apotekarskih knjig ni maral, čeprav ga je šef silil z njimi. Sicer pa človek kar odreveni, če samo »špinačo je in cvibak⁴³ melje in čaka, kdaj bo 24 ur minilo, da mu bo čim preje stekel rok vojaške službe!«

Z zanimanjem je čital tudi srbske narodne pesmi. Zbirka Vuka S. Karadžića ga je navdušila. Velikokrat je stal pri radiju in poslušal narodne pesmi. Užival je tudi, ko je hodil s kolegi v »Beograd« in tam poslušal »pevačice«, ki so vedno pele pozno v noč. Zanimivost teh lepih melodij mu je prirasla k srcu, čeprav sta ga vzdušje in čudni obrazi deklet odbijala.

»DRAGA ŽENO, JA SE U TE UZDAM VIŠE, NEGO U SVU JUGOSLAVIJU!«

Na služenju vojaškega roka je zapisal tudi drobec pisma, ki ga je Bosanec pisal svoji ženi za Veliko noč:

Draga ženo! Evo, dobi malo vremena, da ti napišem par ljubazni reči, u kojima ti mogu u prvom redu javiti Hvaljen Jezus i Marija, u drugom redu mogu javiti, draga ženo, da sam zdrav Fala Bogu i živ. I vama želim zdravlje od Boga i srca svoga Sada draga ženo, ja ti kažem, pazi dobro nase i na djecu, pazi što bolje možeš, jer mene glava boli za djecom, pazi na djecu kao oči u glavi, nemoj, da mi djeca odaju po studeni goli i bos, jer ako mi djecu upropastiš ti svojom krivicom, nemoj me čekati kot kuče, gledaj onda kuda češ, jer ču te zaklati ko jare
Draga ženo, ja se u te uzdam više, nego u svu Jugoslaviju! Znam, da ti je teško do dinara doći ali slat ču ti ja. Svaki dan imam 33 pare, to mi je sviju novca od Države. Molim vas sve kod kuče, da se ponašate ovo 6 i pol meseci kako ste se ovo 11 i pol meseci ponašali. Nemojte se vi svadjati ni skim. Dobro radite i slušajte starog oca! Sada nema ništa nego pozdrav Tebi, draga ženo, i pozdrav starom

43 Prepečenec.

ocu, djeci Mili i Finoj i brači i babi i snaji i sestrama s najviše pozdrav mojoj Anki.
.....Pozdrav svim rođacima i komšijama itd.⁴⁴

Vojnik Bolničar Petar Djevar, Kruševac, cvetna nedelja 1938«

IGRA NA TRGU

Iz bolnice so mu aprila 1938 dovolili izlet v Sarajevo, Visoko, Kosovsko Mitrovico, Skopje in nekatere kraje po Srbiji. Vsa ta potovanja je tudi opisal. Denimo, v Visokem je opazoval ples deklet na glavnem trgu in med drugim zapisal:

Dekleta imajo lepo vezane dimije, jopiče in džerdžane, svilene robce na glavi in vse polno zapestnic na rokah. Ena je najlepša med vsemi in se vse krog nje suče. Dekle je lepo kakor v filmu, še lepšo ima narodno nošo, prožen korak pri kolu in ni nikoli utrujeno. Čudim se mu, ko si po prestani igri briše pot s čela in zopet začne plesat. Slikal sem jo in nasmehnila se mi je, nekdo pa me je postrani pogledal, vedel sem, da pod fesom rastejo hude misli, če se njegova izvoljenka kam ozre in sem jo kmalu drugam odkuril. Pa nisem nič mislil!

Pesem je postajala vedno hitrejša in glasnejša. Vedno tesneje so se držali za roke, glasba je postala monotona v svoji hitrosti. Cigani so se z goslimi skoraj bolj potili kot plesalci v svojem burnem tempu. Malo dekletce je spustilo roke in se umaknilo iz kola. Prerinilo se je skozi množico, ki je buljila v kolo in ga narahlo pocukalo za rokav. *»Evo, vojnici, da i mene*

44 *»Draga žena! No, pa imam nekaj časa, da ti napišem nekaj ljubeznivih besed, s katerimi ti najprej sporočam Hvaljena Jezus in Marija, nadalje pa lahko sporočim, draga žena, da sem zdrav, hvala Bogu, in živ. Tudi vam želim zdravja od Boga in svojega srca ... Zdaj, draga žena, pa ti pravim, dobro pazi nase in na otroke, pazi kakor dobro zmoraš, ker me zaradi otrok boli glava, skrbi na otroke kot na punčico svojega očesa, ne dovoli, da otroci po mrazu hodijo goli in bos, ker če s svojo krivdo uničiš otroke, me ne čakaj doma in premisli, kam boš šla, ker te bom zaklal kot kozlička ... Draga žena, nate se bolj zanesem kot na vso Jugoslavijo! Vem, da s težavo dobivaš denar, a ti ga bom pošiljal. Vsak dan dobim 33 par, to je ves denar, ki ga dobim od države. Vse doma vas prosim, da se teh 6 mesecev in pol obnašate tako, kot ste se obnašali zadnjih 11 mesecev in pol. Ne prepirajte se z nikomer. Dobro delajte in ubogajte svojega starega očeta! Zdaj nimam napisati nič drugega kot pozdrav tebi, draga žena, in pozdrav staremu očetu, otrokoma Mili in Fini ter bratom in babici in snahi in sestram, najlepši pozdrav pa moji Anki. Pozdrav vsem sorodnikom in sosedom itd.«*

naslikaš.« Popravila si je svilen robec na glavi in se nasmehnila, ko je pritisnil in jo ujel v kamero. Škoda, da mu je tudi to sliko nekdo v nekem srbskem hotelu ukradel ...

Sonce se je nagnilo, hladen veter je vlekel od Jahorine in zadišalo je po snegu, ko sta s prijateljem čakala na postaji vlak za Sarajevo. Zmanjkalo je prostora, zato so jih naložili kar v poštni voz, kjer je bilo zelo tesno. Bosanski kmečki dečki iz okolice Sarajeva s svojimi deklički so bili dobre volje, saj so cel dan v Visokem igrali in peli. Mlad fant v krasni narodni noši ga je nagoovoril. Dva meča pod vratom, na rjavem našitku vojaške uniforme, sta mu pomenila, da služi vojsko kot doktor medicine. Zato je do Žabkarja pokazal tako veliko spoštovanje, da mu nikakor ni mogel ugovarjati. Razlagal mu je lepote narodnih običajev v bosanskih vaseh, dekle poleg njega pa mu je pokazalo in razložilo vse dele svoje krasne noše: od robca na glavi pa do srebrnih čveljčkov, nogavic in podvezic pod kolenom. Nato je še zapela:

Snjega pade v Džurževu danu,
ne može ga ptica preletjeti,
djevojka ga bosa pregazila;
»Jel ti, sejo, po nogama zima?«
»Nije meni po nogama zima,
već je meni po mom srcu zima:
Al mi nije sa snijega zima,
već je meni s moje majke zima,
koja me je za nedraga dala.⁴⁵

45 Sneg sneži na Jurjevo,
še ptica ga ne more preleteti,
dekle pa ga je boso pregazilo;
»Ti je, sestrica, pod nogami hladno?«
»Ni mi pod nogami hladno,
a mi je pri srcu hladno:
A ni od snega ta hlad,
od moje matere prihaja hlad,
ker me je neljubemu dala.

Pesem je prihajala iz dekletovih ust tako melanholično, da se mu je zasmilila. Ko je v Sarajevu izstopil, se ji je nasmehnil, ona pa njemu.

Slika 14:

Na potovanju po Bosni je bil Žabkar s prijateljem Slavkom Breznikom. Šestindvajsetega aprila 1938 sta gospodu Antonu v Mežico na Koroško napisala razglednico, ki pa verjetno ni bila odposlana. Napisala sta: *»Na potu iz Sarajeva sva s pesnikom Žabkarjem obiskala tudi manastir Žičo. Pozdrave, Breznik, Lojze Jože Žabkar.«*

BÁKŠIŠ

V Skopju je bil z Žabkarjem zelo ljubezniv generalni vikar mgrs. Ante Kordin. Bil je njegov gost, pogovarjala sta se o vsem mogočem. Kasneje je zapisal. *»Tiste dni me je imelo, da bi se več ne vrnil nazaj v Ljubljano, kar doli bi ostal, pomagal v diaspori in bi bil misijonar med našimi brati na jugu ... Menda je božja volja, da se mi je tako mudilo domov, v Metliki smo imeli birmo in sem moral kot ondotni kaplan nazaj na faro.«*

Najlepše ure v Skopju je preživel v tistih nekaj dneh v Škofijskem dvorcu in v Sirotišču sv. Jožefa, ki ga vodijo usmiljene sestre. Ustanovil ga je škof dr. Ivan Gnidovec, ki ga pa tiste dni ni bilo v Skopju, ker je bil na škofijski konferenci v Zagrebu. Dr. Gnidovec je kupil malo posestvo nekega muslimana,

poslopje je preuredil, zunanost pa je ohranil prvotno, v turškem slogu. Tu je lep vrt, kapela, sobe, učilnica, spalnica, kuhinja. Vse je zelo preprosto in domače! Ko sta s prijateljem Lojzetom z železnim tolkalom potrkala na vrata, jima je vrata odprla sestra. Nasproti pa se jim je prismejalo kup otrok, ki so jih pobrali na cesti, jih umili, oblekli in dali v to sirotišnico. Ker sta prišla v civilu, je vprašal otroke, kdo mislijo, da je. Črn malček je takoj uganil: *»Vi ste velečasni, gospodine!«* *»Pa kako to veš«,* ga je vprašal in se otroku čudil. *»E, pa to se vidi odmah, tko ili šta je čovek!«* Potem, ko je oblekel talar in imel litanije, se mu je primuzal čisto blizu, ga ljubeznivo pogledal in dejal: *»Pravo sam kazao, vi ste veličasni! Znao sam to ja odmah, kad ste došli k nama!«* Žabkar nato zapiše: *»Stisnil sem mu bakšiš v žep.«*⁴⁶

Nadalje navaja, da je karitativna akcija dosegla s tem sirotiščem velik uspeh. Najprej je hotel škof dr. Gnidovec tu ustanoviti zavod za *»padla dekleta«,* a je zadeva propadla. Zelo težko je, piše Žabkar, *»dekle, ki je zašlo na stran pota in se navadilo prodajati sebe in lagodno živeti, spraviti zopet k poštenemu življenju!«* Škofu pa je le uspelo ustvariti svojo veliko idejo! Sirotišče je bilo dograjeno 1. septembra 1935. Sedaj je v zavodu 35 revežev. Skoraj vsi gredo v šolo. Dobri so in zdravi.

Spričo vsega, kar je doživel v sirotišnici, pa se Žabkar vpraša: *»Kako je mogoče, da se naši bratje tako malo brigajo za vsa ta socialna vprašanja?«* In si odgovori:

Živijo svoje posebno življenje, se ne ganejo, tu pa tam skušajo kakšno našo akcijo posnemati. Vse to pa je brez duše, brez korenin, šibko, navidezno. Vse, kar ni zasajeno z znojem in žrtvami, ne rodi sadu. Nič ni tisti, ki sadi, nič tisti, ki zaliva, samo On je vse, ki rast daje. Manjka našim bratom skupnega poglavarja, tistega ognja, ki drugim sveti, greje v Edinosti Svetega Duha, ki daje Cerkvi vso resnico! Verniki itak nič ne vedo o verskih razlikah in je tudi smešno, če kdo trdi, da niso Pravoslavni pobožni. Vendar pa nosijo veliko krivdo duhovniki,

46 Črn malček je takoj uganil: *»Vi ste velečastiti, gospod!«* *»Pa kako to veš«,* ga je vprašal in se otroku čudil. *»No, saj to se takoj vidi, kdo ali kaj je človek!«* Potem, ko je oblekel talar in imel litanije, se mu je primuzal čisto blizu, ga ljubeznivo pogledal in dejal: *»Dobro sem rekel, vi ste veličastiti! Takoj ko ste prišli k nam, sem to vedel!«* Žabkar nato zapiše: *»Stisnil sem mu bakšiš v žep.«* Bákšiš, manjše plačilo, miloščina.

ki so čudoviti v njih iznajdljivosti, da lahko sramote rimsko-katoliško Cerkev. Sv. Ciril Aleksandrijski pa je tako lepo pisal o Sv. očetu, da je skupni oče ogromne krščanske družine, mi vsi pa smo zedinjeni z našo glavo, z apostolsko stolico Rimskega velikega duhovnika ...

MISEL MU JE SILILA DOMOV

Vožnja z vlakom v Kosovsko Mitrovico ga je utrujala. V Kraljevu so stali veliko časa. Tu je vstopilo veliko ljudi iz Kruševca, Čačka in Užic. Med njimi tudi veliko vojakov. Ženske v narodnih nošah so bile zelo živahne, moški pa v svojih opankah nerodni in počasni. Visoke črne kučme na glavah so mu izgledale kot pri nas cerkveni zvoniki. Žabkar piše, da so bili ljudje zelo vljudni in skromni. Nihče se ni prerival, zaradi gneče so se mirno usedli na tla in mirovali. Pa čeprav so, kakor tudi on, plačali celotno ali polovično karto (vozovnico).

Zvečer je v Kosovski Mitrovici izstopil s številnimi potniki. Za ceno 20 din se je nastanil sredi mesta v najboljšem hotelu Palas. Pri večerji je poslušal »pjevačice«, glasbo in razmišljal, kaj si bo ogledal naslednji dan. Neko dekle je šlo nekajkrat radovedno mimo njega in ga vprašalo, če bi kaj želel. Odnese mu je čevlje, da jih očisti. Na dvorišču je lajal pes, reka Ibar pa mu je šumela pod oknom. Zavese na oknu ni spustil, da je lahko gledal zvezde in obronke gora, ki so odsevali v srebrni mesečini. Misel pa mu je silila domov. Čudil se je petelinu, ki je že opolnoči pel in bil zjutraj ves dobre volje. Belina dekliške mladosti se je lesketala za zaveso na sosednjem oknu, njemu pa se je vse zdelo neumno.

Blizu hotela, kjer se je nastanil, je bila cerkev, kjer sta delovala župnik dr. Žagar in njegov sošolec kaplan Jože Časl, ki se mu je smejal in mu stiskal roko. Iz navadne hiše so naredili božji hram. Zraven cerkve je še stanovanje in pisarna, v mali šupi pa še kuhinja. Vse zelo skromno! Žabkar se je čudil požrtvovalnosti teh misijonarjev. Pri tem zaključil, da so še revnejši, »*kot pa tisti v Afriki med zamorci.*« Če bi imel 10.000 dinarjev bi jim vrgel v puščico ali pa snel zlat prstan in ga dal ubogemu Jezusu v dar za novo svetišče!

Župnik ga je vabil, da ostane pri njih, da bo misionaril. S sošolcem Časlom pa sta med hojo med nizkimi kočami v Kosovski Mitrovici »mešala blato po razriti kaldrmi.« Med potjo mu je Časl razložil vse svoje težave in opisal tukajšnje ljudi, običaje in razmere. Trop otrok pa se je podil za njima in ju prosil »ubogajme.«

JUTRI SUKNJE SIVE SLEČEMO, IZ KRUŠEVCA ODRAJŽAMO

April 1938 je bil zadnji mesec Žabkarjevega služenja vojaškega roka. Takrat je med drugim napisal: *»/.../ Marsikak oblak nam je zakril sonce, ko je začelo zeleniti polje kruševačko in ko so prvi cveti vzkli je zrastle v nas hrepenenje po domu. Ko je maj priromal nas je vzel v naročje in domov ponesel /.../«*

Tik pred odhodom domov je napisal vrsto pesmi. Med njimi šest kitično pesem o »apoteki« v kateri je delal. V zadnjih dveh kiticah pravi:

Dekle mlado je prišlo na okno:
če zdravil bi za očeta dali?
Meni pa besedo vojniki mladi,
in zvečer me boste počakali.

Z nasmehom se je poslovilo,
na krogu za večerjo je trobilo,
»sem povabljen še drugam v gosti,
za nocoj mi, deklica oprostil!«

Slika 15: Apoteka (v sredini) znotraj
začasne vojne bolnice v Kruševcu, 1938.

Prijatelju Slavku Brezniku v spomin je 24. aprila napisal pesem, v kateri opisuje zadnje dneve v kasarni:

Slovenska pesem

Kasarna naša vsak dan
bolj in bolj je dolgočasna.
Veselje redko se prikraide vanjo,
vsak dan sem bolj jezen nanjo.

Vsi krog naju čudni
zdaj na pomlad so postali,
kakor midva daleč, daleč
vsak večer bi radi vasovali.

Vedno bili skup smo
v družbi vsi veseli,
radi pesem smo slovensko
večkrat si zapeli.

Kdo bo pesmi pel brez Tebe,
kdo smejal se z njimi,
Kasarna naša spet bo
kot je bila dolgočasna,
le spomin ostal bo nate,
pesem Tvoja miloglasna.

Devetindvajsetega aprila, dan pred koncem služenja vojaškega roka, pa je napisal:

Razigrana pesem

Pojmo pesem brez povelja,
siti paprike in zelja,
sredi Srbije smo zdaj
skoro tu bo prvi maj.

Dvigni čašo Švejk veseli,
vino srbsko naj se peni,
čez tri gore, čez tri vode
naj rajža Tvoja srečna je.

Bili dolgo smo v kasarni,
mesecev bo šest menda,
toči gazda iz centrale,
čaše polni do vrha.

Kores, zdaj je kralj modrosti,
škodil nič ne bo, oprosti,
vsi s Teboj ga pijemo,
polne čaše praznimo!

Nervoznih dosti je ljudi
kot Franci Kranjčev malo.
Čaša vina ozdravi
bolezen Ti za šalo.

Pojmo pesem brez povelja,
siti paprike in zelja,
jutri suknje sive slečemo,
iz Kruševca odraščamo.

Slika 16:
Žabkar sedi drugi z leve, še tri dni in odslu-
žil bo vojni rok. Kruševac, 27. april 1938.

Ko je odslužil »krvni davek«, se spet »svobodnim je ljudem pridružil«. Po odsluženem vojnem roku se je s činom kapetana prve klase vračal z vlakom domov. Sedaj je bil čisto drugačnih misli kot tedaj, ko se je peljal na jug v

vojsko. Šest mesecev mu je hitro minilo. Kot že rečeno je tudi izkoristil priložnost in ljubeznivost svojega predstojnika dr. Radosavljeviča, šefa Vojne bolnice v Kruševcu, in si s tako imenovanimi dopusti v 14. dneh ogledal velik del Srbije, Bosne, Makedonije in Kosova. In to za zelo majhen denar. Domov se je vračal poln vtisov, vseh mogočih in nemogočih, marsikaj se je naučil, veliko videl in izkusil. Pridobil si je nove prijatelje. Spoznal je mnoge ljudi dobrih src, kot zapiše – *»zanj predobrih, ker jim nikoli ne bo mogel vsega dobrega povrniti.«* Zavest, ker so mu tako prirasli k srcu in jih zato ne bo mogel nikoli pozabiti, ga je tolažila. Pa tudi ponovno se bodo videli v Kragujevcu, Kruševcu, Skopju, Paraćinu, Beogradu ...

Ko je večkrat sedel, tudi ponoči, v parku pred vojno bolnico in poslušal gruljenje zaljubljenih grlic, pogovore golobov v dnevih polnih sonca in dihanje prihajajoče pomladi, mu je prišlo marsikaj na misel. Kako bo pripovedoval svojim dragim, kaj vse je doživel na jugu. Kako bo opisal vesele ure, smeh, dobro voljo in pesmi, ki so jih prepevali. Kako bo opisal prva srečanja, prijatelje, maševanje, podoficirsko menzo, bolnico, »apoteko« in vojaški list »Redov-djak«, ki je izhajal po potrebi. Kako bo opisal sprehode, potovanja, pakete, ki jih je prejemal od doma, pisma od vsepovsod, sestanke pri »Lovcu«, v »Beogradu«, »pevačice«, tarokiranje, svoje dobrotnike. Toliko je tega, da bi lahko našteval v nedogled. Zato Žabkar zaključí: *»Pa čemu! V srcu je itak vse zapisano in to drži bolj kot na papirju.«*

Utrujen od vožnje se je pripeljal v Zagreb na glavni kolodvor. Pri sestri se je odpočil. Sedel je pri časi vina in vanjo potopil vse skrbi. Vonj svežega perila ga je omamilo, prostost, novi načrti in utrip njegovega poklica, vse se je vrnilo v polni meri. Pred njim se je smejalo novo življenje! Sledila je še pot skozi Ljubljano v Metliko. Poletje je prineslo počitnice, topla Kolpa ga je vabila. V njem je kipelo veliko načrtov in želja. Tudi želja, da bi kdaj smel delati v diaspori. *»Bog vedi, če mi bo kdaj uslišana?«* se je vprašal in sam sebi odgovoril: *»Hoteti je premalo, izpolniti preveč /.../«*

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Križniškega reda v Veliki Nedelji.

Arhiv Lojzeta Jožeta Žabkarja.

Literatura

Babič, Štefan. *Gospod je moja pot*. Ljubljana: Salve, d.o.o., 2017.

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1994.

Srbohrvatsko-Slovenski slovar, 2. razširjena izdaja, ur. dr. Janko Jurančič. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.

Žabkar, Lojze. *Brevir moj v travi*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Partizanska knjiga, 1981.

Žabkar, Lojze Jože. *Izpovedi. Pesmi in dnevnik*. Ljubljana: Križniški priorat, 1991.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, ur. Anđelko Badurina. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umetnosti, 1979.

Ustni viri

Marica Androjna, Ljubljana, 26. 4. 2022

Časopisni viri

Flajšman, Božidar. »Mesto ob Kolpi in dnevi na jugu.« *Mestnik, glasilo Mestne skupnosti Metlika*, št. 5, maj 2021.

Gregorčič, M. »Pogovor s Kajuhovim nagrajencem Lojzetom Žabkarjem, Pesnik, duhovnik in borec za svobodo.« *Večer*, 10. marec 1983.

Rustja, D. in Markelj, M. »Rdeči kaplan.« *Priloga Dolenjskega lista*, 11. marec 1982.

Sedej, Darinka. »"Rdeči kaplan" pa se ni ponižno uklonil. Pri Alojzu Žabkarju v Kropi, dobitniku priznanja OF.« *Glasilo Plamen*, izdaja delovni kolektiv SŽ – tovarne vijakov Plamen. Kropa, maj 1980.

Internetni viri

Babič, Štefan. »Zakaj je župnik Jože Žabkar – Alojzij moral odditi iz Črnomlja.« <https://youtu.be/i50nRt5bZwY> (dostop: april 2022).

Flajšman, Božidar. »Odkritje spominske plošče pesniku, pisatelju, kronistu, učitelju in duhovniku Jožetu Žabkarju – Alojziju.« <https://www.radio-odeon.com/novice/odkritje--spominske-plosce-pesniku-pisatelju-kronistu-ucitelju-in-duhovniku-jozetu-zabkarju-a-lojziju/>

(dostop: april 2022).

»Srbska krstna slava – del svetovne kulturne dediščine« <http://www.teof.uni-lj.si/uploads/File/Edinost/69/190-194.pdf> (dostop: april 2022).

Štampar, Janko. »Ženske v Beli krajini in na Štajerskem« <https://youtu.be/nkYHQWf8AeI>, (dostop: april 2022).

POVZETEK

Pesnik, pisatelj, kronist, učitelj in duhovnik Jože Žabkar – Alojzij je bil rojen leta 1910 na Mikotah pri Raki, umrl pa leta 1983 v Ljubljani. Od 1. novembra 1937 do 1. maja 1938 je služil obvezni šest mesečni vojaški rok v Srbiji – v Kragujevcu in Kruševcu. V tem času je pisal razne zabeleške in pesmi, v katerih je opisal pot iz Metlike, kjer je bil takrat kaplan, k vojakom, vojaško življenje in nasploh življenje v Srbiji, Makedoniji, na Kosovu ter Bosni in Hercegovini, kamor je potoval v času služenja vojaškega roka. Vsa ta potovanja mu je s tako imenovanimi dopusti omogočil predstojnik dr. Momčilo Radosavljevič, šef vojne bolnice v Kruševcu, kjer je Žabkar služil del vojaškega roka v apoteki, nekaj časa pa je bil tudi vojaški poštar. Žabkar opisuje odnose med vojaki in nadrejenimi in nasploh dogajanje v kasarni v Kragujevcu in Kruševcu, še posebej pa druženje petih slovenskih fantov, ki so v kasarni štiri mesece živeli skupaj kakor bratje. Ves čas služenja vojaškega roka je preko pisem, razglednic, časopisov in knjig, ki so mu jih pošiljali starši, sodelavci, prijatelji in znanci ohranjal tesen stik z dogajanjem v Sloveniji.

Podrobno opisuje težave z maševanjem, versko življenje, srečanja s pravoslavniimi gospodi in misionarji ter vsakodnevno življenje in običaje navadnih ljudi. Pesmi piše z velikim pesniškim zanosom in močnim doživljanjem. Vse te svoje zapiske, pesmi, različne dokumente, razglednice in fotografije je spel v zvezek, ki mu je dal naslov *Dnevi na jugu*. Strani v njem so neoštevilčene, zapiske sem skušal urediti čim bolj kronološko, opremil sem jih tudi z ustreznimi naslovi.

Ta članek je nastal na podlagi navedenega Žabkarjevega osebnega arhiva, ki mi ga je na razpolago prijazno izročil prior križniškega reda Janko Štampar. Marica Androjna, Žabkarjeva nečakinja, pa mi je prijazno pomagala pri pretipkavanju gradiva. Članek povzema večji del Žabkarjevih zapisov in manjši izbor pesmi, spetih v omenjenem zvezku, ki prepričljivo ilustrirajo njegovo svojevrstno duhovniško doživljanje takratnega vojaškega, verskega in vsakodnevnega dogajanja v Kraljevini Jugoslaviji.

Izobraževanje žensk v
Habsburški monarhiji s
poudarkom na današnjem
slovenskem prostoru
(1848–1918)

Eva Demšar

165

IZVLEČEK

Osrednja tema članka je izobraževanje žensk med 1848 in 1918 na današnjem slovenskem ozemlju v sklopu Habsburške monarhije. Predstavljeno je žensko osnovnošolsko in srednješolsko izobraževanje, poseben poudarek pa je namenjen njihovemu vstopu na gimnazije in opravljanju mature. Prikazan je krajši pregled ženskih učiteljišč in problematika celibata učiteljic ter njihove nižje plače. Članek zajema tudi glavne poudarke pri boju deklet za vstop na univerze in prve slovenske študentke.

Ključne besede: Habsburška monarhija, izobraževanje žensk, učiteljišča, gimnazije, višje dekliške šole, univerze, matura, dekliški liceji.

SUMMARY

The main topic of the Article is the education of women between 1848 and 1918 on today's Slovenian territory within the Habsburg Monarchy. The work enlightens the topic of primary education and opportunities for secondary education of women, special emphasis given on the issue of girls entering high schools, passing the final exams (matura), and obtaining an appropriate and valid certificate. The Article emphasizes women's teacher training colleges, the celibacy of female teachers, and their underpayment. Great importance is also given to women's struggle to enter universities and first Slovenian female students.

Key words: Habsburg Monarchy, women's education, teacher training colleges, grammar schools, girls' colleges, universities, matura, girls' lyceums

UVOD

V Sloveniji se v šolske klopi vsako leto poda več tisoč nadobudnih učencev in učenk. Osnovnošolsko izobraževanje predstavlja ne le temeljno pravico, temveč tudi obvezo, ki jo učenci in učenke izpolnijo po devetih letih izobraževanja. Ne glede na dejstvo, da je danes izobraževanje enako za oba spola in je, vsaj osnovnošolsko, neodvisno od socialnega položaja, pa je je bilo stanje v preteklosti precej drugačno. Izobraževanje je bilo namenjeno predvsem višjim slojem, iz katerega pa so bila dekleta, ne glede na socialni status, največkrat v veliki meri izključena. V nadaljevanju predstavljam glavne poudarke izobraževanja žensk v Habsburški monarhiji, s poudarkom na današnjem slovenskem ozemlju, med letoma 1848 in 1918.¹

ELEMENTARNO ŠOLANJE

Pomlad narodov, ki je leta 1848 v Srednjo Evropo prinesla svežino in revolucionarne ideje, je svoj pečat pustila tudi na šolstvu. Ne glede na to, da se je Avstrijsko cesarstvo vprašanju šolstva na vsak način skušalo izogniti, pa jim slednje ni uspelo. Prvi večji premik na omenjenem področju je bila ustanovitev ministrstva za prosveto, ki je nadomestilo študijsko dvorno komisijo, razpuščeno 23. marca 1848, in ustanovitev komisije za študijsko reformo.² Slednja je delovala v dveh skupinah, prva je nadomestila delo ukinjene študijske dvorne komisije, druga pa je bila usmerjena v reformacijo elementarnega šolstva.³ V aprilu 1848 je nastal dokument z naslovom *Osnutek temeljnih načel javnega pouka v Avstriji*,⁴ ki je za glavno nalogo osnovne šole navedel, da mora obiskovalce »[...] naučiti tistih znanj in spretnosti, ki bi jim jih v prihodnosti, kot državljanom, ne bi smelo primanjko-

1 Iz pregleda je izvzet Ogrski del kasnejše Avstro-Ogrske monarhije.

2 Engelbrecht, Helmut. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens: Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Band 4: Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*. Dunaj: Österreichischen Bundesverlag, 1986, 515.

3 Engelbrecht, *Geschichte*, 86–87.

4 Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich.

vati.«⁵ Osnutek si je prizadeval ustanoviti enotno, trirazredno osnovo šolo, svoje odloke pa je usmeril tudi v spremembe na področju srednjega in višjega šolstva ter učiteljskega izobraževanja. Osnovna šola, ki naj bi se razvila z dodanim razredom k prej obstoječi trivialki, naj bi bila obvezna za vse učence med šestim in dvanajstim letom, poleg nje pa naj bi nastala tudi nedeljska ponavljalna šola, obvezna za vse učence do petnajstega leta starosti, ki niso dokončali osnovne šole in se ne šolajo na meščanski šoli, obrtni šoli ali gimnaziji.⁶ Ne glede na to, da je država v prvem členu osnutka zapisala, da »[...] je njena pravica in sveta dolžnost, da poskrbi za izobraževanje mladine obeh spolov, kar naj bi dosegli s pomočjo javnih in zasebnih učiteljev, ne da bi pri tem kršili družinsko pravo«,⁷ pa njegove reforme, ne le da niso zadevale dekliškega šolanja, temveč deklet osnutek pravzaprav ni niti omenjal kot ciljne skupine.⁸ Večina deklet je tako obiskovala zgolj trivialke, kjer pa so bila ločena od dečkov. »Kjer se dečki in deklice skup podučujejo, so potem dečki na eni in deklice na drugi strani.«⁹ Podeželske šole, kjer je bilo denarja in obiskovalcev manj, so bile večinoma mešane, medtem ko so bile šole v mestih povsem ločene po spolu oz. so imela ločene dekliške razrede. Leta 1851 je bilo takih javnih dekliških šol na današnjem slovenskem ozemlju 72,¹⁰ pri čimer se je šolstvo najuspešnejše razvijalo na Primorskem (50 javnih dekliških šol, od tega pet v Trstu),¹¹ sledila je Štajerska (14 javnih dekliških šol),¹² število šol na Kranjskem in Koroškem pa je bilo izenačeno (v vsaki deželi so bile štiri javne dekliške šole).¹³ Ne glede na to, da je osnutek predvideval učenje v maternem jeziku, pa je bilo slednje le redko uresničeno. Pri poučevanju dečkov in deklet so

5 Exner, Franz Seraphin. *Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich*. Wien: Gedruckt in der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1848, 3.

6 Exner, *Entwurf der Grundzüge*, 6.

7 Exner, *Entwurf der Grundzüge*, 5.

8 V osnutku lahko zasledimo zgolj izraze kot so sinovi (*Söhne*), dečki (*Knaben*) in mladeniči (*Junglinge*).

9 »Zunanje šolske reči.« *Učiteljski tovariš: list za šolo in dom*, 3/8 (15. april 1863), 113.

10 Hojan, Tatjana. *Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem v preteklih stoletjih*, 55.

11 Hojan, Tatjana. *Žensko šolstvo in delovanje učiteljic na Slovenskem: razstava v Slovenskem šolskem muzeju*, 11.

12 Hojan, *Žensko šolstvo in učiteljstvo*, 55.

13 Prav tam, 55.

se pojavljale večje razlike, med drugim tudi v samem predmetniku. Največ informacij o učnih predmetih deklet lahko povzamemo iz izvestja deklinške šole v Celju iz leta 1864. Dekleta so se v sklopu šolskih predmetov učila verouk, razlago evangelijev, zgodovino Biblije, zgodovino avstrijske države, nekaj malega o zemljepisu in naravoslovju, spisje, računanje s celimi števili in ulomki, nemški jezik, slovenski jezik v skladu z malim Berilom, branje in lepomis. Pouk telovadbe je bil izvzet.¹⁴ Podobno je veljalo tudi za učenke deklinške šole v Kranju, kjer, ne le, da dekleta niso smela obiskovati pouka telovadbe, zanje je bilo prepovedano tudi kakršnokoli drugo sodelovanje pri športnih društvih izven šole.¹⁵

Javne deklinške šole so obiskovala predvsem dekleta iz nižjega oz. srednjega sloja, dekleta višjega sloja pa so svoje šolanje pogosto pričela kar na zasebnih zavodih, največkrat so bile to samostanske šole. Za prvo zasebno in kar 170 let edino deklinško šolo v Ljubljani so poskrbele uršulinke.¹⁶ Poleg predmetov glavne šole so učiteljice poučevale tudi prirodoslovje, italijanščino, francoščino, zemljepis in risanje. Obisk omenjenega zavoda je bil izredno visok, v letu 1856 je tako šolo obiskovalo kar 827 učenk, od tega 100 notranjih, ki so se izobraževale za redovniški poklic, in 727 zunanjih.¹⁷ Leta 1872 je bila uršulinska deklinška šola ustanovljena tudi v Škofji Loki, sestavljena je bila iz zunanje trivialne šole in posebnih tečajev za deklice. Posebnost uršulinske šole je bila, da so dekleta pouk v slovenščini lahko obiskovala brezplačno, kar so pozdravili tudi pri *Rokodelskih novicah*: »[...] in reči moramo, de smo z veseljem zapazili, kako skerbno častitljive gospe – zraven nemškiga, laškiga in francozkiga jezika – tudi nas mili materni jezik obdelujejo [...].«¹⁸ Zasebna deklinška šola na Štajerskem, natančneje v

14 A SŠM (Arhiv Slovenskega šolskega muzeja) inv. št. 2727, Programm der k. k. Unterreal-, Haupt- und Mädchen-Schule zu Cilli am Ende des Schuljahres 1864, 12.

15 Rant, Helena; Rogelj, Monika. »Kam je vodila šolska pot uka željna gorenjska dekleta.« V: *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II*, ur. Tjaša Mrgole Jukič, 131–154. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Ljubljana: Urad za žensko politiko pri Vladi Republike Slovenije, 2000, 139–140.

16 K., M. »Zgodovinski razvoj uršulinskih šol v Ljubljani.« *Kronika slovenskih mest*, 2/3, 1935, 235.

17 Hojan, Žensko šolstvo in učiteljstvo, 54.

18 »Novičar iz Ljubljane.« *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 8/30, 24. julij 1859, 128.

Mariboru, je bila ustanovljena s strani štirih šolskih sester de Notre Dame.¹⁹ Z ustanovitvijo *Provizoričnega zakona o zasebnem pouku*,²⁰ 27. junija 1850, so zasebne šole lahko odpirale tudi učiteljice, ki so v skladu z 20. členom omenjenega dokumenta morale za odprtje predložiti dokaz o avstrijskem državljanstvu, starosti, veroizpovedi, versko-moralni in državljanski neoporečnosti, teoretični in praktični usposobljenosti,²¹ o premoženjskem stanju, ki zadošča ustanovitvi takega zavoda in o okvirnem pouku religije, ki ga bodo izvajale na izbrani šoli.²²

Ne glede na jasno razdelan osnutek o osnovnem šolstvu se slednji ni nikoli uresničil v celoti. Leta 1869 je bil izdan nov dokument z nazivom *Tretji osnovnošolski zakon*,²³ ki je na polje osnovnošolskega izobraževanja vpe-ljal dve šoli: petletno ljudsko šolo (*Volksschule*) in triletno meščansko šolo (*Bürgerschule*).²⁴ V ljudski šoli naj bi se učenci učili religije, jezika (nemščine in slovenščine), računanja, znanj iz naravoslovja, zemljepisa in zgodovine, pisanja, geometrijskega risanja, petja in telesnih vaj, učenke pa dodatno tudi pouk ženskih ročnih del in gospodinjstva.²⁵ Meščanska šola je bila namenjena vsem tistim, ki so si želeli nadgradnje znanja, vendar niso obiskovali srednje šole. Predmetnik je bil podoben predmetniku v ljudski šoli, pri čimer so tudi na meščanski šoli dekleta imela dodatne ure ženskih ročnih del in gospodinjstva.²⁶ Šolanje je bilo obvezno med šestim in štirinajstim

19 Hojan, *Žensko šolstvo in učiteljstvo*, 55.

20 Provisorisches Gesetz über den Privatunterricht.

21 Slednja je morala biti enaka usposobljenosti učiteljev na enakovrednih javnih šolah.

22 »Kaiserliche Verordnung vom 27. Juni 1850, wirksam für sämtliche Kronländer der Monarchie, wodurch ein provisorisches Gesetz über den Privatunterricht erlassen und vom Lage seiner Rundmachung angefangen in Wirksamkeit gesetzt wird.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1850&page=1389&size=45> (dostop: marec 2022), 1271 in 1274.

23 Reichsvolksschulgesetz (RVG).

24 Simon, Gertrud. »Von Maria Theresia zu Eugenie Schwarzwald.« V: *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich: ein Überblick*, ur. Ilse Brehmer in Gertrud Simon, 178–188. Graz: Leykam, cop., 1997, 180.

25 »Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtsesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1869&size=45&page=311> (dostop: marec 2022), 277–278.

26 »Gesetz vom 14. Mai 1869«, 279–280.

letom starosti, vanj pa so bila vključena tudi dekleta, kar je pri številnih naletelo na odpor: »Brati smete učiti mojo hčer, a čemu ji bo pisanje? Ne bom je dajal v službo, [...] in dekleta, ki pisati znaje, fantinom dopisujejo.«²⁷ Močno neodobravanje šolanja deklet se je pokazalo tudi pri višjih slojih, pri čemer so slednji avtorji poleg odkritega strahu pred žensko konkurenco in primerjanja šolanja deklet z barbarizmom navajali tudi druge t. i. fizične razloge za opustitev poučevanja deklet: »[...] učenost je vedno le v glavi, t. j. v možganih. Vsak izobražen človek pa ve, da ima ženska manj možganov, kakor moški [...].«²⁸

SEKUNDARNO ŠOLANJE

Po končani osnovni šoli so lahko dekleta s šolanjem nadaljevala na strokovnih šolah, ki pa so bile prej izjema kot pravilo. Dekleta so lahko obiskovala le njim posebej namenjene srednje šole, ki so največkrat temeljile na ženskih ročnih delih, kot so npr. čipkarske šole.²⁹ Sledenje so nastale v Idriji, Ljubljani, kasneje pa tudi v Soči, Bovcu, Cerknem, Izoli, Logatcu, Železnikih in drugih slovenskih mestih.³⁰ Poleg omenjenih šol je v Ljubljani delovala tudi babiška šola,³¹ po letu 1884 pa so na slovenskem pričele nastajati tudi prve gospodinjske šole.³²

Ne glede na strokovne šole pa za dekleta še vedno ni obstajala srednja šola, v kateri bi lahko pridobivala splošno znanje, torej šola, ki bi se lahko ob bok postavila deškim gimnazijam. Prva taka ustanova je nastala šele leta 1873, ko se je v Gradcu odprl ženski licej. Omenjena šola je obsegala šest razredov, dekleta pa so med šolanjem obiskovala pouk nemščine, religije, francoščine, zgodovine, geografije, matematike, fizike, kemije, nara-

27 »Ali res šola ljudstvo kazi?« *Učiteljski tovariš: list za šolo in dom*, 6/1, 1. januar 1866, 3.

28 Ciperle, Josip. »Pedagogični pogovori.« *Učiteljski tovariš: list za šolo in dom*, 18/4, 15. februar 1878, 50.

29 Serše, Aleksandra. »Učne ure naših babic. Izobraževanje žensk v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja v Ljubljani.« V: *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II*, ur. Tjaša Mrgole Jukič, 183–208. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Ljubljana: Urad za žensko politiko pri Vladi Republike Slovenije, 2000, 188.

30 Hojan, *Žensko šolstvo in delovanje*, 11.

31 Lavrič, Vito. *200 let ljubljanske babiške šole: (1753–1953)*. Ljubljana: Babiška šola, 1953, 43.

32 Hojan, *Žensko šolstvo in delovanje*, 19.

voslovja, risanja, telovadbe, petja in gospodinjstva, kot izbirni predmet jim je bil na voljo tudi pouk angleščine.³³ Licej z identičnim predmetnikom je leta 1877 nastal tudi na Dunaju. Ne glede na to, da se je predmetnik skoraj povsem ujema s predmetnikom deške gimnazije, je bil tudi na liceju, ki naj bi sicer dekletom nudil višjo splošno izobrazbo, predmetnik prilagojen t. i. ženski naravi in njeni vlogi v družbi.³⁴ V sledečih letih so izšli številni statuti, ki so tako ali drugače urejali organizacijo dekliških licejev, večja sprememba pa je prišla šele s *Statutom za dekliške liceje*³⁵ iz leta 1912, ki je uvedel dodatni, sedmi razred, v sklopu katerega naj bi dekleta utrdila že pridobljeno znanje. Novi licej se je delil na dve stopnji, prva je obsegala prve štiri razrede, druga pa od petega do vključno sedmega razreda.³⁶ Ne glede na novo organizacijo marsikateri liceji zaradi različnih okoliščin niso mogli uvesti dodatnega razreda. V tem primeru je statut predvideval ohranitev šestih razredov in prilagoditev predmetnika.³⁷

Poleg omenjenih licejev se je v sedemdesetih letih 19. stoletja pojavila še ena novost – z letom 1872 so dekleta dobila prva dovoljenje za opravljanje mature na gimnazijah. Ne glede na omenjen odlok so dekleta lahko na gimnazije vstopila zgolj kot zunanje učenke oz. privatistke, pri čemer so morala vso študijsko literaturo predelati doma, na gimnazijah pa so lahko opravljala le izpite. O sprejetju posamezne dijakinje je odločal učiteljski zbor, ki se je lahko brez navedbe razloga odločil, da posameznemu dekletu ne bo dovolil študija in opravljanje maturitetnih preizkusov.³⁸ Ne glede na opravljeno maturo dekleta še vedno niso smela nadaljevati študija na univerzi.³⁹ Slednje je leta 1878 znova poudaril tudi odlok ministrstva za uk in

33 Friedrich, Marget., *Ein Paradies ist uns verschlossen...!': zur Geschichte der schulischen Mädchenerziehung in Österreich im 'langen' 19. Jahrhundert*. Dunaj; Köln: Weimer; Böhlau, 1999, 272–275.

34 Engelbrecht, *Geschichte*, 282.

35 Erlaß des Ministers für Kultus und Unterricht vom 14. Juni 1912.

36 »Erlaß des Ministers für Kultus und Unterricht vom 14. Juni 1912, Z. 27344, betreffend die Mädchenlyzeen.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1912&size=45&page=349> (dostop: marec 2022), 301–304.

37 Hojan, *Žensko šolstvo in delovanje*, 27.

38 Simon, »Von Maria Theresia« 184.

39 Cindrič, Alojz. *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918*. Ljubljana: Univerza, 2009, 245.

bogočastje, ki je v enem izmed svojih dokumentov zapisal, da »[...] ženske niso prepuščene k akademskemu študiju niti kot redne, niti kot izredne slusateljice. Iz tega sledi, da dovoljenje, da dekleta opravljajo maturitetni izpit, nima običajnega smotra tega izpita, torej da bi z njim dokazale zrelost za akademski študij.«⁴⁰

Maturitetno spričevalo v pravi obliki, kot vstopnico za univerzo, so dekleta dobila šele z ministrskim odlokom leta 1901. Končna opomba izdane spričevala se je odslej glasila: »*Ker je izpraševalka izpolnila zakonske zahteve... ji je s tem izdano potrjeno o zrelosti za študij na univerzi (v koliko je slednja urejena po predpisih za dekleta)*«. ⁴¹ Ne glede na zapis je ministrstvo obravnavalo vsako kandidatko posebej, dijakinje pa so lahko obiskovale le določene deške gimnazije. Vse gimnazije so dekleta lahko pričela obiskovati šele z letom 1910, vendar zgolj kot poslušalke, izpite pa so lahko opravljala šele ob koncu šolskega leta. Število deklet v posameznem razredu ni smelo presegati 5 % števila njihovih moških kolegov.⁴²

Avstrijsko ministrstvo je z leti postajalo vse pogostejša tarča kritik na račun pomanjkanja splošnih srednjih šol za dekleta. Z željo po rešitvi nastale situacije je bila izvedena inventura, ki je prikazala katastrofalno stanje. Na Primorskem je obstajal zgolj šestrazredni licej z italijanskim učnim jezikom in nemščino in francoščino kot dodatnima jezikoma. Situacija na Koroškem je bila nekoliko boljša, v omenjeni deželi je od leta 1880 namreč delovala višja dekliška šola v Celovcu, podobno je bilo tudi na Štajerskem, kjer je licej v Gradcu obstajal že od 1873, z letom 1885 pa je prišel v državno last. Presenetljivo je bilo stanje najslabše na Kranjskem, kjer višjih šol za dekleta praktično ni bilo.⁴³ Težnja po višji dekliški šoli se je z nacionalno zavestjo

40 »Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 21. September 1878, Z. 15551, an alle Landesschulbehörden, betreffend die Maturitätsprüfung, welchen sich Frauen zu unterziehen beabsichtigen.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1878&page=227&size=45> (dostop: marec 2022), 211.

41 »Verordnung des Ministeriums für Cultus und Unterricht vom 28. April 1901, Z. 9834, betreffend die Ausstellung von Gymnasial-Maturitätszeugnissen für Frauen.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1901&size=45&page=164>(dostop: marec 2022). 133.

42 Hojan, Žensko šolstvo in delovanje, 30.

43 Friedrich, 'Ein Paradies, 103–109.

še stopnjevala, saj se je vse pogosteje dogajalo, da so, zaradi obiskovanja nemških višjih šol, izobražena dekleta govorila predvsem nemško, pri tem pa pozabljala na materno slovenščino. Višja deklinška šola v Ljubljani je nastala šele leta 1896, največ zaslug za to je imel takratni ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je navezal stik z veletrgovcem Josipom Gorjupom. Slednji je poskrbel za štipendije bodočih dijakinj, ki pa so morale biti izključno hčere slovenskih staršev.⁴⁴ Pogoj za vstop na trirazredno višjo šolo je bila dokončana osemrazredna ljudska ali meščanska šola, prva ravnateljica pa je postala Marija Wessner.⁴⁵ Le leto kasneje se je v Ljubljani pojavila druga višja deklinška šola, ki jo je ustanovila Irma Huth. Omenjena šola je obsegala tri razrede, na njej pa so v veliki večini poučevali profesorji nemških srednjih šol.⁴⁶ Istega leta je nastala tudi višja deklinška šola Emilie Haussembüchl, njej priključeni sta bili tudi deklinška osnovna šola in deklinško vzgajališče.⁴⁷ Dekleta so bila na višji šoli podučena v religiji, nemškem jeziku, geografiji, zgodovini, aritmetiki, geometriji, fiziki, kemiji, prirodopisu, kaligrafiji, italijanščini, pedagogiki, gospodinjstvu in ženskih ročnih delih. Prostovoljno so se lahko odločila tudi za dodatne predmete, med katerimi so lahko izbirala med prostoročnim risanjem, stenografijo, slovenskim jezikom, knjigovodstvom, trgovskim računanjem in trgovsko korespondenco.⁴⁸

UČITELJIŠČA

Tretji osnovnošolski zakon iz leta 1869 je dekletom omogočil vstop na učiteljišča, pri čimer se »izobraževanje potrebnih učiteljskih moči [...] izvaja v učiteljiščih, ločenih po spolu.«⁴⁹ S tem je bilo prvič v zgodovini dekletom omogočeno nadaljevanje šolanja na enaki stopnji kot moškimi. Razloga za slednje zagotovo ne smemo iskati v želji po enakopravnosti obeh spolov, temveč v njihovi praktični naravi – uvajanje osemletnega osnovnošol-

44 Hojan, *Žensko šolstvo in učiteljstvo*, 59.

45 Hojan, *Žensko šolstvo in delovanje*, 26.

46 Prav tam, 26.

47 Hojan, *Žensko šolstvo in učiteljstvo*, 79.

48 Friedrich, *Ein Paradies*, 284.

49 »Gesetz vom 14. Mai 1869«, 281.

skega izobraževanja je namreč povzročilo pomanjkanje učiteljev.⁵⁰ Poleg javnih učiteljišč je bilo dovoljeno ustanavljanje tudi zasebnih, seveda pod pogojem, da je minister predhodno potrdil status in učni načrt, direktor in učitelji učiteljišč pa so morali izkazati ustrezno strokovno usposobljenost. Učiteljišča so tako uvajala štiriletno izobraževanje, predmetnik ženskih in moških učiteljišč pa se je razlikoval v nekaj predmetih oz. njihovi vsebini. Ker Tretji osnovnošolski zakon ni jasno opredeljeval števila ur posameznih predmetov in njihove vsebine, so to uredili učni načrti in predmetniki, izdani v letu 1870.⁵¹ Če so se moški učili matematike, so dekleta prebiralara aritmetiko, podobno je bilo tudi pri pouku naravoslovja in prirodopisa, kjer je bil za dekleta poudarek na opisnih vedah. Iz predmetnika deklet je izpadel pouk o ustavi, namesto kmetijstva so imela na urniku ženska ročna dela, pri glasbi pa so se učila samo petja.⁵² Poleg omenjenih predmetov so imela dekleta na urniku tudi religijo, jezik, spiseje, literaturo, geografijo, zgodovino pisanja, risanje, gospodinjstvo in tuje jezike. Telovadba je bila prisotna tako na ženskih kot moških učiteljiščih, sama vsebina pa se je glede na spol močno razlikovala.⁵³ Ne glede na zakon so dekleta pri vstopu na učiteljišča velikokrat naletela na številne težave, ki so nastale s stoletnim odlaganjem ženske izobrazbe. Prav slednje je bilo še posebej vidno in sporno pri kriterijih za vpis na učiteljišče. Dekleta so morala biti v skladu z 32. členom zakona stara najmanj 15 let, telesno zrela, moralno celovita in imeti ustrezno predznanje, ki so ga pridobila s šolanjem v nižji realki in nižji gimnaziji, slednjega pa kasneje dokazala pri sprejemnem izpitu.⁵⁴ Prav zadnji del je bil v nasprotju z realnostjo, saj so imela dekleta, z izjemno nekaterih strokovnih šol, še vedno omejen oz. preprečen dostop do srednjega šolstva. Učiteljišča so v praksi to

50 Cencič, Majda. *Šola za znanje učiteljev: od učiteljskih tečajev do Univerze na Primorskem*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2004, 34.

51 »Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministers für Cultus und Unterricht. Redigirt im k. k. Ministerium für Cultus und Unterricht. Ausgegeben am 27. August 1870.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1870&page=500&size=45> (dostop: marec 2022), 477–487.

52 Hojan, Tatjana. »Ve brez nas – boste nič!« Izobraževanje in delovanje ljubljanskih učiteljic.« V: *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II*, ur. Tjaša Mrgole Jukič, 209–236. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Ljubljana: Urad za žensko politiko pri Vladi Republike Slovenije, 2000, 214.

53 »Gesetz vom 14. Mai 1869«, 281–282

54 »Gesetz vom 14. Mai 1869«, 282.

največkrat reševala tako, da so sprejemala absolventke uršulinskih, mestnih in zasebnih učiteljšč oz. dekliških pripravjalnih razredov, kjer so dekleta pridobila ustrezno predznanje.⁵⁵ Težave so se pojavile tudi pri končnem spričevalu, ki so ga dekleta pridobila po uspešno opravljeni maturi oz. zrelostnem izpitu. Ne glede na navidezno izenačenje izobrazbe, končni izpit iz učiteljšča dekletom, podobno kot matura na gimnazijah, ni dovoljeval nadaljnjega izobraževanja na univerzi, temveč je zgolj podeljeval pravilo do opravljanja učiteljskega poklica.⁵⁶ V roku dveh let po zrelostnem izpitu so morala dekleta opraviti še usposobljenostni oz. strokovni izpit, ki so ga lahko polagala v večjih mestih, med drugim tudi v Ljubljani, Gorici, Trstu, Celovcu in Gradcu.⁵⁷ Kljub novemu zakonu pa se je število učiteljic, ki so poučevale v javnih šolah, le počasi večalo. V letu 1871 je bilo takih učiteljic na Štajerskem le 3,4 %, na Koroškem 9,5 %, na Kranjskem 10 % in na Primorskem 26,3 %.⁵⁸ Razlog za tako nizko število ne gre pripisati zgolj težavnim vstopom na učiteljšče, temveč tudi nizki plači učiteljic, ki so največkrat prejemale zgolj 80 % plače moških učiteljev. Prvi deželi na današnjem slovenskem, ki sta odpravili večje razlike v plači, sta bili Štajerska (1874)⁵⁹ in Kranjska (1875)⁶⁰, medtem ko so se učiteljice v Trstu, Gorici in Istri za izenačenje plač borile

55 Schmidt, Vlado. *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, 3. del (1848–1870)*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988, 244.

56 »Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 12. Juli 1869, Z. 6299, womit Uebergangsbestimmungen zur Durchführung des Volksschulgesetzes erlassen werden.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1869&size=45&page=193> (dostop: marec 2022), 175.

57 »Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 5. April 1872, womit eine neue Vorschrift für die Prüfungen der Lehrer an Volks- und Bürgerschulen erlassen wird. Wirksam für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, mit Ausnahme von Galizien.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1872&size=45&page=153> (dostop: marec 2022), 119..

58 Sagadin, Janez. »Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini.« V: *Osnovna šola na 173 Slovenskem 1869–1969*, ur. Vlado Schmidt in Vasilij Melik, 65–170. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, 103.

59 »Postava od 3. maja 1874, veljavna za vojvodino Štajersko v zadevi uredjenja učiteljskih plač in odprave šolnine za javne in narodne šole.« *Slovenski učitelj: glasilo /Učiteljskega društva za slovenski Štajer*“, 2/2, 20. junij 1874, 27.

60 »Dopisi in novice.« *Učiteljski tovariš: list za šolo in dom*, 15/13, 1. julij 1875, 199.

še kar nekaj let.⁶¹ Poleg omenjenih plač pa so dežele sodile tudi o družinskem življenju učiteljic. Slednje so bile po koncu službovanja upravičene do pokojnine, ki pa jim ni pripadala v primeru, da so službo prostovoljno zapustile, še preden so izpolnile svojo delovno obveznost. Kot prostovoljna odpoved se je smatralo tudi, če se je učiteljica poročila.⁶² Podobno kot pri plačah je bila Štajerska prva slovenska dežela, ki je celibat sprva le omilila, kasneje, leta 1874, pa popolnoma odpravila.⁶³ Ne glede na nizko število učiteljic pa je bila njihova usposobljenost precej boljša kot usposobljenost učiteljev.⁶⁴ Leta 1880 je bil izveden popis učiteljev in učiteljic, ki je pokazal, da je kvalificiranost učiteljic neprimerljivo višja v vseh slovenskih deželah in skoraj po celotni Avstriji, pri čimer so v pozitivnem smislu najbolj izstopale Kranjska, Gorica-Gradiška in Istra.⁶⁵

VSTOP NA UNIVERZO

Dekleta so si dovoljenje za študij na univerzah najprej priborila v zahodnoevropskih deželah. Prvi takšni državi sta bili Švica in Francija (1863), sledile so Švedska (1870), Anglija (1873), Finska, Danska in Nizozemska (vse tri v letu 1875) ter Italija in Belgija (1876). Avstrija je bila, poleg Rusije in Prusije, ena izmed zadnjih evropskih držav, ki so na univerze spustila tudi dekleta.⁶⁶ Razlogi, zakaj naj bi bil študij deklet nespameten, so bili različni, vse od miselne in telesne šibkosti,⁶⁷ do povsem nasprotnega argumenta, da naj bi dekleta, ki so univerzitetno izobražena, lahko za moške predstavljala pre-

61 Serše, Aleksandra. »Učiteljice, prve izobraženke.« V: *Učiteljice v šolskih klopeh: zbornik ob 130. obletnici ustanovitve Slovenskega učiteljskega združenja za dekleta v Gorici*, ur. Vlasta Tul, 39–54. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2005, 47.

62 Schmidt, *Zgodovina*, 218.

63 »Postava od 3. maja 1874«, 27.

64 Sagadin, »Kvantitativna«, 103.

65 Serše, »Učiteljice«, 44.

66 Cindrič, *Študenti*, 247.

67 Tichy, Marina. »Facetten des Widerstands gegen das Frauenstudium von 1870 bis zur Jahrhundertwende.« V: *„Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück...“: Frauen an der Universität Wien (ab 1897)*, ur. Waltraud Heindl in Marina Tichy, 27–48. Dunaj: WUVUniversitätsverlag, 1990, 28–30.

močno konkurenco.⁶⁸ Večjo debato o prepustitvi deklet na študij na avstrijski univerzi so sprožile ruske študentke, ki so, po tem, ko jim je bil prepovedan študij v Švici,⁶⁹ zaprosile za dovoljenje za študij na graški univerzi. Ker slednja ni vedela, kaj naj stori, se je obrnila na dunajsko univerzo, ki pa je 16. decembra 1873 zapisala, da študij za dekleta v Avstriji ostaja prepovedan, ne glede na to, ali bi si dekleta želela študirati redno ali izredno.⁷⁰ Kot razlog za takšno odločitev so navajali, da bi bilo za vstop deklet na univerzo »[...] potrebno preurediti to, kar je namenjeno moškim ušesom, tudi dekletom, sposobnim devicam, vendar slednje potem ne bi bilo primerno za moški karakter.«⁷¹ Dodali so tudi, da bi bilo treba uvesti nove disciplinske ukrepe, hkrati pa bi stik med različnima spoloma v t. i. najlepših letih lahko predstavljal grožnjo moškemu karakterju univerze.⁷² »[...] dokler družba nima potrebe, da bi sprejela ženske za duhovnike, sodnike, zdravnike, učitelje, vojskovodje in vojake, t. j., dokler je težišče upravljanja družbenega reda še vedno v moških rokah, ni nobene potrebe, da bi dekleta pripustili na univerze, saj bi bilo slednje kasneje težko omejiti.«⁷³ Ne glede na raznolika mnenja je bilo dekletom s 6. majem 1878 dovoljen vstop na univerzitetna predavanja, kar pa je predstavljalo prej izjemo kot pravilo. Vsaka kandidatka je morala dovoljenje dobiti posamično, pri čimer so dekletom dovoljevali obiskovanje zgolj posameznih, njim prilagojenih predavanj. Redke študentke, ki so uspele stopiti skozi vrata univerze, nanjo največkrat niti niso bile vpisane, temveč so na predavanjih lahko zgolj hospitirale, ob koncu predavanj, pa so ostale brez kakršnega koli uradnega potrdila.⁷⁴

68 Prav tam, 28–31.

69 Študij jim je bil prepovedan zaradi domnevne veze z anarhisti in socialisti.

70 Cindrič, Študenti, 247.

71 Heindl, Waltraud. »Zur Entwicklung des Frauenstudiums in Österreich.« V: *„Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück...“: Frauen an der Universität Wien (ab 1897)*, ur. Waltraud Heindl in Marina Tichy, 17–26. Dunaj: WUV-Universitätsverlag, 1990, 19.

72 Simon, Gertrud. »Die Anfänge des Frauenstudiums in Österreich: Pionierinnen an den Universitäten Wien und Grätz.« V: *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich: ein Überblick*, ur. Ilse Brehmer in Gertrud Simon, 205–219. Graz: Leykam, cop., 1997, 205–207.

73 Heindl, »Zur Entwicklung«, 19–20.

74 Simon, »Die Anfänge«, 206.

Pomemben korak in dodaten pritisk za vstop deklet na univerzo je sprožilo tudi pomanjkanje ženskih zdravnic v Bosni in Hercegovini, ki jo je Avstro-Ogrska aneksirala leta 1878. Zdravniki, ki zaradi muslimanske vere niso smeli obravnavati in zdraviti žensk, so državo postavili pred veliko dilemo: v deželi, kjer ženskam niso dovoljevali akademskega študija medicine, je kar naenkrat pričelo primanjkovati ženskih zdravnic. Slednje so pričeli iskati izven Avstro-Ogrske, med drugim tudi v Švici, kar pa, zaradi nizke plače in pogojev znanja jezika, ni bilo najlažje.⁷⁵ Kljub odklonilnemu odnosu države do ženskega študija medicine je bila slednja prisiljena popustiti. Vlada je 19. marca 1896 deloma popustila in uvedla *Uredbo o nostrifikaciji ženskih medicinskih doktorskih izpitov*.⁷⁶ Kandidatke, ki so želele nostrificirati svojo v tujini pridobljeno diplomu, so morale dokazati avstrijsko državljanstvo, izpolniti starost vsaj 24 let oz. slednjo dopolniti v tekočem koledarskem letu, priložiti dokazilo o uspešno opravljenem zrelostnem izpitu⁷⁷ in dokazilo, da so najmanj deset mesecev obiskovale medicinsko fakulteto ene izmed tujih univerz, katere študijski program se ne razlikuje bistveno od študijskega programa medicinskih fakultet avstrijskih univerz. Njihovo vedenje med študijem je moralo biti dostojno, o samem pristopu k nostrifikaciji pa je še dodatno odločal profesorski kolegij medicinske fakultete, na kateri je kandidatka zaprosila za nostrifikacijo. Zadnjo besedo je imelo ministrstvo za uk in bogočastje. Ne glede na to, da je bila dekletom nostrifikacija priznana, so morala slednja še enkrat opraviti vse izpite (teoretične in praktične) z izjemo pripravljalnega izpita iz prirodnoslovnih ved.⁷⁸ Prva študentka v Avstro-Ogrski, ki je zaprosila za nostrifikacijo (in jo tudi dobila), je bila Gabriele Posanner von Ehrental, rojena v Budimpešti, med drugim živeča tudi v Ljubljani v Tivolškem gradu, hči uradnika in graščaka Benjamina von Ehrentala iz Radovljice.⁷⁹

75 Friedrich, 'Ein Paradies, 135.

76 Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 19. März 1896, betreffend die Nostrification der von Frauen im Auslande erworbenen medicinischen Doctordiplome.

77 Skladno z odlokom sprejetim 9. marca 1896.

78 »Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 19. März 1896, betreffend die Nostrification der von Frauen im Auslande erworbenen medicinischen Doctordiplome.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1896&size=45&page=245> (dostop: marec 2022), 211–212.

79 Cindrič, *Študenti*, 250.

Stopnjevanje pritiska na državo se je odražalo tudi v uredbi ministra za uk in bogočastje, H. Gautscha, ki je 23. marca 1897 izdal razglas, s katerim je dekletom dovoljeval redni in izredni študij na avstrijskih filozofskih fakultetah. Kandidatke, ki so želele pristopiti k študiju, so morale biti stare najmanj 18 let oz. dopolniti to starost v tekočem letu, priložiti so morale spričevalo zrelostnega izpita, ki so ga opravile na avstrijski gimnaziji ali katerem drugem zavodu.⁸⁰ O posameznih kandidatkah je še vedno odločal dekan sam, ki je lahko kandidatko brez navedbe razloga tudi zavrnil.⁸¹ Omenjenega leta se je na Filozofsko fakulteto na Dunaju vpisalo kar 34 študentk, med katerimi pa, ne glede na slovenska imena, nobena ni navedla slovenščine kot maternega jezika. Prvo takšno študentko lahko na dunajski univerzi zasledimo šele v šolskem letu 1905/1906, to je postala Marija Sušnik iz Šmarjete v Rožu, sledila je Cecilija Urban iz Divače, leto kasneje pa še Antonija Jesenko por. Gaber iz Škofje Loke.⁸² Leta 1908 se je na dunajsko univerzo vpisala tudi Ljudmila Poljanec iz Ljubljane.⁸³

Z ministrskim odlokom 3. septembra 1900 je bil dekletom dovoljen redni vpis na študij medicine in farmacije, pri čimer so tudi tukaj dekani skupaj s profesorskimi kolegi pregledali vsako vpisno prošnjo in se o vstopu odločali na podlagi posameznih primerov.⁸⁴ V letu 1900 lahko tako zasledimo kar 35 študentk na medicinski fakulteti, leta 1904/1905 27, leta 1908/1909 pa kar 78. Število študentk se je v prihodnjih letih še poviševalo, ob koncu prve svetovne vojne je dunajsko medicinsko fakulteto obiskovalo kar 574, dunajsko

80 V skladu z ministrsko odredbo, sprejeto 9. marca 1896.

81 »Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 23. März 1897, Z. 7155, betreffend die Zulassung von Frauen als ordentliche oder außerordentliche Hörerinnen an den philosophischen Facultäten der k. k. Universitäten.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1897&size=45&page=253> (dostop: marec 2022), 217–218.

82 Cindrič, Študenti, 259.

83 Samide, Irena. »Ljudmila Poljanec (1874–1948), leidenschaftliche Dichterin und engagierte Lehrerin.« V: *Frauen, die studieren, sind gefährlich: ausgewählte Porträts slowenischen Frauen der Intelligenz*, ur. Petra Kramberger, Irena Samide in Tanja Žigon, 221–242. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, 222–223.

84 »Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht im Einvernehmen mit dem Ministerium des Innern vom 3. September 1900, betreffend die Zulassung von Frauen zu den medicinischen Studien und zum Doctorate der gesammten Heilkunde.« <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1900&size=45&page=510> (dostop: marec 2022), 479.

filozofsko fakulteto pa kar 962 študentk.⁸⁵ Za razliko od filozofske in medicinske fakultete je študij prava za dekleta ostal nedosegljiv vse do leta 1919.⁸⁶

85 Cindrič, Študenti, 254. in Tuma, Renate. »Studienwahl – Fächerwahl – Studienabschlüsse.« V: *;/Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück.../*: Frauen an der Universität Wien (ab 1897), ur. Waltraud Heindl in Marina Tichy, 79–92. Dunaj: WUV-Universitätsverlag, 1990, 80–82.

86 Bandhauer-Schöffmann, Irene. »Zum Engagement der österreichischen Frauenvereine für das Frauenstudium.« V: *;/Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück.../*: Frauen an der Universität Wien (ab 1897), ur. Waltraud Heindl in Marina Tichy, 49–78. Dunaj: WUV-Universitätsverlag, 1990, 67.

VIRI

Časopisni viri

»Ali res šola ljudstvo kazi?« *Učiteljski tovariš: list za šolo in dom*, 6/1 (1. januar 1866), 2–5.

Ciperle, Josip. »Pedagogični pogovori.« *Učiteljski tovariš: list za šolo in dom*, 18/4 (15. februar 1878), 50–52.

»Dopisi in novice.« *Učiteljski tovariš: list za šolo in dom*, 15/13 (1. julij 1875), 198–208.

K., M. »Zgodovinski razvoj uršulinskih šol v Ljubljani.« *Kronika slovenskih mest*, 2/3 (1935), 234–239.

»Novičar iz Ljubljane.« *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 8/30 (24. julij 1859), 128.

»Postava od 3. maja 1874, veljavna za vojvodino Štajersko v zadevi uredjenja učiteljskih plač in odprave šolnine za javne in narodne šole.« *Slovenski učitelj: glasilo 'Učiteljskega društva za slovenski Štajer'*, 2/2 (20. junij 1874), 27.

»Zunanje šolske reči.« *Učiteljski tovariš: list za šolo in dom*, 3/8 (15. april 1863), 113–114.

Elektronski viri

Knjige in zborniki, dostopni na spletu

Exner, Franz Seraphin. Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich. Wien: Gedruckt in der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1848. <https://books.google.si/books?id=M7EOAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=sl#v=onepage&q&f=false> (Dostop: september 2020).

Zakoni, uredbe in določbe, dostopne na spletu

Erlaß des Ministers für Kultus und Unterricht vom 14. Junij 1912, Z. 27344, betreffend die Mädchenlyzeen. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1912&size=45&page=349> (Dostop: september 2020).

Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtsesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1869&size=45&page=311> (Dostop: september 2020).

Kaiserliche Verordnung vom 27. Juni 1850, wirksam für sämtliche Kronländer der Monarchie, wodurch ein provisorisches Gesetz über den Privatunterricht erlassen und vom Lage seiner Rundmachung angefangen in Wirksamkeit gesetzt wird. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1850&page=1389&size=45> (Dostop: september 2020).

Verordnung des Ministeriums für Cultus und Unterricht vom 28. April 1901, Z. 9834, betreffend die Ausstellung von Gymnasial-Maturitätszeugnissen für Frauen. <https://alex.onb>.

ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1901&size=45&page=164 (Dostop: september 2020).

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht im Einvernehmen mit dem Ministerium des Innern vom 3. September 1900, betreffend die Zulassung von Frauen zu den medicinischen Studien und zum Doctorate der gesammten Heilkunde. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1900&size=45&page=510> (Dostop: september 2020).

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 5. April 1872, womit eine neue Vorschrift für die Prüfungen der Lehrer an Volks- und Bürgerschulen erlassen wird. Wirksam für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, mit Ausnahme von Galizien. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1872&size=45&page=153> (Dostop: september 2020).

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 12. Juli 1869, Z. 6299, womit Uebergangsbestimmungen zur Durchführung des Volksschulgesetzes erlassen werden. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1869&size=45&page=193> (Dostop: september 2020).

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 19. März 1896, betreffend die Nostrification der von Frauen im Auslande erworbenen medicinischen Doctordiplome. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1896&size=45&page=245> (Dostop: september 2020).

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 21. September 1878, Z. 15551, an alle Landesschulbehörden, betreffend die Maturitätsprüfung, welchen sich Frauen zu unterziehen beabsichtigen. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1878&page=227&size=45> (Dostop: september 2020).

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 23. März 1897, Z. 7155, betreffend die Zulassung von Frauen als ordentliche oder außerordentliche Hörerinnen an den philosophischen Facultäten der k. k. Universitäten. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1897&size=45&page=253> (Dostop: september 2020).

Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministers für Cultus und Unterricht. Redigirt im k. k. Ministerium für Cultus und Unterricht. Ausgegeben am 27. August 1870. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&datum=1870&page=500&size=45> (Dostop: september 2020).

Literatura

Bandhauer-Schöffmann, Irene. »Zum Engagement der österreichischen Frauenvereine für das Frauenstudium.« V: 'Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück...': Frauen an der Universität Wien (ab 1897), ur. Waltraud Heindl in Marina Tichy, 49–78. Dunaj: WUVUniversitätsverlag, 1990.

Cencič, Majda. Šola za znanje učiteljev: od učiteljskih tečajev do Univerze na Primorskem. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2004.

Cindrič, Alojz. Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918. Ljubljana: Univerza, 2009.

Engelbrecht, Helmut. Geschichte des österreichischen Bildungswesens: Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Band 4: Von 1848 bis zum Ende der Monarchie. Dunaj: Österreichischen Bundesverlag, 1986..

Friedrich, Margret. 'Ein Paradies ist uns verschlossen...': zur Geschichte der schulischen Mädchenerziehung in Österreich im 'langen' 19. Jahrhundert. Dunaj; Köln: Weimer; Böhlau, 1999.

Heindl, Waltraud. »Zur Entwicklung des Frauenstudiums in Österreich.« V: 'Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück...': Frauen an der Universität Wien (ab 1897), ur. Waltraud Heindl in Marina Tichy, 17–26. Dunaj: WUV-Universitätsverlag, 1990.

Hojan, Tatjana. »Ve brez nas – boste nič! Izobraževanje in delovanje ljubljanskih učiteljic.« V: Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II, ur. Tjaša Mrgole Jukič, 209–236. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Ljubljana: Urad za žensko politiko pri Vladi Republike Slovenije, 2000.

Hojan, Tatjana. Žensko šolstvo in delovanje učiteljic na Slovenskem: razstava v Slovenskem šolskem muzeju. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.

Hojan, Tatjana. Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem v preteklih stoletjih. Zagreb: [s. n.] 1968.

Lavrič, Vito. 200 let ljubljanske babiške šole: (1753–1953). Ljubljana: Babiška šola, 1953.

Rant, Helena; Rogelj, Monika. »Kam je vodila šolska pot uka željna gorenjska dekleta.« V: Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II, ur. Tjaša Mrgole Jukič, 131–154. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Ljubljana: Urad za žensko politiko pri Vladi Republike Slovenije, 2000.

Sagadin, Janez. »Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini.« V: Osnovna šola na 173 Slovenskem 1869–1969, ur. Vlado Schmidt in Vasilij Melik, 65–170. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.

Samide, Irena. »Ljudmila Poljanec (1874–1948), leidenschaftliche Dichterin und engagierte Lehrerin.« V: Frauen, die studieren, sind gefährlich: ausgewählte Porträts slowenischen Frauen der Intelligenz, ur. Petra Kramberger, Irena Samide in Tanja Žigon, 221–242. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018

Schmidt, Vlado. Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, 3. del (1848–1870). Ljubljana: Delavska enotnost, 1988.

Serše, Aleksandra. »Učiteljice, prve izobraženke.« V: Učiteljice v šolskih klopeh: zbornik ob 130. obletnici ustanovitve Slovenskega učiteljskega združenja za dekleta v Gorici, ur. Vlasta Tul, 39–54. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2005.

Serše, Aleksandra. »Učne ure naših babic. Izobraževanje žensk v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja v Ljubljani.« V: *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II*, ur. Tjaša Mrgole Jukič, 183–208. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Ljubljana: Urad za žensko politiko pri Vladi Republike Slovenije, 2000.

Simon, Gertrud. »Die Anfänge des Frauenstudiums in Österreich: Pionierinnen an den Universitäten Wien und Grätz.« V: *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich: ein Überblick*, ur. Ilse Brehmer in Gertrud Simon, 205–219. Graz: Leykam, cop., 1997.

Simon, Gertrud. »Von Maria Theresia zu Eugenie Schwarzwald.« V: *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich: ein Überblick*, ur. Ilse Brehmer in Gertrud Simon, 178–188. Graz: Leykam, cop., 1997.

Tichy, Marina. »Facetten des Widerstands gegen das Frauenstudium von 1870 bis zur Jahrhundertwende.« V: »Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück...“: *Frauen an der Universität Wien (ab 1897)*, ur. Waltraud Heindl in Marina Tichy, 27–48. Dunaj: WUVUniversitätsverlag, 1990.

Tuma, Renate. »Studienwahl – Fächerwahl – Studienabschlüsse.« V: »Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück...“: *Frauen an der Universität Wien (ab 1897)*, ur. Waltraud Heindl in Marina Tichy, 79–92. Dunaj: WUV-Universitätsverlag, 1990.

POVZETEK

Članek nudi krajši in strnjen pregled šolanja žensk od marčne revolucije do konca prve svetovne vojne na področju današnjega slovenskega ozemlja. Šolstvo se je na današnjem slovenskem ozemlju med letoma 1848 in 1918 razvijalo v skladu s šolskimi zakoni, ki so veljali za Habsburško monarhijo oz. Avstro-Ogrsko. Izobraževanje žensk, ki je največkrat potekalo v nemščini, slovenščina pa je bila uporabljena zgolj pri pouku slovenskega jezika in verouka, je bilo sprva omejeno na redke zasebne zavode, šele kasneje se je razširilo tudi v javne šole. Šolanje žensk se od šolanja moških ni razlikovalo le v obliki različnih institucij, temveč tudi v razlikah med posameznimi predmeti, učnimi snovmi, različnimi pogoji in zaključnimi spričevali znotraj istih izobraževalnih ustanov. Na področju sekundarnega šolanja so bila za dekleta dolga leta na voljo le strokovne srednje šole, usmerjene v ženska ročna dela in gospodinjstvo, šele kasneje pa so imele dostop tudi do javnih splošnih srednjih šol. Posebna oblika srednješolskega izobraževanja so predstavljala ženska učiteljišča. Dekleta so lahko na izbrane gimnazije vstopila šele leta 1901, kasneje pa so dobila tudi dovoljenja za vstop na filozofsko in medicinsko fakulteto. Na pravno fakulteto so se dekleta lahko vpisala šele po koncu prve svetovne vojne.

»Život krepimo svoj da z dušo
zdravo povzdignemo zemlje
domače slavo.«

*Kratek pregled razvoja Sokola Trbovlje do
prve svetovne vojne*

**»We strengthen our lives to raise the lands of national
glory with a healthy soul!«:**

*A brief overview of the development of Sokol Trbovlje until the First
World War*

Žiga Blaj

189

IZVLEČEK

Sokol Trbovlje je bil v omenjenem obdobju osrednje narodno obrambno društvo v dolini, okoli katerega so se snovala podobno usmerjena društva. Namen pričujočega prispevka je osvetliti njegovo delovanje do prve svetovne vojne, katerega vrhunec je razvitje lastnega prapora leta 1912.

Ključne besede: telovadba, Sokol, Trbovlje, lokalna zgodovina

ABSTRACT

In the mentioned period, Sokol Trbovlje was the central national defense association in the valley, around which similarly oriented associations were formed. The purpose of this paper is to shed light on its work until the First World War, culminating in the development of its own flag in 1912.

Keywords: gymnastics, Sokol, Trbovlje, local history

OBDOBJE PRED USTANOVITVIJO SOKOLA TRBOVLJE

Potreba po druženju ljudi je stara kot človeštvo samo. Zapis v Slovenskem etnološkem leksikonu pravi, da je društvo »organizirana skupina ljudi, ki ima skupne cilje in deluje po sprejetih pravilih in je uradno registrirana. V društvih se ljudje združujejo zaradi strokovnih, znanstvenih, kulturnih, prosvetnih, gospodarskih, umetniških, športnih, humanitarnih, verskih, družabnih in drugačnih potreb.«¹ Moj glavni vir pričujočega članka je *Slovenski Sokol*, glasilo Slovenske sokolske zveze. Izhajati je začel z nalogo »da širi umevanje sokolske misli v slovenskem narodu; da pogloblja to umevanje v sokolskih krogih; da seznanja slovenski svet s teorijo sokolske telovadbe; da se v njem verno zrcali slovensko sokolsko življenje; da z glavnimi potezami očrtava razvoj telovadbe po slovanskem in drugem svetu.«² Skozi njihove objave in prek drugih virov sem skušal osvetliti pregled razvoja trboveljskega Sokola in njegovo delovanje do prve svetovne vojne.

1 Baš, Angelos idr., *Slovenski etnološki leksikon*, 100.

2 »Bratje Sokoli!« *Slovenski Sokol*, 25. januar 1904, 1.

Začetki društvene telovadbe na Slovenskem sovpadajo z ustanovitvijo Južnega Sokola 25. septembra 1863 v Ljubljani. Ustanovitev prvega telovadnega društva spada v isti »kulturnopolitični okvir in okolnosti« kot ustanovitev praškega Sokola. Podobno kot češki narod je bil slovenski prav tako izpostavljen nemškimi pritiskom in poskusom germanizacije. Protiutež nemškutarstvu se je tako implementirala v organizaciji društev, ki so podpirali prebujanje in širjenje slovenske narodne zavesti. Južni Sokol je bil že leta 1867 zaradi tedanjih političnih razmer, neugodnih za vsako narodnostno gibanje, razpuščen. Kot njegov naslednik je bilo prihodnje leto ustanovljeno Telovadno društvo Sokol v Ljubljani ali na kratko Ljubljanski Sokol. Kljub začetnim težavam in oviram je društvo počasi zaživelo in se razvijalo ter močno vplivalo na nastanek telovadnih društev v drugih krajih na Slovenskem.³

Prve zametke športne društvene dejavnosti v Zasavju sta predstavljala Sokol in njemu konkurenčni Orel. Sokolsko gibanje je nastalo kot odgovor nemški nacionalistični telovadni organizaciji Turnverein.⁴ Prvo se je leta 1890 ustanovilo sokolsko društvo v Zagorju⁵ in leta 1908 ustanovilo svoj odsek tudi v Hrastniku. Starejša društva so namreč »ustanovljala v svojem okrožju, kjer so videla, da so potrebna tla za Sokola, sokolske odseke.«⁶ Sokol Hrastnik je samostojno društvo postal 31. oktobra 1909.⁷

Bistvo sokolstva je obsegalo več misli, ki so se vzajemno dopolnjevale: »Sokolska misel je vzgoja, in to: telesna, npravstvena, narodna, demokratska. Te četvere misli, zlite v eno samo neločljivo celoto – so sokolska misel.«⁸ Podobno kot čitalnice so kot rečeno Sokoli poudarjali narodno zavest in jugoslovansko usmerjenost. Gojili so predvsem telovadbo, svoje delovanje

3 »Statistika slovenskega sokolstva.« *Slovenski Sokol*, 12. julij 1904, 80.; Stepišnik, Drago. *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968, 82.; Stepišnik, Drago. *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974, 22–48.

4 Hacin, Nevenka, Irena Ivančič Lebar idr. *Srečno... črne doline*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2001, 53–56.

5 »Vestnik slovenskega Sokolstva.« *Slovenski Sokol*, 25. januar 1904, 15.

6 »Slovensko sokolstvo v letu 1908.« *Slovenski sokolski koledar za leto 1909*, 63.

7 »V letu 1909.« *Slovenski sokolski koledar za leto 1910*, 110.

8 *Predavanja izobraževalnega odseka za vadiateljski tečaj České Obce Sokolské I. 1908*. Prevod iz češčine M. V Ljubljani: Telovadno društvo Sokol, 1910, 8.

pa sčasoma razširili še na druga področja.⁹ Poseben poudarek so Sokoli namenjali povezanosti in meddruštvenemu sodelovanju.

Gotovo ni ne v našem narodu, ne v ostalem Slovanstvu nobene organizacije, ki bi tako intenzivno kot Sokolstvo gojila medsebojne stike. Ne le v idejni osnovi, ki je vsemu Sokolstvu skupna, temveč tudi v resničnem praktičnem vsakdanjem udejstvovanju se izraža resničnost izreka v enem samem Sokolstvu. Prav iz načelnih razlogov tudi drugače biti ne more. Vsaka sokolska edinica živi in mora živeti, da je njen sestavni delček, ki daje celoti moč. In baš ta zavest daje tudi društvu samemu pogona in vzpodbude vselej, ko ga krajevne prilike pritiskajo k tlom. Porazni občutek osamelosti bi marsikako edinico v težkih preizkušnjah uničil. V svojem poslanstvu slovanskega bratstva, ko je rušilo in še ruši Sokolstvo pokrajinske, plemenske, narodnostne in državne meje, ki so ločevale in še ločijo slovanske narode in plemena, se sokolska društva ne morejo zapreti v svoje ozke krajevne meje. Zato smatramo vprašanje stikov posameznih društev z zunanjim sokolskim svetom za važno činjenico pri presoji uspehov sokolskega dela.¹⁰

Leto 1905 označuje mejnik v smislu povezovanja sokolskih društev, saj se je ustanovila Slovenska sokolska zveza (SSZ). Krovna organizacija je omogočila, da se slovensko sokolstvo organizacijsko in miselno poveže v trdno gibanje. Ustanovitev zveze je sprožila porast ustanavljanja novih društev. Zaradi lažjega pregleda nad društvi in njihovo organizacijo so po češkem zgledu vzpostavili župe z namenom, da bodo »*župnim vodstvom razmere in potrebe posameznih društev bolj znane in jim bo vsled manjše oddaljenosti pomoč bližja.*«¹¹ Župe so skrbele za organizacijo telovadnih nastopov, župnih zletov ter pripravo vaditeljev in orodij.¹²

SOKOL TRBOVLJE

»Ko je po krvavih septembrskih dneh v Ljubljani 20. septembra 1. 1908 zaplamtelo srce vsakega Slovenca v ljubezni do milega, tlačenega rodu,

9 Hacin in sod., *Srečno... črne doline*, 53–56.

10 *Sokol Trbovlje: 1909–1939*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1939, 34.

11 »Občni zbor Slovenske sokolske zveze.« *Slovenski Sokol*, 25. avgust 1908, 62.

12 Stepišnik, *Telovadba na Slovenskem*, 84–89.

tudi Trboveljčani nismo zaostali za svojimi rojaki. Porodila se je v nas vroča želja zbuditi v naših soobčanih narodno zavest, jo okrepiti in vzgojiti do popolnosti. V tem stremljenju smo iskali za to primernih sredstev in spoznali potrebo ustanovitve trboveljskega Sokola»¹³ je v časopisu Jutro zapisal kronist ob 25-letnici trboveljskega Sokola.

Ideja za trboveljsko sokolsko društvo je nastala na pobudo učitelja Jožeta Velkavrha in trgovca Jožeta Molla, ki sta v Mollovi trgovini jeseni 1908 napisala prvo dopisnico ljubljanskemu Sokolu s prošnjo za nasvet, kako tako društvo organizirati.¹⁴ Prvi sestanek z namenom ustanovitve lokalnega sokolskega društva je potekal 19. novembra istega leta v Počivavškovi gostilni. Udeležili so se ga trgovec Franc Dežman, rudniški poduradnik Franc Feštajn, posestnik in trgovec Ivan Kramer, oskrbnik rudniške bolnišnice Josip Letnik, učitelj Oskar Moll, krojač Niko Pinterič, krojač Franjo Pungerčar, uradnik bratovske skladišnice Drago Režun¹⁵, učitelj Josip Velkavrh¹⁶, dr. Ivan Dimnik, posestnik in gostilničar Jože Goropevšek, učitelj Anton Kuhar, učitelj Robert Plavšak, učitelj Karel Omerzu, rudniški paznik Jurij Naglav, trgovski sotrudnik Drago Rupnik in učitelj Gustav Vodušek mlajši. Sestanku je prisostvoval tudi Josip Smrtnik, takratni načelnik celjskega Sokola.¹⁷ Na sestanku izvoljeni pripravljalni odbor¹⁸ je imel v začetku leta 1909 polne roke dela, saj so oblastem predložili pravila za sokolsko društvo in nabirali potrebna sredstva za začetek delovanja.¹⁹ Nabralo se je nad 600 K za orodje, telovadno dvorano pa je prepustil Forte.²⁰ Štajerska oblast je potrdila društvena pravila in z navdušenjem se je poročalo »da se mlado društvo krepko razvija in širi narodno zavednost v Trbovljah, mu kličemo krepke "Nazdar"!«²¹ Vse je bilo priprav-

13 »Ob 25-letnici trboveljskega Sokola.« *Jutro*, 19. maj 1934, 6.

14 *Sokol Trbovlje: 1909-1939*, 42.

15 Karel Režun.

16 Jože Velkavrh.

17 »Ob 25-letnici trboveljskega Sokola.« *Jutro*, 19. maj 1934, 6.

18 »Trbovlje.« *Narodni list*, 26. november 1908, 3.

19 »Sokol v Trbovljah.« *Narodni dnevnik*, 9. januar 1909, 4.

20 »Sokolsko društvo v Trbovljah.« *Narodni dnevnik*, 19. januar 1909, 3.

21 »"Sokol" v Trbovljah.« *Narodni dnevnik*, 27. januar 1909, 2.

ljeno za potek ustanovnega občnega zbora,²² ki se je odvijal 28. februarja 1909 v dvorani gostilne Forte.²³ Dvorana se je nahajala v podaljšku gostilne in je bila prva dvorana v Trbovljah. Ne glede na njeno velikost, sprejela je do dvesto ljudi, je bila primerna za nastope gledaliških skupin in koncerte, ki so se odvijali na nizkem odru. V dvorani so potekale številne kulturne in družabne prireditve, med drugim tudi kasnejša ustanovitev trboveljske podružnice Slovenskega planinskega društva.²⁴

Narodni list iz Celja je poročal, da se je nabralo

toliko občinstva, da je bila cela velika dvorana zasedena. Zapazili smo sokolske deputacije v kroju iz Zagorja, Hrastnika in Celja. Za pripravljalni odbor, kojega predsednik je bil brat Anton Počivavšek, podpredsednik br. Jože Goropevšek, tajnik br. Jože Velkavrh, blagajnik brat Karl Ražun,²⁵ je pozdravil navzoče br. Robert Plavšak. Nato je omenil blagajnik br. Ražun, da se je v kratkem času nabralo na samih prostovoljnih darovih 855 K 04 v. odposlanec slovenske sokolske zveze, njen podstarosta, brat dr. Gvidon Sernek se je zahvalil pripravljalnemu odboru za vse pripravljalno delo in imel potem predavanje o smotrih sokolstva. Pri vpisovanju članov se je prijavilo takoj 56 bratov, ki so objednem tudi položili vsak dve kroni vpisnine. Na to se je izvolil z vsklikom enoglasno sledeči odbor: za starosto br. Anton Počivavšek, za podstarosto br. Jože Goropevšek, za načelnika br. Robert Plavšak, za odbornike: bratje Ivan Kramar, Karl Ražun, Jože Letnik, Jože Velkavrh, Jurij Naglav, Moll Jože, Anton Urbančič, Leopold Erzeničnik, za namestnika brata Franjo Kanižar in Niko Pinterič za pregledovalca računov brata Fran Dežman, Fran Bidovec. Nato je povzel besedo, burno pozdravljen, podnačelnik slovenske sokolske zveze in načelnik Celjskega Sokola brat Jože Smertnik in povdarjal posebno socialno stran sokolskega delovanja. Vsi sledeči govorniki, posebno brata Ražun in Plavšak so omenjali, da mora društvo delo-

22 »Nova sokolska društva.« *Slovenski Sokol*, 25. januarja 1909, 7.

23 Orožen, Janko. *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola. 1, Od početka do 1918*. Trbovlje: Občinski ljudski odbor, 1958, 714; Ivančič Lebar, Irena. *Sokol Trbovlje: 1909-1999*. Trbovlje: Zasavski muzej: TVD Partizan, 1999, 8.

24 Lenarčič, Tine. *Trbovlje – po dolgem in počez*. Trbovlje: Tiskarna Tori, 2009, 80.

25 Po vsej verjetnosti gre za napako pri zapisu priimka, saj je bolj verjetno Režun, kot je naveden tudi v *Slovenskem sokolskem koledarju* za leto 1910 in 1912. »Trbovlje (Štajersko).« *Slovenski sokolski koledar za leto 1910*, 144; »Trbovlje (Štajersko).« *Slovenski sokolski koledar za leto 1912*, 149.

vati na demokratični podlagi in da bode smatralo kot svojo pogloblitno nalogo, širiti sokolsko misel med najširšimi vrstami Trbovljskega prebivalstva. Končno še vabi brat Smertnik brate Trbovljčane na vseslovenski Sokolski izlet v Celje. To zborovanje je dokazalo, da lahko stavimo na Trbovljskega Sokola najlepše nade, novoizvoljeni odbor, kakor tudi navdušeno članstvo so nam porok za to, da bode društvo uspešno napredovalo in postalo najvažnejša delavska organizacija naša. Na zdar!²⁶

Društvo je bilo uradno sprejeto v krovno organizacijo na seji odbora SSZ, ki se je vršil 25. marca 1909.²⁷ Ob ustanovitvi²⁸ je štelo 56 članov,²⁹ ki so večinoma pripadali delavskemu razredu.³⁰ Drobní spomini v zborniku *Sokol Trbovlje: 1909–1939* razkrivajo, kako je potekala prva telovadna ura v stari Fortejevi dvorani. Na začetku se je dolga vrsta članov v novih telovadnih krojih in predpisanih čevljih le s težavo povzpela na drog ali bradljo, nekaj mesecev kasneje pa so telovadci postavljali rekorde v trebušnih in podkolenskih točih in postali predmet občudovanja v sosednji gostilniški sobi. V telovadnici je sicer vladala najstrožja disciplina, ki jo je utelešal poseben sistem denarnih kazni za prestopke. Kronist navaja, da je bilo za tujko izrečeno v telovadnici treba plačati en vinar, za napačen dohod k orodju en vinar, za kajenje v telovadnici 20 vinarjev, za govorjenje v pozoru en vinar. Vse te zahteve so nekoliko telovadcev odvrnile od telovadbe, a je večina še vedno vztrajala zaključí kronist.³¹

Skupaj z Zagorjem in Hrastnikom je društvo na začetku delovanja spadalo v drugi okraj štajerske župe.³² Na drugi seji tako imenovane štajerske župe je bilo rečeno, da je njen namen bolj pripravljalnega značaja, saj se je vzpostavitev prave župe pričakovala takrat, ko bo SSZ uvedla župno

26 »Ustanovni občni zbor Trbovljskega "Sokola.« *Narodni list*, 4. marec 1909, 8.

27 »Slovenska sokolska zveza.« *Slovenski Sokol* 25. april 1909, 30.

28 »Statistika Celjske sokolske župe I. 1911.« *Vestnik Celjske sokolske župe*, marec 1912, 24.

29 V zborniku *Sokol Trbovlje: 1909–1939* in v časopisnem članku ob 25-letnici trboveljskega Sokola je sicer navedeno 64 članov, od tega 30 telovadcev. (*Sokol Trbovlje: 1909–1939*, 9.; »Ob 25-letnici trboveljskega Sokola.« *Jutro*, 19. maj 1934, 6.)

30 *Sokol Trbovlje: 1909–1939*, 9.

31 *Sokol Trbovlje: 1909–1939*, 9–42.

32 »Slovenska sokolska zveza.« *Slovenski sokol*, 25. maj 1909, 39.

organizacijo po vsem Slovenskem.³³ V načrtu pravil sokolske župe je bilo med drugim zapisano, da ima župa sedež v stalnem bivališču župnega staroste in da je njen namen »*gajiti in širiti telesne vaje v povzdigo telesnih in nrvnih moči v slovenskem narodu, do vzajemne podpore zblíževati slovenska sokolska društva, združena v župi.*«³⁴

Slika 1: Moška vrsta Sokola pred prvo svetovno vojno.³⁵

Avgusta 1909 so društva bodoče celjske sokolske župe priredila svoj zlet ob razvitju prapora krškega Sokola, ki se ga je udeležilo tudi trboveljsko društvo.³⁶ Na nedeljo, 19. septembra 1909, pa so trboveljski Sokoli izvedli na Fortejevem travniku na Vodah »*prvo javno telovadbo v zvezi z domačo veselico.*« *Narodni dnevnik* je nadalje poročal: »*Mlado je še naše društvo, a vendar nam že hoče pokazati uspeh svojega še ne polletnega dela. Sicer smo že videli naše vrle sokole v Krškem, Št. Jurju, Zagorju in Hrastniku; tokrat pa stopijo pred napredne Trboveljčane.*«³⁷ Nastopa katerega izid je bil »*zelo*

33 »Druga seja "štajerske" župe.« *Slovenski Sokol*, 25. junij 1909, 46.

34 »Načrt pravil sokolske župe.« *Slovenski Sokol*, 25. septembra 1909, 67.

35 Vir: Fototeka Zasavski muzej Trbovlje.

36 »Sokolski zlet v Krškem dne 1. avgusta 1909.« *Slovenski Sokol*, 25. septembra 1909, 71.

37 »"Trboveljski Sokol."« *Narodni dnevnik*, 16. september 1909, 4.

povoljen« so se udeležili tudi gostje iz Brežic, Hrastnika in Zagorja s svojimi telovadci in telovadkami.³⁸

Društvo takrat še ni imelo izučenih vaditeljev, saj sta na vadbo prihajala ljubljanska vaditelja dr. Pavel Pestotnik in Slapničar, društvo pa je poslalo Erzeničnika, Močnika, Bigmana in Volkerja v telovadnico celjskega Sokola, da se tam izučijo za voditelje. V tem letu so se pričeli tudi treningi mladine.³⁹

Februarja 1910 so se zbrali zastopniki večinoma štajerskih sokolskih društev v Sokolskem domu v Gabrjih pri Celju, da so se posvetovali o ustanovitvi Sokolske župe.⁴⁰ Predložena župna pravila so se sprejela in tako je nastala Celjska sokolska župa s sedežem v Celju. Obsegala je celjsko, krško, mariborsko in zagorsko okrožje. V slednjega je poleg zagorskega in hrastniškega spadal tudi trboveljski Sokol.⁴¹ Uradno je bila Celjska sokolska župa sicer ustanovljena na občnem zboru 30. oktobra 1910, kjer so za starosto izvolili dr. Josipa Karlovška, za enega izmed namestnikov odbornikov pa je bil izvoljen tudi Velkavrh iz Trbovelj.⁴²

Mlado društvo je bilo deležno simpatij vseh slojev prebivalstva in temu primerno se je večalo tudi število članov. V ta namen so za zgornji del trga Trbovlje ustanovili odsek Sokol II. Telovadnico so imeli pri Kukenbergu, vodil pa jih je Štefan Močnik. Kljub poskusom aktivnega delovanja to ni zaživelo, dokončno pa je razpust povzročil odhod najboljših telovadcev k vojakom oktobra 1910 in prepoved okrajnega glavarja, da šolska mladina obiskuje sokolske telovadnice.⁴³

Prirejanje izobraževalnih, zabavnih večerov je bilo namenjeno spoznavanju članov in krepitevi narodne zavesti. Eden takšnih se je odvijal v soboto, 5. februarja 1910, ko je društvo organiziralo svojo prvo maškarado

38 »Z. j. n. Sokola v Trbovljah 19.IX.« *Slovenski sokolski koledar za leto 1910*, 118.

39 »Ob 25-letnici trboveljskega Sokola.« *Jutro*, 19. maj 1934, 6.

40 Že oktobra 1909 se je sicer v Ljubljani odvijala seja sokolske župe s sedežem v Celju (»Seja sokolske župe s sedežem v Celju.« *Slovenski Sokol*, 25. november 1909, 88.)

41 »Celjska sokolska župa.« *Slovenski Sokol*, 25. februarja 1910, 15.

42 »Celjska sokolska župa.« *Slovenski Sokol*, 25. novembra 1910, 88.

43 *Sokol Trbovlje: 1909–1939*, 10–11.

z naslovom »Svatba kralja Matjaža.« Na zabavo so povabili »vse napredne Trboveljčane in bližnje sosede Hrastničane in Zagorjane«, da s svojo udeležbo poplačajo trud trboveljskega društva. Vabilo se nadaljuje v šaljivem tonu: »Če pomislite, da pridejo to čarobno svatbo počastiti mnogi plemiči, odposlanci vseh narodov in sam Martin Krpan, potem tudi vi ne smete ostati doma za pečjo. Maske dobrodošle! Za vozove na postaji je skrbljeno. Na zdar!«⁴⁴ Na drugi strani se je solidarnost kazala z osnovanjem vadi- teljske blagajne in posebnega zletnega fonda, ki je omogočal udeležbo tudi manj premožnim članom društva.⁴⁵

Slika 2: Naraščaj trboveljskega Sokola pred prvo svetovno vojno.⁴⁶

Odborniki so na občnem zboru, ki se je odvijal ob množični udeležbi v nedeljo, 21. januarja 1912, v gostilni staroste trboveljskega Sokola Antona Počivavška na Vodah, poročali o društvenem dogajanju v letu 1911. Iz poročil funkcionarjev odbora je razvidno »ugodno stanje mladega društva, ki je štelo v preteklem letu 72 moških in 18 ženskih članov; od teh je bilo 17 rednih telovadcev in 13 rednih telovadk, ki so telovadili 128 oz. 24 telova-

44 »Telovadno društvo "Sokol" v Trbovljah.« *Narodni dnevnik*, 1. februar 1910, 2.

45 *Sokol Trbovlje: 1909-1939*, 11.

46 Vir: Fototeka Zasavski muzej Trbovlje.

dnih ur. V preteklem letu se je udeležilo društvo izletov v Hrastnik, Zagorje, Domžale, Zagreb, Št. Pavel pri Preboldu in Radeče. V društveni telovadnici se je priredilo par gledaliških predstav, sokolska maškarada, vinska trgatav in Silvestrov večer; vse te prireditve so dobro uspele in obogatile društveno blagajno za nekaj lepih stotakov.«⁴⁷ Na avgustovsko »narodno prireditev, ki bo nadkraljevala one iz prejšnjih let« so povabili vse zavedne Slovence in prijatelje Sokolov.⁴⁸ Domače javne telovadbe in veselice se je 27. avgusta 1911 glede na poročilo udeležilo skupaj z zagorskimi in hrastniškimi Sokoli do 80 članov. Ustanovil se je ženski odsek, ki ga je vodil Kostajnšek in povzročil veliko navdušenje, saj so nekatere članice obiskovale telovadne ure ženskega odseka v Zagorju. Član trboveljskega Sokola se je v obdobju od 15. januarja 1911 do 12. marca 1911 v okviru Celjske sokolske župe udeleževal prvega župnega vaditeljskega tečaja v Celju.⁴⁹ Celo društveno premoženje z inventarjem vred je znašalo okoli 3000 K.⁵⁰

Statistika društva za leto 1911 razkriva, da je bilo članov 66, od tega 16 telovadcev, šest voditeljev z načelnikom in en vaditeljski pomočnik oziroma pripravnik. Število članov v kroju je znašalo 38, število telovadkinj pa 16. Člani in članice so vadili po dvakrat na teden.⁵¹

Pri volitvah novega odbora so bili izvoljeni starosta Anton Počivavšek, podstarosta Jože Goropevšek, načelnik Dominik Kužnik; odborniki: Franjo Dežman, Josip Letnik, Ivan Kramer, Oskar Moll, Franjo Pungerčar, Fr. Rojnik, Franjo Oset, Jože Velkavrh. Novi odbor je imel poleg drugih pomembnih zadev predvsem skrb za dostojno razvitje društvenega prapora, ki je bilo napovedano za junij 1912.⁵² Za potrebe strokovne izobrazbe vaditeljev je odbor naročil tedaj izhajajoče sokolske liste *Slovenski Sokol*, *Naša bodočnost* in *Vaditeljski list*. Na tej osnovi so se pričele velike priprave na razvitje društvenega prapora. Z nekaj spremembi se je sprejel načrt prapora

47 »Sokol v Trbovljah.« *Vestnik Celjske sokolske župe*, marec 1912, 23.

48 »Iz Trbovelj.« *Narodni list*, 24. avgust 1911, 4.

49 »Župni vaditeljski tečaj v Celju.« *Slovenski Sokol*, 25. marec 1911, 21-22.

50 »Sokol v Trbovljah.« *Vestnik Celjske sokolske župe*, marec 1912, 23.; *Sokol Trbovlje: 1909-1939*, 11.

51 »Statistika Celjske sokolske župe I. 1911.« *Vestnik Celjske sokolske župe*, marec 1912, 24.

52 »Sokol v Trbovljah.« *Vestnik Celjske sokolske župe*, marec 1912, 23.

Sokola v Radovljici. Delo je stalo 600 kron, izvedla pa ga je tvrdka Drenik iz Ljubljane.⁵³

Junjsko napovedano razvitje prapora je bilo dejansko izvedeno na nedeljo, 4. avgusta 1912. Svečanost je bila združena še s celjskim župnim zletom, zato je dogodek zahteval veliko priprav. *»Na telovadnem in veseličnem prostoru je najživahnejše vrvenje. 30 tesarjev in mizarjev dela že od ponedeljka z vstrajno pridnostjo. Velikanski Volajev travnik se je spremenil v pravi vojaški tabor. Šotor pri šotoru, tribuna kakor grad. Ves prostor bode električno razsvetljen. Vse trbovske narodne dame tekmujejo med seboj, katera bode več žrtvovala truda in pridnosti tega dne.«*⁵⁴

*»Dan 4. avgusta je trbovski dan in tega dne predloži tudi celjska sokolska župa svojo bilanco slovenski narodni javnosti. Tega slavlja t. j. razviti-ja Sokolskega prapora v Trbovljah se niso dolžna vdeležiti le vsa sokolska društva polnoštevllno, ampak tudi vsa slovanska narodna javnost, da vidi napredek svojega ljubljenca "Sokola".«*⁵⁵ so zapisali v *Narodnem listu*.

Slavnosti so se udeležile sokolska društva Braslovče, Brežice, Hrastnik, Krško, Litija, Ljubljana, Maribor, Mozirje, Ptuj, Radeče, Rajhenburg, Sevnica, Št. Lenart v Slovenskih goricah, Št. Pavel pri Preboldu, Št. Jur na južni železnici, Šoštanj, Vače, Vransko, Zagorje in Žalec. Iz Zagreba sta prihitela Hrvaški Sokol in Srbski Sokol. Srbski Sokoli so imeli sabo svojo fanfaro. Na kolodvoru je bil slavnosten sprejem, nakar so Sokoli v sprevedu odkorakali v Trbovlje. Pretežna večina je bila okrašenih s slovenskimi trobojnicami, narodna dekleta pa so obsipale Sokole s cvetkami. V sprevedu je bilo okrog 500 sokolov. Razvitje zastave se je slovesno izvršilo opoldne. Botra praporu je bila Anica Kramer, v imenu trboveljskega narodnega ženstva pa je trak na prapor pripela Ana Dimnik, »slovenska mati.« Slavnostni govornik je bil tajnik trboveljskega Sokola Josip Velkavrh, nadalje pa so govorili še predstavniki celjske sokolske župe, Hrvaškega Sokola in Srbskega Sokola. Po slavnosti je sledil skupen obed, ob pol petih popoldne pa se je pričela

53 *Sokol Trbovlje: 1909-1939*, 11.

54 *»Iz Trbovelj.« Slovenski narod*, 1. avgust 1912, 2.

55 *Prav tam*, 4.

javna telovadba, ki so se je udeležili celjska sokolska župa, zagrebški Sokol in trboveljski sokolski naraščaj. Po končani telovadbi se je razvila animirana zabava, ki je trajala do poznega večera.⁵⁶

Iz Trbovelj. Dan 4. avgust,
preljubi brat. vse druge kraje pust',
poleti v Trbovlje med nas
Slovenskega naroda ves kras!

Slika 4: Razvitje prapora 4. avgusta 1912.⁵⁷

Društveni praznik je osvetlil smisel za skupne akcije vseh narodno obrambnih društev in kot je dodal kronist trboveljskega Sokola: »Če je kdo do onega časa mislil, da Trbovlje niso slovenske, je moral ta dan priznati, da so in imajo krepko voljo take ostati še naprej.«⁵⁸

Sliki 5 in 6: Prapor trboveljskega Sokola – prednja in hrbtna stran.

Vir: Fototeka Zasavski muzej Trbovlje.

V zatišju pred prvo svetovno vojno je bilo v drugi polovici leta 1913 šolski mladini zopet dovoljeno obiskovati sokolsko telovadnico, kar je zopet poživilo društvo in delo v telovadnici, ki je po ukinitvi ženskega odseka malce zastalo. Usodnega 28. junija 1914 se je trboveljski Sokol s praporom udeležil prvega zleta Mariborske župe v Rušah, kjer je Mariborski Sokol razvil

⁵⁶ »Razvitje zastave trboveljskega Sokola.« *Slovenski narod*, 6. avgust 1912, 1-2.; *Sokol Trbovlje: 1909-1939*, 12.

⁵⁷ Vir: Fototeka Zasavski muzej Trbovlje.

⁵⁸ *Sokol Trbovlje: 1909-1939*, 12.

svoj prapor. V spomin na ta veliki dan je od takrat nosil trboveljski prapor trobojni trak z napisom »Ruše«.⁵⁹

ZAKLJUČEK

Po prelomnih junijskih dogodkih leta 1914 so se Sokoli s svojim imetjem izselili iz dvorane Forte in jo prepustili kinu, s svojim imetjem pa so pristali pod Fortejevim kozolcem. Kljub negotovim razmeram so delovali še mesec dni, nato pa so bili z odlokom okrajnega glavarja v Celju razpuščeni. Inventar je ostal pod kozolcem pet mesecev, dokler ga niso s praporom vred prestavili pod Goropevškov skedenj. Denarno premoženje so posamezni člani prepisali na svoje ime, da se ni izgubilo.⁶⁰ Sokol Trbovlje je bil v omenjenem obdobju osrednje narodno obrambno društvo v dolini, saj se je vse delo omejilo bolj na »*gojenje narodnega ponosa in discipliniranosti*«, okoli njega pa so se snovala ostala društva s podobnim značajem.⁶¹

59 *Sokol Trbovlje: 1909–1939*, 13–34.; »Sokolski zlet v Rušah.« *Slovenski narod*, 1. julij 1914, 3.

60 *Sokol Trbovlje: 1909–1939*, 13–14.; Ivančič Lebar, *Sokol Trbovlje: 1909–1999*, 10.

61 *Sokol Trbovlje: 1909–1939*, 9.

VIRI IN LITERATURA

Časopisi

- »Bratje Sokoli!« *Slovenski Sokol*, 25. januar 1904, 1.
- »Vestnik slovenskega Sokolstva.« *Slovenski Sokol*, 25. januar 1904, 15.
- »Statistika slovenskega sokolstva.« *Slovenski Sokol* 12. julij 1904, 80.
- »Občni zbor Slovenske sokolske zveze.« *Slovenski Sokol*, 25. avgust 1908, 62.
- »Trbovlje.« *Narodni list*, 26. november 1908, 3.
- »Slovensko sokolstvo v letu 1908.« *Slovenski sokolski koledar za leto 1909*, 63.
- »Sokol v Trbovljah.« *Narodni dnevnik*, 9. januar 1909, 4.
- »Sokolsko društvo v Trbovljah.« *Narodni dnevnik*, 19. januar 1909, 3.
- »Nova sokolska društva.« *Slovenski Sokol*, 25. januarja 1909, 7.
- »"Sokol" v Trbovljah.« *Narodni dnevnik*, 27. januar 1909, 2.
- »Ustanovni občni zbor Trbovljskega "Sokola."« *Narodni list*, 4. marec 1909, 8.
- »Slovenska sokolska zveza.« *Slovenski Sokol* 25. april 1909, 30.
- »Slovenska sokolska zveza.« *Slovenski sokol*, 25. maj 1909, 39.
- »Druga seja "štajerske" župe.« *Slovenski Sokol*, 25. junij 1909, 46.
- »Načrt pravil sokolske župe.« *Slovenski Sokol*, 25. septembra 1909, 67.
- »Sokolski zlet v Krškem dne 1. avgusta 1909.« *Slovenski Sokol*, 25. septembra 1909, 71.
- »"Trboveljski Sokol."« *Narodni dnevnik*, 16. september 1909, 4.
- »Seja sokolske župe s sedežem v Celju.« *Slovenski Sokol*, 25. november 1909, 88.
- »V letu 1909.« *Slovenski sokolski koledar za leto 1910*, 110.
- »Z. j. n. Sokola v Trbovljah 19.IX.« *Slovenski sokolski koledar za leto 1910*, 118.
- »Trbovlje (Štajersko).« *Slovenski sokolski koledar za leto 1910*, 144;
- »Celjska sokolska župa.« *Slovenski Sokol*, 25. februarja 1910, 15.
- »Celjska sokolska župa.« *Slovenski Sokol*, 25. novembra 1910, 88.
- »Telovadno društvo "Sokol" v Trbovljah.« *Narodni dnevnik*, 1. februar 1910, 2.

- »Župni vaditeljski tečaj v Celju.« *Slovenski Sokol*, 25. marec 1911, 21-22.
- »Iz Trbovelj.« *Narodni list*, 24. avgust 1911, 4.
- »Trbovlje (Štajersko).« *Slovenski sokolski koledar za leto 1912*, 149.
- »Sokol v Trbovljah.« *Vestnik Celjske sokolske župe*, marec 1912, 23.
- »Iz Trbovelj.« *Narodni list*, 1. avgust 1912, 4.
- »Iz Trbovelj.« *Slovenski narod*, 1. avgust 1912, 2.
- »Razvitje zastave trboveljskega Sokola.« *Slovenski narod*, 6. avgust 1912, 1-2.
- »Sokolski zlet v Rušah.« *Slovenski narod*, 1. julij 1914, 3.
- »Ob 25-letnici trboveljskega Sokola.« *Jutro*, 19. maj 1934, 6.

Literatura

- Baš, Angelos idr. *Slovenski etnološki leksikon*. 1. ponatis. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Hacin, Nevenka, Irena Ivančič Lebar idr. *Srečno... črne doline*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2001.
- Ivančič Lebar, Irena. *Sokol Trbovlje: 1909-1999*. Trbovlje: Zasavski muzej: TVD Partizan, 1999.
- Lenarčič, Tine. *Trbovlje – po dolgem in počez*. Trbovlje: Tiskarna Tori, 2009.
- Orožen, Janko. *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola. 1, Od početka do 1918*. Trbovlje: Občinski ljudski odbor, 1958.
- Predavanja izobraževalnega odseka za vaditeljski tečaj České Obce Sokolské I. 1908. Prevod iz češčine M. V Ljubljani: Telovadno društvo Sokol, 1910.
- Sokol Trbovlje: 1909-1939*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1939.
- Stepišnik, Drago*. Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.
- Stepišnik, Drago. *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.

POVZETEK

Prispevek ponuja zanimiva dejstva o začetkih športne društvene dejavnosti v Trbovljah. Mlado društvo je bilo deležno simpatij vseh slojev prebivalstva in temu primerno se je večalo tudi število članov. Za vrhunec obravnavanega obdobja lahko označimo razvitje lastnega prapora leta 1912. Kratek pregled je iztočnica za nadaljnje raziskovanje obravnavane teme, saj se tako imenovana »zlata doba« Sokolstva umešča v obdobje med obema vojnama, ko se je Sokol Trbovlje nadalje razvijal in dobil svoj dom. Trboveljski telovadci so tudi dobro tekmovali, posebej pa velja izpostaviti Slavka Hlastana in Mira Forteja, ki sta dosegala mednarodne uspehe in med drugim nastopila tudi na olimpijskih igrah.

Rupnikova linija, utrdvena linija Kraljevine Jugoslavije na Koroškem

Aleksander Duh

2017

IZVLEČEK

Ob začetku druge svetovne vojne aprila leta 1941 je utrdvena linija na Koroškem delno delovala in ponekod vsaj kratkotrajno uspela zadržati nemško napredovanje. Posebej je treba omeniti boje pri Dravogradu in v Mežici. V prispevku bo predstavljena izgradnja in umeščanje utrdbene linije v pokrajino ter njeni današnji ostanki.

Ključne besede: vojna, obrambna linija, fortifikacije, obramba

ABSTRACT

At the beginning of the Second World War in April 1941, the fortification line in Carinthia was partially operational and in some places managed to hold back the German advance, at least for a short time. Special mention should be made of the battles near Dravograd and Mežica.

The article will present the construction and location of the fortification line in the landscape and its current remains.

Key words: war, defensive line, fortifications, defense

UVOD

Človek je že od prazgodovine želel zaščititi sebe, svoje ljudi in svoje premoženje. Ko se človek za stalno naseli, se začne ščititi z nasipi zemlje, ki jim dodaja veje, kole, kamenje ...

Fortifikacija izhaja iz latinske besede *fortis* (močan, odporen) in *facere* (ustvariti, izgraditi), angleške in francoske besede *fortification*, italijanske besede *fortificazione* in nemške besede *Befestigung*. Je znanost, ki se ukvarja z ureditvijo zemljišča, da bi se ustvarili ugodni pogoji za izvajanje borbe in vojaške operacije.¹

Zgodovina starega veka oziroma obdobje sužnjelastništva je obdobje nastanka prvih držav, ko država pridobi veliko delovne sile in nastajajo prva obzidja iz opeke ali kamenja. Ravno postavljanje obzidja smatramo kot začetek gradbeništva (stari Egipt, Mezopotamija, stara Indija in Kitajska). Stari Grki v času kretske-mikenske kulture postavljajo »Kiklopsko« obzidje, Filip II. in njegov sin Aleksander se raje ukvarjata z napadom na fortifikacije. Rimljani so upoštevali načelo *virtus, opus, arma* (hrabrost, delo, orožje), kjer je opus mišljen kot fortifikacija v širšem smislu.² Potomcem so pustili *limes*, mejo svojega imperija, ki jih je varoval pred vpadi njim divjih ljudstev, kljub temu pa se je Hanibalov prehod Alp z bojnimi sloni za vedno zapisal v zgodovino kot izjemen podvig na skrajnem robu mogočega.³

Za začetek srednjega veka je značilen propad držav in življenje ljudi v manjših skupnostih, gradijo se gradovi, zaščiteni z obrambnimi zidovi. Šele od 11. stoletja se začno projektirati in graditi nove fortifikacije, ki so se prilagajale načinom in taktikam napadalcev (naskok pehote, katapultji ...).

Revolucijo pri projektiranju in izgradnji fortifikacij prinese uporaba ognja oz. uporaba topov, ki so iz leta v leto imeli daljši doseg in tako korenito spremenili taktiko napadalcev. Višino obzidja so morali zamenjati z nje-

1 *Vojna enciklopedija*. Redakcija vojne enciklopedije. Beograd. 1972, 17.

2 Prav tam, 18.

3 Jankovič Potočnik, Aleksander. *Rupnikova linija in Alpski zid, utrjevanje Rapalske meje med letoma 1932 in 1941*. Vrhnika: Galerija 2, 2004, 15.

govo širino, saj so le tako lahko preživeli topovsko obstreljevanje.⁴ V 18. in 19. stoletju se fortifikacija deli na stalne in poljske, v katerih pehotni vojaki trpijo zaradi šrapnelov in napadov sovražne pehote.

V drugi polovici 19. stoletja je hitro in skokovito rasla kapitalistična proizvodnja, zahvaljujoč posodabljanju in višanju proizvodne moči, upoštevajoč znanstvene dosežke in tehnične izume, ki so jih vključevali v vse veje industrije. Na začetku tega obdobja je Velika Britanija, kjer je najprej prevladal kapitalistični način proizvodnje, bila vodeča industrijska in trgovska sila z ogromnimi kolonialnimi ozemlji. Nemčija je bila do sedemdesetih let 19. stoletja v začetni fazi industrijskega razvoja in kapitalističnega načina proizvodnje, podobno tudi Združene države Amerike.

PRVA SVETOVNA VOJNA IN SVET PO NJEJ

V balkanskih vojnah t. i. »sodu smodnika« (1912–1913) so članice Balkanske zveze (Srbija, Bolgarija, Grčija in Črna gora), želele uresničiti skupni cilj – osvoboditi se turške nadoblasti. V drugi balkanski vojni je nastal spor zaradi delitve ozemlja, še posebej Makedonije med Srbi in Bolgari.⁵ Države so bile prisiljene v povezave, zato je s povezavo (leta 1907) Velike Britanije, Francije in Rusije nastala trozveza, *triple entente*, poslej imenovana antanta. S tem sta si v Evropi stali nasproti dve nasprotujoči si skupini držav, že leta 1882 sklenjena zveza Nemčije, Avstro-Ogrske in Italije, t. i. centralne sile in nova zveza, antanta.⁶

Prva svetovna vojna je prinesla velike preizkušnje za graditelje fortifikacij, še posebej tudi za vojake, ki so od kakovostne fortifikacije bili življenjsko odvisni. Francoska trdnjava Verdun in njegova uspešna obramba je ponovno prinesla zaupanje v fortifikacijo, ki je doživela razcvet. Trajala je od leta 1914 do leta 1918.

4 Vojna enciklopedija, 18.

5 Čuček, Janez, et al. *Stoletje svetovnih vojn*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981, 32.

6 Nečak, Dušan in BožoRepe. *Prelom: 1914 – 1918; svet in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Sophia, 2005, 12.

Antantne sile so 26. septembra 1918, okrepljene z ameriškimi enotami, na zahodni fronti prešle v ofenzivo, ki je nemške sile niso mogle zadržati. Dne, 11. novembra 1918, je Nemčija podpisala premirje. Vojna je bila končana.⁷

Sledila je mirovna konferenca. Mirovna konferenca v Parizu se je začela 18. januarja 1919, v času, ko je po Evropi kosila epidemija neke vrste gripe (t. i. španska bolezen), ki je od jeseni 1918 do konca leta 1919 ubila skoraj 20 milijonov ljudi ali dvakrat toliko kot prva svetovna vojna. Osrednja osebnost konference je bil nedvomno ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson, ki je predstavil svoj program v 14. točkah in jih je takratna Evropa sprejela z navdušenjem. Seveda je razen izdelanih političnih konceptov, med katere je šteti tudi idejo o ustanovitvi Društva narodov, Wilsonovo avtoriteto krepilo tudi dejstvo, da je nastopal kot predsednik Združenih držav Amerike, ki so bile ob koncu vojne lastnik skoraj polovice svetovnega kapitala in pri katerih so bile močno zadolžene najmočnejše antantne države.⁸ Najprej je bila sklenjena mirovna pogodba med zavezniki in Nemčijo v Versaillesu, 28. junija 1919. Pogodba je bila v bistvu diktat antante premagani državi, ki so jo *urbi et orbi*, razglasili za izključnega krivca za svetovno vojno. Mirovni pogoji so bili zelo težki, pri njih je najbolj vztrajala Francija. Nemčija ni smela imeti večje vojske in tudi ni smela vpeljati splošne vojaške obveznosti. Antanti je morala izročiti večino težkega orožja in se obvezati, da bo uničila veliko število pušk. Prepovedano ji je bilo imeti večjo vojno mornarico in graditi podmornice. Bodoča nemška vojska je lahko štela le 100.000 mož, prostovoljcev. Nemčiji je mirovna pogodba odvzela pokrajini Alzacijo in Loreno, ki ju je znova dobila Francija, pokrajini Eupen in Malmedy je dobila Belgija. Danska je dobila severni Schleswig, na vzhodu je Nemčija, v korist obnovljene Poljske, izgubila zahodno Prusijo, Poznansko ter Gornjo Šlezijo, ki so bile naseljene pretežno s Poljaki. Nemčiji je bilo izrecno prepovedana združitev z republiko Avstrijo, odvzete so ji bile tudi vse prekomorske kolonije. Najtežje določilo mirovne pogodbe je bila vojna odškodnina, ki bi jo morala Nemčija plačati antantnim zaveznikom

7 Nečak, Repe.: *Prelom*, 146.

8 Bleicken, Jochen. *Svetovna zgodovina od začetkov do danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976, 544.

(126 milijard zlatih mark).⁹ Račun je bil velikanski, izterjevalci neusmiljeni.¹⁰ Versajska mirovna pogodba je bila vzorec za vse nadaljnje pogodbe med antanto in ostalimi poraženkami.

Druga po vrstnem redu je bila mirovna pogodba v Saint-Germainu, sklenjena 10. septembra 1919, med antanto in republiko Avstrijo (nemškimi delom bivše Avstro-Ogrske). Na delu bivše Avstro-Ogrske je nastala Češkoslovaška, Italija je dobila južno Tirolsko do Brennerja, kjer je živel večinoma nemško prebivalstvo. Zaradi Londonskega sporazuma je antanta obljubila Italiji tudi južnoslovanske pokrajine bivše avstrijske monarhije: slovensko primorje s Trstom, Istro, del Koroške in Krajnske. Za vse te dežele so se med Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev bili težki diplomatski boji, sporazum je bil dosežen šele z mirovno pogodbo leta 1920 v Rapallu. Novi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je bil priznan delček Koroške, slovenska Štajerska, Krajnska in Dalmacija ter Bosna in Hercegovina. Poljska je dobila Galicijo.¹¹ Pogodba z Madžarsko je bila podpisana 4. junija 1920 v Trianonu. Z njo je bila določena tudi sedanja meja med Slovenijo (takrat Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev) in Madžarsko.¹² Kot država naslednica dvojne monarhije je bila Madžarska spoznana za povzročiteljico vojne. S pogodbo so jo ozemeljsko močno skrčili, izgubila je mnogo ozemlja, po nekaterih izračunih kar 70 % nekdanjega ozemlja Ogrske. Ozemlje je morala odstopiti: Avstriji Gradiščansko, Romuniji Transilvanijo, Bukovino in večji del Banata, Češkoslovaški Slovaško in Podkarpatsko Rusijo (Karpatsko Ukrajino) in Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev Hrvaško, Slavonijo, del Banata in Prekmurje.¹³

OBRAMBNE LINIJE V EVROPI MED OBEMA VOJNAMA

Kljub želji po osvojitvi novih ozemelj se je Italija varovala z gradnjo obrambne linije, imenovane Alpski zid. Vzhodni del so gradili po črti Peč,

⁹ Prav tam, 546–547.

¹⁰ Mikeln, Miloš. *Pekel 1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981, 8.

¹¹ *Svetovna zgodovina*, 547.

¹² *Enciklopedija Slovenije*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, 243.

¹³ Nečak, Repe.: *Prelom*, 166.

Jalovec, Triglav, Bogatinsko sedlo, Možic, Črni vrh nad Cerknim, Blegoš, Bevkov vrh, Hotedršica, Planina, Javorniki, Bička gora, Snežnik, Kastav, Reka, ob meji določeni z Rapalsko pogodbo 12. novembra 1920.¹⁴ Italija ni bila edina evropska država, ki se je branila napada sosednjih držav, z izgradnjo obrambne linije. Podobne sisteme obrambe so gradili Francozi (Maginotova linija) proti Nemčiji, Nemci (Siegfriedova linija) proti Franciji, Čehi (Beneševa linija) proti Nemčiji, Finci (Marennheimova linija) proti Sovjetom in Grki (Metaxova linija) proti Bolgarom.

Po koncu prve svetovne vojne je Francija prva v Evropi začela razmišljati, kako zavarovati državne meje pred nepričakovanim napadom Nemčije. Utrjena naj bi bila celotna meja, in sicer po sistemu stalnih utrdb, ki jih je sestavljalo nekaj povezanih linij, pehotnih in artilerijskih objektov, opazovalnic, zaklonišč in poveljniških mest. Kombinacija lahkih in težkih objektov z močnimi odpornimi točkami, dopolnjena s sistemom ovir, naj bi zaustavila prvi sovražnikov napad in omogočila nemoteno mobilizacijo lastnih sil ter prehod v protinapad in prenos bojev na sovražnikovo ozemlje.

Sama linija ni bila enotna neprekinjena črta, saj je bila zgrajena iz več kot 500 ločenih utrdb in drugih stavb, ki so jim dodali neprekinjeno linijo protitankovskih ovir in bodoče žice.

Kot se je izkazalo med drugo svetovno vojno, je bila ena od napak Francozov pri gradnji celotne obrambne linije tudi razmišljanje, da je Ardenski gozd neprehoden za sovražnika in ga ni treba posebej zavarovati. Nemci so z novo taktiko vojskovanja, imenovano *blitzkrieg*, najprej enostavno zaobšli celotno linijo ob Belgiji in na ta način izolirali vojaško silo na liniji, katere namen je bil zagotoviti mobilizacijo vojske v notranjosti, ki se tako sploh ni začela. Sama hitrost prodora Nemcev prek Belgije v Francijo je popolnoma presenetila in posadke utrdb na liniji ohromila. Nemcem je uspelo, da je Francija zelo hitro podpisala kapitulacijo, s tem je bila posle-

¹⁴ Jankovič Potočnik. *Rupnikova*, 167.; za več o rapalski meji glej Mikša, Peter, Zorn, Matija. *Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine*. V: Ajlec, Kornelija (ur.), Balkovec, Bojan (ur.), Repe, Božo (ur.). *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*. 1. izd. Ljubljana, 2018. Str. 605–641, ilustr. Historia, 25.

dično poražena tudi celotna Maginotova linija, ker so se posadke utrd predale.¹⁵

Slika 1: Načrt Maginotove linije.

Vir: <https://militaryhistorynow.com/2017/05/07/the-great-wall-of-france-11-remarkable-facts-about-the-maginot-line/> (dostop: december 2020)

Osnova za gradnjo Siegfriedove linije je predstavljala Hindenburška linija, ki je bila zgrajena med letoma 1916 in 1917 na severu Francije, se pravi med prvo svetovno vojno. Sestavljena je bila iz obrambnih položajev oziroma utrd in protitankovskih ovir. Celotna linija je bila grajena v tridesetih letih 20. stoletja nasproti Maginotove linije in je služila kot odgovor na gradnjo francoskih utrd vzdolž zahodne nemške meje, zato so jo Nemci imenovali tudi Westwall. Ime Siegfriedova linija so uporabljali predvsem zavezniki.

Zgrajena je bila bolj zato, da bi se širila nacistična propaganda moči kot iz strateških razlogov za izvajanje obrambe ob primeru sovražnikove

¹⁵ Sovinc, Aleš. *Izgradnja vojaških utrdbenih linij v Evropi med obema svetovnima vojnama*. Diplomsko delo. Maribor: Višja prometna šola, 2013, 23..

agresije. Adolf Hitler jo je načrtoval od leta 1936, gradnja pa je potekala med letoma 1938 in 1940.¹⁶

Slika 2: Načrt Siegfriedove linije.

Vir: <http://lostimagesofww2.com/photos/places/siegfried-line.php> (dostop: december 2020)

Poleg protiletalskega orožja so centri zračne obrambe vsebovali še betonska zavetišča, bunkerje z bivalnimi prostori, skladišča za strelivo in položaje za upravljanje z ognjem.¹⁷

Vzdolž celotne Siegfriedove linije so Nemci v območjih brez naravnih ovir pred prve obrambne položaje gradili oziroma postavljali protipehotne in protitankovske ovire, med katerimi so se najbolj značilne imenovale kar »zmajevi zobje« ali »mozolji«. Namen teh ovir je bil, da bi sovražnikovim tankom onemogočili dostop do ugodnih strelskih položajev za napad na nemške bunkerje, med sabo so bili povezani z železo–betonskimi stožci.

Vallo Alpino, slovensko Alpski zid, so Italijani začeli graditi v tridesetih letih 20. stoletja, ko je bila vsa Evropa že prežeta s predvojnimi vzdušjem. Gre za cel obrambni lok, ki so ga napeli čez vrh italijanskega škornja, da bi odvrnili vsakogar, ki bi želel prodreti vanj z zahoda, severa in vzhoda.

¹⁶ Siegfriedova linija: https://www.wikiwand.com/sl/Siegfriedova_linija (dostop: januar 2021).

¹⁷ Prav tam.

Potekal je vzdolž celotne kopenske meje, od Genovskega zaliva po grebenih Alp ob mejah s Francijo, Švicijo, Avstrijo in Jugoslavijo do Reškega zaliva. Dolg je bil 1850 km.¹⁸ Gradnja se je začela leta 1932, za gradnjo samih utrdb je zanimivo, da so takratne italijanske oblasti zaposlovalale samo preverjene fašistične simpatizerje iz notranjosti Italije. Pri gradnji obsežnega cestnega omrežja, vojašnic in skladišč so dobili delo tudi domačini Slovenci. Namesto, da bi slepo sledili takrat vodilnim Francozom, so Italijani svoje utrdbe prilagodili alpskemu terenu. Tako utrdbe niso predstavljale neprekinjene obrambne črte, temveč so jih skoncentrirali v centre odpora (*centro di resistenza*) na krajih, kjer je bil mogoč lahek prehod. Razporejali so jih na tak način, da so sovražnika usmerjale v navzkrižni ogenj.¹⁹

Slika 3: Alpski zid.

Vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Alpine_Wall (dostop: december 2020)

¹⁸ Jankovič Potočnik, Aleksander. *Rupnikova linija, odkrivanje utrdb ob Rapalski meji*. Vrhnika: Ad pirum, 2008, 64.

¹⁹ Prav tam, 64-65.

Zid naj bi v glavnem sestavljali dve obrambni črti: 1. Prva cona (*Zona di Sicurezza*) je potekala tik ob rapalski meji. Večkrat so utrdbe postavili vznožje grebenov, ki so lažje branljiva. Črta je potekala po: Fužinah, Vršiču, Lepeni, Bogatinu, Lajnarju, Poreznu, Godoviču, Hrušici, Planini, Javorniku, Snežniku, Gomancah, Klani, Reki.

2. Druga cona (*Zona di Resistenza*) je potekala nekaj kilometrov za prvo črto. Oddaljenost od prve črte je bila pogojena s terenom. Potekala je po: Peči, Mangartu, Učji, dolini reke Idrijce, Črnemu vrhu, Javorniku, Nanosu, Pivki, Milanji, Jelšanah, obronkih Čičarije do Opatije.²⁰

3. Tretja cona (*Zona di Schieramento*), območje za obema črtama, v katerem so bili nameščeni težko topništvo, protiletalski topovi ter zbirališča čet za protinapad. Skupno število italijanskih vojakov, ki naj bi varovali rapalsko mejo, je bilo okrog 15.000.²¹ Sama linija Alpskega zidu skoraj ni bila uporabljena, saj je Italijani na začetku vojne niso potrebovali, ko pa bi jo lahko, so se njihove vojaške enote množično predajale in sledila je kapitulacija Italije. So jo pa uporabili Nemci, ki so se bali izkrcanja zaveznikov v Istri in so utrdbeni liniji Alpskega zidu in t. i. Rupnikovo linijo združili v linijo Ingrid.²²

Linija v Grčiji je ime dobila po Ioannisu Metaxasu, ki je bil v tistem času premier grške vlade in se je odločil za gradnjo linije. Metaxasovo linijo predstavlja veriga vojaških utrdb, ki so bile zgrajene vzdolž meje med Grčijo in Bolgarijo, namenjene obrambi Grčije pred morebitnimi napadi Bolgarije.²³

Linija sestoji iz 21. neodvisnih vojaških utrdb. Metaxasovo linijo so gradili pet let, med letoma 1936 in 1941.²⁴ Vojaški krst je linija doživela 6. aprila 1941, ko so Nemci napadli Jugoslavijo in Grčijo.

20 Žorž, Grega. *Po poteh Rapalske meje - zgodovinska pot Podbrdo. Slovenija VIII: (ekskurzija geografskega društva)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2018, 185.

21 Sovinc, *Izgradnja*, 35.

22 Prav tam, 23.

23 Prav tam, 15.

24 Prav tam, 44.

Slika 4: Načrt Metaxove linije.

Vir: <http://roupelfort.blogspot.com/2017/10/metaxas-line.html> (dostop: december 2020)

Mannerheimova črta je linija fortifikacij na Finskem in je varovala Finsko pred napadom iz vzhoda, Sovjetsko zvezo. Zgrajena je bila po pokrajini Kareliji na jugu Finske. Ime je dobila po maršalu Gustafu Mannerheimu. Finci so linijo gradili v dveh fazah, prvo od leta 1920 do 1924, drugo od leta 1932 do 1939. Sestavljena je bila iz 157 mitraljeških položajev in osem artilerijskih položajev. Linija je bila sestavljena iz samostojnih fortifikacij, kombiniranimi z tankovskimi in pehotnimi ovirami, ki so jim dodajali veliko naravnega materiala, predvsem lesa in kamenja.²⁵

Finski pregovor »Samo sonce je dobra stvar, ki pride iz vzhoda« zelo dobro razloži, kaj so si Finci mislili o Sovjetih, ko so leta 1917 razglasili neodvisnost in se leto za tem zapletli v državljansko vojno, v kateri so lahko upravičeno pričakovali intervencijo Sovjetske zveze. Linijo naj bi gradili skupaj z Nemci in Finci, pomagali bi tudi ruski vojni ujetniki. Prvih sto utrd (bunker-

²⁵ Prav tam, 35.

jev) so zgradili med letoma 1920 in 1924. Zaradi visokih stroškov gradnje so bile te utrdbe le delno zaščitene s plastmi betona in pred napadi artilerije premalo odporne. Druga faza gradnje se je začela aprila 1934 in se pospešila leta 1938, ko je bilo stanje v Evropi zelo napeto (priklučitev Avstrije Nemčiji ...).

Slika 5: Načrt Mannerheimove linije.

Vir: <http://central-victory.wikia.com/wiki/Category:Finland> (dostop: december 2020)

Med drugo svetovno vojno je bila linija uporabljena v t. i. zimski vojni med takratno Sovjetsko zvezo in Finsko. Največji bitka na celotni obrambni liniji se je odvijala v bližini mesta Soldatskoje, imenovana bitka za Summo. Zaradi velikih izgub in neverjetnega pritiska napadalcev je bil maršal Mannerheim, ki je bil odgovoren za izvajanje obrambe na liniji, prisiljen podpisati vdajo celotne linij.²⁶

²⁶ Prav tam, 42.

Sistem fortifikacij na Češkoslovaškem so Nemci imenovali po predsedniku Češkoslovaške Benešu. Graditi so ga začeli med letoma 1935 in 1939 z namenom zaščititi meje z Nemčijo, kasneje tudi z Madžarsko. Fortifikacije bi morale zadržati napad sovražnika tako dolgo, da bi država izpeljala mobilizacijo.

Slika 6: Načrt Beneševe linije.

Vir: <http://prague-yakers.blogspot.com/> (dostop: december 2020)

Čehoslovaki so se pri gradnji fortifikacij zgledovali po Francozih in njihovi fortifikaciji na Maginotovi liniji. Sama gradnja, oprema in projektiranje je bilo precej boljše kot na Maginotovi liniji, to pa predvsem zato, ker so sitem fortifikacij v Češkoslovaški gradili vsaj pet let kasneje, kot je bila grajena fortifikacija v Franciji.

Utrdbe Beneševe linije med drugo svetovno vojno niso nikoli služile svojemu namenu, ker je Hitlerju uspelo dobiti celotno utrdbeno linijo brez boja. Hitler je namreč hotel zavzeti dele Češkoslovaške, kjer je bilo veliko nemških manjšin, z uporabo vojaške sile. Ker se velike evropske države s tem Hitlerjevim namenom niso strinjale, so mu z Münchenskim sporazumom, ki ga je Nemčija podpisala skupaj s Francijo in Veliko Britanijo septembra 1938, omogočile zavzeti dele Češkoslovaške v zameno za premirje. Ko je Nemčija okupirala Češkoslovaško, so Nemci te utrdbene objekte uporabili za testiranje novih orožij in taktike; urili so tudi postopke za napad na francosko Maginotovo linijo in belgijske utrdbe, kot kaže, zelo učinkovito. Po padcu Belgije, Francije in drugih držav v bližini so Nemci začeli razgradnjo Beneševe linije. Razstrelili so kupole bunkerjev, odstranili določene

dele obrambne linije in te potem uporabili pri gradnji Atlantskega zidu na obalah zahodne Evrope.²⁷

NASTANEK KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Želja južnih Slovanov po večjih pravicah znotraj Avstro-Ogrske se je pokazala v *trialistični* ideji v Majniški deklaraciji 30. maja 1917, dan prej pa je nastal Jugoslovanski klub, v katerem so se združili slovenski, hrvaški in oba srbska poslanca iz avstrijskega dela monarhije. Klub je imel ob ustanovitvi 33 članov. V imenu kluba je dr. Anton Korošec v nemškem jeziku prebral t. i. Majniško deklaracijo. Deklaracija je bila zavrnjena, Nikola Pašić je sredi julija 1917 na Krfu sklical konferenco, na kateri sta sodelovala srbska vlada in Jugoslovanski odbor. Rezultat je predstavljala t. i. Krfska deklaracija, sprejeta 20. julija 1917. Po tej deklaraciji naj bi nova jugoslovanska država nastala na temelju samoodločbe in ne aneksije, vendar bi bila ustavna monarhija z dinastijo Karadjordjevičev. Imenovala naj bi se Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Še prej je nastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je formalno obstajala, vendar nikoli ni bila priznana in je bila s stališča mednarodnega prava njeno ozemlje všteto za del premagane Avstro-Ogrske.²⁸ Prve težave so se pokazale že v mesecu novembru 1918, ko so italijanske čete v imenu antante zasedle ozemlje do črte, določene z londonskim paktom in še čez, saj je grozila zasedba celotne ljubljanske kotline. Na severni meji je bil ključen Maribor, mesto s pretežno nemškim prebivalstvom, kjer je 1. novembra 1918 general Rudolf Maister s svojo akcijo prevzel nadzor nad mestom.²⁹ Mejo na Koroškem so določili s plebiscitom. Plebiscitno ozemlje je bilo razdeljeno na dva dela: cona A, v kateri je bilo določeno glasovanje, in na cono B, kjer bi se glasovanje opravilo le, če bi izid plebiscita v coni A govoril za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ker glasovanje v coni A ni bilo v korist Kraljevine SHS, je plebiscit v coni B (Celovec z neposredno okolico, 353 km²) odpadel.³⁰

27 Prav tam, 49.

28 Habrnal, Miloš. *Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbe 1926-1941*. Ljubljana: Fortprint, 2005, 29.

29 Grašič, Miroslava *Na desni ga, na levi ni - pred nami sveti cilj leži*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2008, 34.

30 Prav tam, 64.

4. junija 1920 je s Trianonsko pogodbo Prekmurje tudi uradno pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zunaj nje je ostalo Porabje, ki ga svet četverice ni dovolil zasesti že poleti 1920.³¹

V nacionalnem pogledu je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev za Slovence pomenila preživetje, kulturno in tudi gospodarsko krepitev. Slovenci v novi državi niso bili zgolj manjšina, pač pa eden od treh konstitutivnih narodov. Pridobili so neformalno kulturno avtonomijo, ki se je odražala v slovenskem šolstvu, ustanovitvi univerze in v vrsti drugih izobraževalnih in kulturnih ustanovah: Narodni galeriji, Ljubljanski filharmoniji, glasbenem konservatoriju, vrsti muzejev, Narodni in univerzitetni knjižnici, Akademiji znanosti in umetnosti, radiu. Sprememba državnega okvira je Sloveniji prinesla tudi drugačen gospodarski položaj. Iz »vzdrževanega« delavstva Avstro-Ogrske monarhije se je v hipu spremenila v najrazvitejši del jugoslovanske države.³²

Država je imela veliko težav v gospodarstvu, saj je bil velik del sredstev v rokah tujcev, leta 1939 je bilo v rokah tujega kapitala okoli 52 % jugoslovanskega gospodarstva. Nastalo situacijo je izkoriščala predvsem Nemčija, ki je povečevala svoj uvoz. Leta 1936 je v Nemčijo šlo že skoraj 37 % jugoslovanskega izvoza. Povečal se je tudi delež nemškega kapitala v Jugoslaviji, leta 1938 skoraj 7 %.³³

Leta 1929 se je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, kar zaostalosti in političnih kriz ni rešilo. Politična nesoglasja so 6. decembra 1929 pripeljala do uvedbe diktature kralja Aleksandra. Razočaranje nad strankami in parlamentom je za uresničitev ideje integralnega jugoslovanstva brez večjih pomislekov žrtvoval parlamentarno demokracijo, ki je bila za njegovo avtokratsko naravo tako ali tako moteča.³⁴ Prednost na mednarodnem področju je dobilo zavarovanje meja, kajti prihod Adolfa Hitlerja na oblast, 30. januarja 1933, bi lahko

31 Nečak, Repe, *Prelom*, 268.

32 Prav tam, 278–279.

33 Nečak, Dušan in Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2008, 47.

34 Prav tam, 183.

imel nepredvidljive posledice. V zunanji politiki je Kraljevina Jugoslavija z Romunijo, Grčijo in Turčijo ustanovila Balkanski pakt, hkrati se je zavedala apetitov sosednjih držav po njenem ozemlju. Še posebno nevarnost je videla v Italiji, ki je želela razširiti svoje ozemlje po celotnem Sredozemlju in obnoviti nekdanji rimski imperij. Na Balkanu je izvajala pritisk na Albanijo, pritisk na kraljevino Jugoslavijo je vršila tudi v povezavi z Madžarsko.

Politična kriza se je nadaljevala in dosegla višek z atentatom na kralja Aleksandra, 9. novembra 1934, v Franciji. Po njegovi smrti je prevzel prestol njegov enajstletni sin Peter II. V času njegove mladosti je kraljeve pravice izvrševal tričlanski regentski svet, kjer je imel glavno besedo princ Pavel Karađorđević.

Skrb vzbujajoča je bila povezava Rim–Berlin, podpisana 25. oktobra 1936. Zaskrbljenost nad apetiti sosedov je povečala italijanska okupacija Albanije leta 1939. 1. septembra 1939 je Hitler napadel Poljsko. Jugoslavija je razglasila nevtralnost in za vsak primer izvedla delno mobilizacijo, še posebej za to, ker je Italija začela ob meji zbirati svoje enote. Neposredno za morebitne operacije proti Jugoslaviji po načrtu »E« (*Emergenza*) je generalštab italijanskega glavnega poveljstva 19. avgusta 1939 izdal ukaz o postopnem premiku 500.000 vojakov na mejo.³⁵ Vojno dogajanje ni šlo na roko knezu Pavlu, saj je največja zaveznica Kraljevine Jugoslavije, Francija, na vojnem polju, doživela velik poraz s strani Nemčije. Država je bila prisiljena iskati nove zaveznike. Winston Churchill je o prizadevanju kneza Pavla zapisal: *».../ V svoji sedanjí poziciji je Pavel podoben nesrečniku, ki ne more oditi iz tigrove kletke in upa, da zveri ne bo razdražil, čas kosila pa se nezadržno bliža /.../«.*³⁶ V letu 1940 in na začetku leta 1941 je bila država »med dvema ognjema«, saj sta se ji prilizovala Hitler in Mussolini na eni in Britanci na drugi strani. Nemški poslanik v Beogradu von Heeren zunanjemu ministrstvu v Berlinu 14. novembra 1940: *»Izbruh italijansko-grškega konflikta /.../ je v srbskih krogih in predvsem tudi v armadi ponovno oživel staro srbsko željo po prostem dostopu do Egejskega morja preko Soluna«*³⁷

35 Habrnal, *Rupnikova*, 34.

36 Prav tam, 34.

37 Mikeln, *Pekel*, 56.

Prilizovanje in pritisk sta obrodila sadove, saj je Kraljevina Jugoslavija 25. marca 1941 na Dunaju podpisala pristop k paktu. Podpis je že naslednji dan pripeljal do demonstracij in državnega udara, ki ga je vodil Dušan Simović. Državni udar je naletel na navdušenje v Londonu in ogorčenje v Berlinu. Hitler je sklical sestanek s šefom generalštaba in ukazal vojno operacijo z imenom *Strafgericht* – kazen. 6. aprila 1941 so Nemci, brez vojne napovedi napadli Kraljevino Jugoslavijo, bombardirali so Beograd. V naslednjih dneh so nemške, italijanske, madžarske in bolgarske čete skoraj brez odpora zasedle kraljevino.³⁸

OBRAMBNE LINIJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Kraljevina Jugoslavija se je zavedala nevarnosti sosednjih držav, še posebej zahodne sosede, zato se je leta 1935 tudi sama začela pripravljati na izgradnjo obrambne linije. Sama gradnja se je začela leta 1938. Projektanti so želeli posnemati že znane utrdbene linije, še posebej so se zgledovali po Maginotovi liniji v Franciji in po Beneševi liniji na Češkoslovaškem. Vodja del je postal divizijski general Leon Rupnik in po njem se je nastajajoče utrdbene črte kmalu prijelo ime Rupnikova linija.³⁹ Leon Rupnik se je rodil leta 1880 v Lokvah pri Novi Gorici. Po končani gimnaziji je obiskoval vojaško šolo za kadete v Trstu in šolo generalštaba na Dunaju. Od leta 1914 se je kot častnik avstro-ogrske armade udeležil bojev v Bosni, Italiji in Rusiji. Po nastanku Kraljevine Jugoslavije je nadaljeval vojaško kariero in leta 1937 dosegel čin divizijskega generala ter leta 1938 v Ljubljani prevzel dolžnost poveljnika utrdbenih del. Pod njegovim vodstvom se je vse do leta 1941 realizirala gradnja obsežnih utrdbenih pasov vzdolž vse državne meje. Začetek druge svetovne vojne je dočakal kot načelnik štaba 1. skupine armad, ki naj bi branile zahodne in severozahodne meje z Italijo in Nemčijo. Po kapitulaciji jugoslovanske armade se je odselil v Ljubljano ter začel sodelovati z italijanskimi okupatorji. Tako je leta 1942 tudi postal župan Ljubljane. Rupnik je bil izrazito protikomunistično usmerjen in je Italijane in Nemce štel za zaveznike v boju proti Titovi narodnoosvobodilni armadi. Po prihodu Nemcev

³⁸ Habrnal, *Rupnikova*, 71.

³⁹ Jankovič Potočnik, *Rupnikova*, 39.

in kapitulaciji Italije je sodeloval pri ustanovitvi protipartizanskih slovenskih domobrancev. Nemci so se sprva do njega vedli odklonilno, a ga leta 1944 vseeno imenovali za generalnega inšpektorja slovenskih domobrancev, s čimer je postal simbol kolaboracije in izdaje. Ob koncu vojne je bil kratek čas tudi poveljnik domobrancev. Na koncu je ušel v severni del Slovenije ter k Britancem, del časa prebil v begunskih taboriščih v Italiji in bil naposled leta 1946 predan Jugoslaviji pred vojno sodišče. Po devetih dneh sodnega procesa je bil obsojen na smrt s streljanjem.⁴⁰

Načrtovana obrambna črta je bila razdeljena na pet in kasneje šest sektorjev. Oštevilčenje posameznih utrjenih sektorjev ni bilo zaporedno, pač pa naj bi govorilo o njihovi pomembnosti.

- Prvi sektor je bil zahodno od Ljubljane, s sedežem na Vrhniki in naj bi branil glavni vstopni koridor, vzdolž ceste in železnice Trst–Ljubljana.
- Drugi sektor je segal severno od Sušaka, s sedežem nad Kamenjakom in naj bi Italijanom preprečeval prodor z območja Reke v Dalmacijo ali proti Zagrebu.
- Tretji sektor se je raztezal med Škofjo Loko in Vrhniko. Zapiral je dostop proti Ljubljani po Poljanski dolini ter grebenom med Poreznom in Blegošem na severu in Žirovskim vrhom na jugu.
- Četrty sektor, s sedežem v Železnikih, je zapiral Selško dolino ter dostop po grebenu s Soriške planine do Ratitovca.
- Peti sektor je zajemal območje okrog Cerknice in je zapiral dostop do Ljubljane, čez Rakitno in koridor proti vzhodu prek Velikih Lašč.
- Šesti sektor je zajemal področje nad Dravogradom in Mariborom in naj bi bil ustanovljen naknadno.⁴¹

40 Kotnik, Borut. *Logistična zagotovitev izgradnje Rupnikove linije*. Diplomsko delo. Maribor: Višja prometna šola, 2012, 14.

41 Jankovič Potočnik, *Rupnikova*, 33.

RUPNIKOVA LINIJA 6. SEKTOR, OBRAMBNA LINIJA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE NA KOROŠKEM IN ŠTAJERSKEM

Največjo nevarnost za napad sosednjih držav je predstavljala Italija. To razmišljanje se je spremenilo leta 1938, ko se je Avstrija priključila Nemčiji in Nemčija je postala sosedja Kraljevine Jugoslavije. Začela se je gradnja 6. sektorja Rupnikove linije, skupaj z zaporami prelazov čez Karavanke. S topovskimi in težkimi mitralješkimi bunkerji ter celo s protitankovskimi zidovi so bili zavarovani mejni prehodi z Avstrijo oziroma takratno Nemčijo pri Dravogradu, Kungoti, Šentilju, Tratah in Gornji Radgoni. Prednja neprekinjen obrambna črta se je pri Kamnici, zahodno od Maribora, ločila od glavne črte. Čez obronke Kozjaka lahko »prizmam« in »kockam« sledimo do Kungote. Od tod spremlja črta reko Pesnico in teče mimo Hrastovca in Lenarta do Rogoznice pri Ptujju. Na pomembnejših točkah je okrepljena z reducirano izvedenko stolpičnih bunkerjev. Vmesna linija lahkkih bunkerjev je med Falo oziroma Rušami zahodno in Miklavžem vzhodno od Maribora branila breg reke Drave. Danes naj bi bila večina bunkerjev potopljenih. Glavna obrambna črta naj bi spremljala Dravo vse od Dravograda do Ruš. Za Rušami se odcepi od reke Drave in se okrepljena s stolpičnimi bunkerji drži vznožja Pohorja. Med Razvanjem in Rogozo prečka Dravsko polje in se ponovno priključi reki Dravi.

Dela so se pričela leta 1938, ko je bila sprejeta odločitev, da se zaščiti širša okolica Maribora, kjer se utrdi obramba doline reke Pesnice in desna obala Drave, na Koroškem pa širše območje Dravograda in desna obala reke Meže. Pregled in raziskava terena je pokazala, da je treba zavarovati obsežen prostor, zato je bil razdeljen na posamezne odseke, pododseke, rajone, in sicer proti Nemčiji z zahodnim odsekom (z zahodnim in vzhodnim pododsekom) in vzhodnim odsekom (z zahodnim – dravskim, srednjim – murskim in vzhodnim –prekmurskim pododsekom).

Otrokom tega kraja, med katerimi sem bil tudi jaz, ni ušlo, da so v naš kraj prišli vojaško uniformirani ljudje, ki so s seboj nosili nekakšne aparate, ki so bili podobni daljnogledom na lesenih stojalih. Začeli so meriti zemljišče

nad tunelom, ki je služil za dovoz premoga za parno elektrarno Žerjav. Pozorni na to nismo bili le otroci, tudi starejši ljudje so se spraševali, čemu to. Skrivnost se je že kmalu odkrila. Izobraženi in vodilni ljudje rudnika Mežica so povedali, da se bodo nad tunelom zgradili obrambni bunkerji. Minevali so dnevi, ko se je na tem mestu pojavila večja skupna vojakov, skupaj z oficirji. Slednji so s seboj prinesli tudi večjo količino orodja in ga zložili v zabojnik ter ga zaklenili pod ključavnico. Na naš veliko presenečenje so iz vojaškega tovornega vozila razložili tudi kompresor z vrtnim in udarnim kladivom. To smo otroci dobro poznali, čemu služi in kako deluje (saj smo bili otroci rudarjev in topilničarjev).

V naslednjih dneh je kompresor začel svoj ropot. Rušilna kladiva, motike, krampi in lopate so skupaj z vojaku oživili delovišče. Otroci smo plaho in od daleč spremljali to dogajanje na gradbišču (blizu nas niso spustili). Najbolj smo si želeli da bo kompresor utihnil, kajti s tem je bilo povedano, da so za danes izvrtali vse vrtine za razstrelitev.

Ko je bilo vse pripravljeno za razstrelitev so se morali vsi zaposleni varno umakniti v zato pripravljeno zaklonišče. Enako je bilo tudi z nami, stalnimi prebivalci, stanujoč v neposredni bližini. Takoj smo se morali umakniti v zaklon. Takrat smo slišali glas »javljača« miniranja »MINA PALI«. Po končanem miniranju pa zopet znani glas »GOTOVO«. Včasih se je zgodilo tudi to, da je med eksplozijo manjši del skale padel na marsikatero streho... Kasneje se je skupina zadolžena za miniranje umaknila, za njimi je prišla nova skupina, ki je začela z opažnimi in železo-armaturnimi deli celotnega bunkerja. To delo je bilo zelo strokovno, zahtevno in natančno, saj je bilo od tega odvisna oblika bunkerja.

Ko so se ta dela zaključila, je nastopil čas betoniranja. To je bil finalni del gradnje bunkerja, ki naj bi kljuboval napadalcem in nudil zaščito braniteljem. Telegrafsko hitro se je razširila novica med krajani, da se bo začelo betoniranje bunkerja. To je od daleč spremljalo precej starejših in seveda tudi nas otrok. Prispelo je veliko vojakov, le-ti so se namestili v strnjeni koloni na načrtovano transportno pot gradbenega materiala (cca. 80–100 metrov). Pot je potekala od kamiona z natovorjenim peskom in cementom,

pakiranem v male vreče, do betonskega mešalca in od tam v stanju tekočega betona, naprej po zelo strmem delu terena vse do bunkerja. Vojaki so si podajali vreče, napolnjene z peskom in cementom iz roke v roko, do mešalca, naprej pa betonsko zmes v vedrih; polna vedra gor, prazna vedra nazaj. V vrečah je bil mleti pesek posebne trdotne vrednosti, namenjen za zahtevna dela. Slednji je bil pripravljen iz meni neznanega kamnoloma, saj rudniška jalovina ni ustrezala strogim vojaškim standardom. Ostale podrobnosti o betoniranju mi niso znane.

Zaključna dela so se še izvajala, a je bilo to za nas nezanimivo. Pred napadom sovražnika okolica bunkerja še ni bila popolnoma končana, vendar je bil bunker sposoben za obrambo. Nikoli ni bil napaden, prav tako pa iz njega ni bil izstreljen niti en strel. Bunker je vojake nemške vojske pričakal brez vojakov, z odvrženim orožjem in veliko količino nabojev.⁴²

Zahodni odsek je potekal od Jezerskega vrha po Karavankah do Pece od tromeje med Jugoslavijo, Italijo in Nemčijo na Peči (1509 m), do Pece (2125 m). Jugoslovansko-nemška meja je potekala po vrhu Karavank. Visokogorski teren je bil izredno težko prehodan, dostopen samo gorskim enotam, vse druge enote bi lahko prešle mejo samo čez gorske prelaze Korensko sedlo (1073 m), Ljubelj (1058 m) in Jezerski vrh (1219 m). Zahodni odsek je bil razdeljen na dva pododseka, na zahodnega od Peči do Jezerskega vrha in na vzhodnega od Jezerskega vrha do Pece. Vzhodni odsek je potekal od Pece do Mure in je bil razdeljen na pododseke, ki so potekali od vrha Pece v Karavankah, Drave, čez Kozjak, reko Pesnico, po Slovenskih goricah vse do Šentilja in bil razdeljen na rajone, od Pece do Drave, od Drave do Pesnice in od Pesnice do Mure. Rajon od Pece do Drave je potekal od Pece (2125 m) in Strojne (1054 m), se nadaljeval do Mežice in Holmca. Do obeh mejnih prehodov je vodila cesta, čez Holmec še železniška proga. Nemci bi napadali čez mejne prehode in naprej proti Velenju, Celju in proti Zagrebu. Rajon od Drave do Pesnice je potekal po Golici in Kozjaku. Teren je bil težje dostopen.

42 Mihev, Davo. *Rupnikova linija na Koroškem*. Raziskovalna naloga. Mladi raziskovalci Koroške. Pripoved o izgradnji bunkerja – Oto Križanovski, 2010, 11.

Napad nemških sil se je pričakoval pri Libeličah in Viču in naprej proti Dravogradu, kjer je potekala cesta in železnica. Na Kozjaku je bil prehod možen na Duhu na Ostrem vrhu, Remšniku in Kapli. Po prečkanju meje bi nemška vojska krenila proti Dravogradu po Mežiški dolini, skozi Ravne, Črno, Šoštanj, Velenje, Celje in naprej proti Zagrebu in po dravski dolini proti Mariboru in naprej. Rajon od Pesnice po Slovenskih goricah do Mure je potekal po precej lažje dostopnem terenu. Napad bi se skoncentriral na mejna prehoda Sv. Jurij in Šentilj, kjer je potekala tudi železnica in se nadaljeval do Maribora in naprej proti Zagrebu.

Dela so se začela pomladi leta 1938, postavljala se je lahka poljska fortifikacija (leseni bunkerji in strelski rovi). Utrjeni so bili odseki ob desne bregu reke Meže, Drave in Pesnice. Konec leta se je začela intenzivna gradnja stalne fortifikacije, še posebej na območju Maribora in Ptuja (od Markovcev do Zgornje Kungote). Dokončanje gradnje fortifikacij je bila predvidena do leta 1946, politični dogodki in prihajajoča vojna je državo prisilila, da mobilizira pri gradnji vojsko in tudi civilno prebivalstvo. Leta 1940 je potekala pospešena gradnja fortifikacij na Kozjaku, ob Meži, Dravi in Šentilju. Na Dravskem in Ptujskem polju so se gradili protitankovski jarki (od Markovcev do Podvincev na Ptujskem polju se je gradil 6 kilometrski). Zgrajeni so bili še v Šentilju, Zgornji Kungoti in Gornji Radgoni.

Sama gradnja obrambne linije na Koroškem in Štajerskem je potekala tri leta. Zraven fortifikacij in protitankovskih jarkov so se utrjevale zaporne cone, dravograjsko in mariborsko-ptujsko mostišče. Tako so nastale zaporne cone pri mejnih prehodih Libeliče, Sv. Jurij, Špičnik, Svečina, Šentilj, Trate in Gornji Radgoni. Zaporne cone so sestavljala mitralješka gnezda, tipski objekti (bunkerji), protitankovski jarek, armiranobetonski ježi (tankovske ovire), bodeča žica. Najmočnejša zaporna cona je bila v Šentilju. Za zaščito mostov pri Dravogradu je bilo med Dravo in Mežo zgrajeno dravograjsko mostiče.

Slika 7: Prikaz bunkerjev v Dravogradu.

Vir: Mihev, D.: Rupnikova linija na Koroškem. Raziskovalna naloga. Mladi raziskovalci Koroške. 2010, 43.

Leta 1939 so se pojavila prva znamenja preteče vojne. Meseca septembra je prišlo v Kotlje precej vojašine. Bili so to večinoma rezervisti iz Bačke in Banata. Ležali so v skednju v župnišču, pri Križanu in Matevžu. Kuhali in jedli so na prostem, na travniku za župniškim skednjem. Čez mesec dni so odšli in prišla je sem 1. baterija artilerije. Postavili so štiri kanone v Šrotnem gozdu ob Zdovčevi meji, stanovali pa so prvo zimo pri Nadložniku. Poleti leta 1940 so se preselili v vas Kotlje in si priredili stanovanje pri Matevžu. Svojo kuhinjo so imeli v župnišču in sicer tri kotle v tako zvani svinjski kuhinji. Zasedli so tudi sobo v pritličju, kjer je stanoval narednik in čevljar. V sobi so imeli shranjenih več zabojev municije (patronov), v sosednji, manjši sobi pa so imeli shrambo za živila. Vojaki so bili večinoma Štajerci in Korošci in niso bili nadležni, da smo se z njimi dobro razumeli. Veliko vznemirjenje je nastalo, ko je na cvetno nedeljo 6. aprila 1941 prišlo sporočilo, da so Nemci pričeli vojno proti Jugoslaviji. Velika nejasnost. Pošta ni delovala. Telefonska zveza z Belgradom je bila pretrgana. V ponedeljek

se je slišalo od daleč prvo grmenje bomb. Nemci so obstreljevali vojaške transporte na Kranjskem, Zidani most in železnico. Tudi so začeli Jugoslovani razstreljevati mostove pri Dravogradu, da bi Nemcem zabranili prehod čez Dravo. V torek se je slišalo močno streljanje iz Mežice, kjer so Nemci napadli. V sredo je začela streljati tudi tukajšnja baterija. Imela je 800 granat, okoli 20 jih je izstrelila, druge so ostale Nemcem. Ob desetih zvečer je streljanje prenehalo, vojaki so zapustili Kotlje in so krenili čez Sele proti Šoštanju. Sledila jim je vojaščina iz Guštanja. Veliko se jih je med potom porazgubilo. Pobegnili so proti domu. Vso noč je snežilo. Opolnoči je bilo vse tiho in Kotlje kakor izumrle. V četrtek popoldan so prišli prvi nemški vojaki, naslednji dan pa se je pojavila tudi nemška policije. Začelo se je zasliševanje in zapiranje onih, ki so bili Nemcem napoti. Prvi so prišli na vrsto duhovniki, potem tudi posvetna inteligenca in drugi zavedni narodnjaki.⁴³

Na možen napad nemške vojske je bil pripravljen obrambni položaj, ki se je začel pri Črni na Koroškem, se nadaljeval v smeri vzhoda do Mežiške doline, Prevalj, Ravenj do Dravograda, se nadaljeval ob reki Dravi do Ruš, Bezeno, Bistrico ob Dravi, Laznico, Limbuš, Pekre, Radvanje, Razvanje, Bohovo, Hoče, Rogozo in vse do Miklavža na Dravskem polju. Začelo se je utrjevanje v globino.

Vojska Kraljevine Jugoslavije je leta 1941 bolj ali manj pripravljena pričakovala napad Nemčije. Pripravljene so bile graničarske in orožniške enote. Te enote bi prevzele prvi udarni val napada, hkrati bi se vršila mobilizacija operativne vojske. Graničarji so opazovali nemške premike, onemogočali vpadanje agentov in izvidnikov. Ob začetku napada bi morali čim dlje časa ostati na svojih položajih, še posebej na mejnih prehodih. Nato naj bi se postopoma umikali do posadkovnih enot in skupaj odbijali sovražnika. Pridružili bi se jim tudi orožniki. Prvi udarni val so pričakovali skozi Dravograd.

Prav tako je bil pričakovan napad iz smeri Šentilj, Gornja Radgona, kjer bi graničarske enote in nato posadkovne enote (enote v fortifikacijah), čim daljši čas zadrževale nasprotnika in jim prizadejale čim večje izgube,

⁴³ Mihev, *Rupnikova.11*.

Slika 8: Prikaz bunkerjev pri Črni na Koroškem.

Vir: Mihev, D.: *Rupnikova linija na Koroškem. Raziskovalna naloga. Mladi raziskovalci Koroške*. 2010, 30.

Slika 9:

Prikaz bunkerjev pri Mežici.

Vir: Mihev, D.: *Rupnikova linija na Koroškem. Raziskovalna naloga. Mladi raziskovalci Koroške*. 2010, 33.

Slika 10:

Prikaz bunkerjev pri Prevaljah.

Vir: Mihev, D.: *Rupnikova linija na Koroškem. Raziskovalna naloga. Mladi raziskovalci Koroške*. 2010, 37.

Slika 11: Prikaz bunkerjev pri Ravnah na Koroškem.
Vir: Mihev, D.: *Rupnikova linija na Koroškem. Raziskovalna naloga. Mladi raziskovalci Koroške. 2010, 39.*

dovolj dolgo, da bi se pripravil protinapad. Največja napaka pri načrtovanju obrambe je bila ta, da je vojska želela obraniti celotno mejo, za kar ji je zmanjkalo vojaških enot, orožja, hkrati pa ni računala na premoč Nemcev v zraku, izdaj ...

Nemci so pod poveljstvom generalpolkovnika Maximilliana Freiherra von Weichsa načrtovali napad s severovzhoda (Koroška, Štajerska) in v najkrajšem času napredovali proti Zagrebu in naprej proti Beogradu. Na razpolago je imel predvsem pehotne ter nekaj motoriziranih in oklepni enot. Skozi Slovenijo (takrat Dravsko banovino) bi napredovali predvsem 49. gorski in 51. armadni korpus in v manjši meri 52. armadni in 46. motorizirani korpus. V sestavi 2. armade so bile še 538. divizija za posebne namene in številne druge pionirske in letalske enote, enote za zveze in druge.⁴⁴

Napad na Jugoslavijo bi bil nepričakovan, z močnimi letalskimi in artilerijskimi udari, ki bi že v prvem valu uničili glavne koncentracije in ovirali mobilizacijo ter premike jugoslovanske vojske. Glavni cilj je bil Zagreb. S tem bi slabo premičnim jugoslovanskim enotam v severnem delu Jugoslavije preprečili umik na jug, nato bi jih obkolili in uničili. V nemški vojski je prevladovalo mnenje, da med jugoslovanskimi enotami ne bo ustrezne vojaške discipline in tudi ne prave volje za boj, še zlasti ne pri vojakih albanske,

44 Zelenko, Aleš. *Severna fronta: Rupnikova črta na območju severovzhodne Slovenije.* (neobjavljeno gradivo)

hrvaške, madžarske in slovenske narodnosti ... Za uresničitev svojega načrta bi morali Nemci čim prej prebiti jugoslovanske zaporne in obrambne položaje ter z neprestanim bojnim in propagandnim delovanjem jugoslovanski vojski preprečiti izmik po globini in njeno pregrupiranje. Komunikacije bi morale ostati nepoškodovane, zlasti mostovi; na Dravi pri Dravogradu, v Mariboru, na Ptuju in na Muri v Gornji Radgoni, na Tratah, v Radencih in v Veržejju. Nemški vojski so v veliki meri pomagali tudi pripadniki nemške manjšine in njeni simpatizerji. Ker jih je bilo veliko, naj bi te kraje napadali z manj artilerije in letalstva, da bi bilo civilnih žrtev čim manj.⁴⁵ Nemške enote so Kraljevino Jugoslavijo napadle na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941. Na severni fronti so prekoračili mejo pri Radljah, Remšniku, Duhu na Ostrem vrhu, pri Juriju, Špičniku, Plaču, Svečini, Šentilju, Tratah, Gornji Radgoni, Gederovcih, pri Cankovi ... Zjutraj so nemška letala preletela Dravograd, ki je bil za napad vojaško nepripravljen.

Bunkerje na desnem bregu Drave in Meže so zasedli graničarji, orožniki, vojaki in nekaj rezervistov – vsega nekaj čez 100 branilcev. V vseh bunkerjih so bili nameščeni težki mitraljezi. Topništvo redne vojske je imelo svoje topove na Kronski gori nad Šentjanžem. Dobravsko planoto nad Črnečami pa so branili rezervisti. En rezervni bataljon se je zadrževal na območju 'Bukovske 'vasi. Na zgodnji nemški napad, ob 4.20 uri, večina jugoslovanskih enot ni bila pripravljena. Graničarji so bili presenečeni, večinoma se niso upirali in so hitro zbežali, kljub temu pa so ponekod delno izpolnili svojo nalogo predstraže jugoslovanske obrambe. Še isti dan so se graničarske enote s celotne meje od Libelič do Pinc umaknile.⁴⁶ Prvega dne napada na Jugoslavijo so Nemci zasedli veliko večino mejnih prehodov in napredovali v notranjost. Ta dan se je del prebivalcev iz Dravograda umaknil proti Velenju. V mraku so se pričeli na utrjene položaje umikati tudi graničarji. V noči na 7. april so vojaki razstrelili vse mostove na Dravi in Meži. Zgodaj zjutraj so Nemci prestopili državno mejo ter zasedli Libeliče in Vič.

45 Prav tam.

46 Prav tam

Slika 12: Nemško prečkanje Drave.

Vir: Unterm Edelweis in Jugoslawien, München, 1941.

Slika 13: Bunker ob cesti smer Dravograd–Libeliče.

Vir: osebni arhiv.

Do prvih spopadov je prišlo v Sušnikovem klancu pred Črnečami, kamor se je v bunkerje umaknila skupina graničarjev iz Libelič. Po krajšem spopadu, ko sta bila ubita dva graničarja, eden pa ranjen, so se morali preostali zaradi velike nemške premoči umakniti.

Čeprav so Nemci pričakovali močno obrambo, teh ni bilo in že prvi dan so hoteli napasti tudi Maribor. Ker bi ob tem preveč razvlekli svoje enote, se za to niso odločili. Kljub temu, da je imela nemška obveščevalna služba zelo dobre podatke o stanju jugoslovanske vojske, Nemci niso pričakovali, da bo njena obramba tako slaba. Ker so nemške enote tako hitro napredovale, so bili nekateri nemški poveljniki presenečeni in občasno se je poja-

vljalo mnenje, da gre najbrž za kakšen srbski trik. Nemce so pozdravljali prebivalci nemške in slovenske narodnosti, izobešali zastave, postavljali nemške napise in zastave in metali cvetje.

Slika 14: Dravograd po končanem napadu (vidne so nacistične zastave).

Vir: Mihev, D.: Rupnikova linija na Koroškem. Raziskovalna naloga. Mladi raziskovalci Koroške. 2010, 26.

Medtem so dravograjski *kulturbundovci* zasedli trg v Dravogradu. Branilci so z desne strani Drave opazovali, kako so izobešali nemške zastave in videli, s kakšnim navdušenjem so opoldne 7. aprila sprejeli nemško vojsko. Nemce so dodobra seznanili o razporeditvi jugoslovanskih enot, tako da so ti popoldan že pričeli s topovi obstreljevati položaje branilcev. Ta dan boji še niso dosegli prave ostrine. Branilci so z vzpetine nad železniško postajo uspešno obstreljevali levi breg Drave in Črneško polje, rezervisti na Dobravi so Nemcem onemogočali, da bi prodrli proti glavni bunkerjev obrambne linije, dohod Nemcev iz Mežiške doline so varovali topovi s Kronske gore, ki so obstreljevali tudi 'nemške' položaje pred 'Dravogradom'. V noči na 8. april so Nemci prešli reko Dravo prek delno porušenega žele-

zniškega mostu v neposredno bližino bunkerjev. Zelo so se tudi približali rezervistom na Dobravi. Ti so po nekajurnem boju položaje zapustili in se umaknili proti Slovenj Gradcu. Dobravo so tako zasegli Nemci in z močnim bočnim ognjem začeli obstreljevati bunkerje, ki so že tako bili pod ognjem iz Dravograda. Iz Mislinjske doline se je ta dan umaknila glavna vojska, kmalu za njimi so se tudi iz bunkerjev ob Dravi umaknili preostali vojaki. Na obrambnih položajih so tako ostali le še graničarji in orožniki. Na ta dan so bili boji hudi in obe strani sta imeli nekaj mrtvih in ranjenih.

Slika 15:
Vernikov bunker,
Dravograd.
Vir: osebni arhiv.

V noči na 9. april so se Nemci prepe-ljali z gumijastimi čolni prek Drave in ob svitu pričeli pritiskati na ostale branilce. Po uničenju prve linije bunkerjev so izvedli še zadnji napad. 16 graničarjev in 10 orožnikov se je branilo iz bunkerja pri Času tako dolgo, dokler jim ni pošlo vse strelivo.

Pred močnimi skupinami napadalcev so se umaknili na pobočja Pohorja. Na bojišču je obležalo 23 hrabrih branilcev Dravograda oz. naše domovine. Njim v čast danes v Dravogradu stoji tudi edini spomenik, ki nas spominja, da se boji niso odvijali le v času 'narodnoosvobodilnega boja, ampak tudi prej.

Slika 16: Spomenik padlim ob začetku vojne.
Vir: osebni arhiv.

Ob zavzetju Dravograda, ki je trajalo dobre tri dni, je bilo napredovanje naprej po Mežiški dolini veliko lažje in hitrejše. Že tako nizka morala tistih, ki so vztrajali v bunkerjih, je še bolj padla. Večina bunkerjev je Nemce pričakala prazna, tisti, iz katerih je posadka še streljala, so jih natančni topovi Nemcev dokaj hitro uničili. Prva ovira na poti iz Dravograda proti koncu doline je okupatorja čakala že v utrjenih Dobrijah. Tam so graničarji razstrelili most, a do večjih bojev ni prišlo, saj so se branilci hitro umaknili proti Velenju. Most je bil

razstreljen tudi na Prevaljah pod Sv. Barbaro. Pod njo stoji bunker, na katerega so Nemci streljali s 150 mm havbico. Napredovanje naprej po Mežiški dolini ni bilo posebej težko, saj razen izjem iz bunkerjev ni bilo odpora.⁴⁷

Mejni prehod Holmec je omogočal prehod čez Karavanke in komunikacijo na smeri od Pliberka do Mežiške doline, nato proti vzhodu do Črne na Koroškem, ali proti vzhodu do Prevalj. Tukaj je vodila tudi pomembna železniška proga, ki je do Prevalj tekla skozi dva železniška predora. Na Holmcu so nemški vojaki napadli graničarje in tri tudi ubili. Z artilerijo so obstreljevali okolico vhoda v bližnji železniški predor, ki so ga stražili jugoslovanski vojaki. Ti so se zaradi obstreljevanja umaknili s položajev, pred tem pa razstrelili oba predora. Nemški vojaki so napredovali čez mejo in se

⁴⁷ Mihev, Rupnikova, 11.

ustavili na vzpetinah, s katerih so lahko opazovali Poljane.⁴⁸ Tam je jugoslovanska vojska postavila več bunkerjev. Štirje so bili postavljeni tako, da so pokrivali cesto s Holmca in so lahko z gostim navzkrižnim ognjem pokrivali vse dostope do doline. Nemci so z eno artilerijsko baterijo obstreljevali z razdalje 3 km jugoslovanski položaj na Poljani. Veliko jugoslovanskih vojakov je zbežalo v vzpetine nad Poljano, predvsem proti Lešam ... Tako je bila obramba na Poljani, katere priprava je trajala dve leti, razbita.⁴⁹

Slika 17: Bunker na Poljani.

Vir: osebni arhiv.

Samo v nekaj dneh so Nemci zasedli vso Koroško, jugoslovanska vojska se je umikala na obrambne položaje. Nemci so nadaljevali s prodiranjem

⁴⁸ Zelenko, *Severna*.

⁴⁹ Prav tam.

v smeri Celja, Slovenske Bistrice, proti Zagrebu, druge enote pa v smeri Drave, proti Mariboru (Nemci so ga zasedli 11. aprila), in naprej proti Ptuju, Varaždinu in Zagrebu. Jugoslovanska vojska se je vedno manj upirala, prišlo je do množične predaje, pri Ormožu se je predalo 800 jugoslovanskih vojakov. Odpora v severovzhodni Sloveniji je bilo konec. Prodiranje nemške vojske, skupaj z italijansko, madžarsko, bolgarsko in romunsko se je nadaljevalo, vse do 17. aprila 1941, ko je armadni general Danilo Kalafatović podpisal brezpogojno kapitulacijo.

ZAKLJUČEK

Druga svetovna vojna kot največji vojaški obračun v zgodovini človeštva je globoko zarezal tudi v zavest Slovencev. Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Kraljevina Jugoslavija ni opravičila (za)upanja Slovencev, je pa pomenila ščit pred Nemci, Italijani in Madžari. Zaostalo gospodarstvo in spletke v politiki so hromili delovanje in življenje v sami državi. Vendar kljub temu se je bila prisiljena pripravljati na veliki vojaški obračun. Fašizem in nato nacizem je voditelje države prisilil, da mislijo na obrambo države. Vzor so našli v zaveznici Franciji, ki je še kako poznala vse težave, če imaš za sosedo Nemčijo. Maginotova linija je bila prvi vzor gradnje obrambne linije, gradnje fortifikacij. Zavezništvo s Češkoslovaško je še pospešilo načrtovanje in kasneje izvedbo obrambne linije, imenovane po prvem nadzorniku del, Leonu Rupniku. Zavzetje Češkoslovaške in bliskoviti poraz Francije in (ne) delovanje Maginotove linije je napovedoval vse kaj drugega, kot so načrtovali projektanti linije. Prvih pet sektorjev je potekalo na zahodu države, ki naj bi bil prvi branik pred italijansko vojsko. Prelomnica je bilo leto 1938, ko se je nenevarna Avstrija priključila Nemčiji. Kraljevina Jugoslavija je spoznala izkušnjo Francije in Češkoslovaške, kako je, če postaneš sosednja država Nemčiji. Intenzivno se je začela gradnja Rupnikove linije, 6. sektorja, ki je potekala na jugoslovansko-nemški meji na ozemlju Koroške in Štajerske. Zaradi dolge meje in mnogih mest, kjer je sovražnik lahko presenetil branilce, so se ambiciozni načrti manjšali in manjšali. Da je bila linija bistveno manjša, kot je bilo predvideno, je najbolj odločal čas, saj se v slabih treh letih, od konca leta 1938 do začetka leta 1941, ni dalo zgraditi načrtovano.

Kljub temu je linija fortifikacij, tankovskih jarkov, žičnih ovir, tankovskih ovir, pripravljena pričakala 6. april 1941, ko so Nemci, hkrati z bombardiranjem glavnega mesta Beograda, prav na Koroškem in Štajerskem prečkali mejo.

Kljub slabi pripravljenosti graničarjev, ki so bili nad napadom Nemcev presenečeni, so poskušali sovražnika ustaviti. Nekateri graničarji so odpor plačali z življenji.

Zmeda in politične razprtije so pripeljale do množičnih predaj v jugoslovanski vojski in napredovanja Nemcev v notranjost Kraljevine Jugoslavije. Nemci so, z zavezniki Italijani, ki so čakali, da jugoslovanska vojska linijo na zahodu zapusti, in z Madžari, Bolgari in Romuni, jugoslovansko vojsko dokončno premagali, in samo v 11. dneh se je vojska Kraljevine Jugoslavije predala. Država je bila v razsulu, vojska premagana, politično vodstvo v tujini, ljudstvo prepuščeno samo sebi.

Danes je obrambna linija Kraljevine Jugoslavije, 6. sektor na Koroškem in Štajerskem, zapuščen in prepuščen zobu časa. Veliko bunkerjev je bilo v desetletjih uničenih, a mnogi so ostali in ti si zaslužijo našo pozornost, obnovo ...

VIRI IN LITERATURA

Bauer, Josef Martin. Unterm Edelweiss in Jugoslawien. München: Zentralverlag der NSDAP, 1941.

Bleicken, Jochen. Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976.

Čuček, Janez, et al. Stoletje svetovnih vojn. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.

Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.

Grašič, Miroslava. Na desni ga, na levi ni - pred nami sveti cilj leži. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2008.

Habrnal, Miloš. Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbе 1926-1941. Ljubljana: Fortprint, 2005.

Jankovič Potočnik, Aleksander. Rupnikova linija in Alpski zid, utrjevanje Rapalske meje med letoma 1932 in 1941. Vrhnika: Galerija 2, 2004.

Jankovič Potočnik, Aleksander. Rupnikova linija, odkrivanje utrdb ob Rapalski meji. Vrhnika: Ad pirum, 2008.

Kotnik, Borut. Logistična zagotovitev izgradnje Rupnikove linije. Diplomsko *delo*. Maribor: Višja prometna šola, 2012.

Mihev, Davo. Rupnikova linija na Koroškem. Raziskovalna naloga. Mladi raziskovalci Koroške, 2010.

Mikeln, Miloš. Pekel 1941. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.

Mikša, Peter, Zorn, Matija. Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine. V: Ajlec, Kornelija (ur.), Balkovec, Bojan (ur.), Repe, Božo (ur.). Nečakov zbornik : procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja. 1. izd. Ljubljana, 2018.

Nečak, Dušan in Božo Repe. Prelom: 1914 – 1918; svet in Slovenci v prvi svetovni vojni. Ljubljana: Sophia, 2005.

Nečak, Dušan in Božo Repe. Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2008.

Siegfriedova linija: https://www.wikiwand.com/sl/Siegfriedova_linija (dostop: januar 2021).

Sovinc, Aleš. Izgradnja vojaških utrdbenih linij v Evropi med obema svetovnima vojnama. Diplomsko *delo*. Maribor: Višja prometna šola, 2013.

Vojna enciklopedija. Redakcija vojne enciklopedije. Beograd. 1972.

Zelenko, Aleš. Severna fronta: Rupnikova črta na območju severovzhodne Slovenije. (neobjavljeno gradivo)

Žorž, Grega. Po poteh Rapalske – zgodovinska pot Podbrdo. Slovenija VIII : (ekskurzija geografskega društva). Ljubljana: Založba ZRC, 2018.

POVZETEK

Po prvi svetovni vojni in razpadu Avstro-Ogrske nastanejo na slovenskem etničnem ozemlju nove državne meje, med njimi tudi meja med novonastalima Avstrijo in Kraljevino SHS (kasneje Kraljevino Jugoslavijo). Zaradi stalnih napetosti s sosednjimi državami je Kraljevina Jugoslavija v tridesetih letih preteklega stoletja začela z izgradnjo obrambnih oz. utrdbenih linij ob svojih mejah. Te v takratnem evropskem kontekstu niso bile nobena posebnost, saj so bile v skladu s takratno doktrino obrambe državnih meja. Kraljevini Jugoslaviji je največjo grožnjo v takratnem obdobju predstavljala zahodna sosedra, Kraljevina Italija, zato so utrdbeno linijo najprej začeli graditi ob rapalski meji. Vodja gradbenih del je bil general Leon Rupnik. Ko je bila Avstrija leta 1938 priključena Nemčiji, je problematična postala tudi severna meja Kraljevine Jugoslavija. Jugoslavija je posledično zavarovala nekatere mejne prehode, med njimi tudi pri Dravogradu. Sama utrdbena linija je na Koroškem potekala od Črne na Koroškem do Dravograda ter se je nadaljevala tudi naprej proti vzhodu vse do Ptuja.

Ob začetku druge svetovne vojne aprila leta 1941 je utrdbena linija na Koroškem delno delovala in ponekod vsaj kratkotrajno uspela zadržati nemško napredovanje. Posebej je treba omeniti boje pri Dravogradu in v Mežici. V prispevku je predstavljena izgradnja in umeščanje utrdbene linije v pokrajino ter njeni današnji ostanki.

Retro
SPEKTIVE

Recenzije

247

Primož Gašperič:

Zgodovinska kartografija ozemlja Slovenije

Bojan Balkovec

249

Kraj in izdajatelj: ZRC SAZU Geografski inštitut Antona Melika

Založnik: Založba ZRC

Leto izdaje: 2022

Število strani: 274

Število slik/preglednic: 268/1

ISBN: 978-961-05-0589-1

Pri razumevanju preteklosti je poleg poznavanja dogodkov nujno tudi njihovo umeščanje v prostor. Prostor je bil namreč mnogokrat tisti, ki je pomembno vplival na zgodovinsko dogajanje. Sočasno pa človek želi prostor videti tudi v neki obliki, ki bi mu omogočala na dojemljiv in razumljiv način prikazati velike dimenzije iz prostora okoli nas. Takšen način prikaza so tudi različni zemljevidi. Nameni zemljevidov so različni, lahko gre za čisto fizično geografske prikaze terena, lahko pa gre za zemljevide, ki vsebujejo najrazličnejše politične in družbene vsebine. Kot takšni nam najprej pridejo na misel zemljevidi, ki prikazujejo državno razdelitev nekega velikega ozemlja, kot je npr. del celine ali pa kar cela celina.

Kot 37. zvezek v zbirki Geografija Slovenije, ki jo izdaja Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, je izšla knjiga Primoža Gašperiča *Zgodovinska kartografija ozemlja Slovenije*. Knjiga je na določen način nadaljevanje knjige *Kartografski zakladi Slovenije*, ki je kot dvojezična monografija izšla leta 2020.

Gašperičeva knjiga predstavlja zgodovino kartografskega razvoja v evropskem in slovenskem prostoru. Pri tem je temeljni poudarek na uporabi enotne metodologije proučevanja starih zemljevidov.

Uvodni del knjige pojasnjuje nekatere temeljne elemente, kot so osnovni kartografski izrazi, pomen kartografskih del, njihovo proučevanje ter razvoj evropske kartografije od njenih začetkov do 20. stoletja. V nadaljevanju se seznanimo s predstavitvijo kartografskih elementov ter njihovo delitvijo, kjer je upoštevan tudi zgodovinski razvoj.

Osrednji del knjige je natančna analiza 58 zemljevidov srednjega merila, na katerih je upodobljeno današnje slovensko ozemlje. Pri tem je

seveda predstavljena enotna metodologija te analize. Med analiziranimi 58 zemljevidi so vsaj nekateri med njimi znani tudi v širših krogih in ne le med geografi in zgodovinarji. Pomemben element tovrstne knjige je kakovosten tisk, ki je edini garant, da so prikazi zemljevidov vsaj primerljivo bogati po svoji izrazni podobi, kot so tudi originali. Sploh je to pomembno, ker so originali seveda v poponoma drugačni dimenziji in v glavnem vsaj nekajkrat večji. Med zemljevidi, ki so omenjeni oz. analizirani, najdemo v knjigi npr. primer kasnejšega ponatisa cestnega zemljevida *Tabula Peutingeriana* iz leta 1619, prikaz Kopra in Izole na portolanskem zemljevidu *Piri Reisa* in sredine 16. stoletja, zemljevid *Istre Pietra Coppia* iz 1525. Prikazani so izrezi Homannovega zemljevida Štajerske in Kranjske, pa verjetno širšemu občinstvu najbolj znan zemljevid vojvodine Kranjske *Janeza Dizme Florjančiča* in nazadnje zemljevida *Petra Kozlerja* in *Blaža Kocena*.

Postopki analize, ki jih je opravil Gašperič, pokažejo že v samem kazalu izjemno bogastvo informacij in načina predstavljanja iste vrste informacij v različnih obdobjih. Temu so namenjena osrednja poglavja knjige, kjer Gašperič predstavi kartografske elemente in njihov razvoj. Naj navedem le nekaj teh elementov. Zagotovo najbolj prisoten na zemljevidu je prikaz naravnih elementov, kar vključuje oblikovanost površja, rastlinstvo in vode. Naslednja dva elementa sta povezana s poseganjem človeka v okolje. To so različni grajeni posegi in pa meje. Drug človekov vpliv pa je bil za človeka pomemben zaradi omogočanja lociranja v prostoru, to so seveda najrazličnejša poimenovanja od naravnih elementov, kot so pokrajina, gorovja in reke, do poimenovanj grajenih objektov, ki jih je v prostor postavil človek.

Sledita še dve poglavji, kjer so predstavljeni matematični elementi, kar pomeni merilo in kartografska mreža. Zadnje poglavje v tem sklopu nam predstavi različne pojasnjevalne elemente, ki so naslov, legenda, kolofon in tudi dekorativni elementi. Slednji so lahko zanimiv pokazatelj kulture prostora, lahko pa tudi izhod v sili. Na to je npr. namigoval znani pisec *Jonathan Swift*, ki je v neki svoji pesmi zapisal, da se na zemljevidih Afrike množično pojavljajo slike divjakov in bele lise zapolnjujejo slonje družine.

Četrto in peto poglavja sta rezultat podrobne analize, ki jo je opravil avtor. Gre za obsežno razložene in z mnogimi grafikoni in tabelami podrtje rezultate analize. Da je bila analiza lahko opravljena, je bilo treba vzpostaviti standardiziran obrazec, v katerega so se potem vnašale ugotovitve analize. Današnja tehnologija, ki omogoča analiziranje velikega števila elementov z ustrezno opredeljenimi kriteriji, omogoča, da seveda dobimo zelo podrobne vpogled v primerljivost posameznih analiziranih zemljevidov, na drugi strani pa seveda izpis analize pokaže tudi zgodovinski razvoj nekega elementa na zemljevidu. Tu je Gašperič opravil odlično primerjalno analizo, ki lahko služi različnim potrebam tako profesionalnim raziskovalcem kot tudi običajnemu uporabniku, ki ga zemljevidi zanimajo samo kot nek lep, podatkov poln dokument nekega časa.

Knjigo zaključujejo različni sezname – od uporabljenih virov in literature do seznamov vseh slik, in obsežen seznam podrobnih podatkov o zemljevidih, ki v omenjenem obdobju prikazujejo slovenski prostor. Slednji vsebuje podrobne podatke od naslova, kraja izida, hrambe, do velikost zemljevida.

Gašperičeva knjiga je zagotovo uporabna in zanimiva tudi za zgodovinarja. In to je lahko zgodovinar na najrazličnejših delovnih mestih. Zgodovinarju raziskovalcu je knjiga lahko dober pripomoček za morebitno pojasnitev kakšne nejasnosti, na katero naleti pri svojem raziskovalnem delu. Za učitelja, ki poučuje v osnovni ali srednji šoli, in pogosto poučuje poleg zgodovine tudi geografijo, pa je knjiga lahko zanimiva popestritev pri motiviranju učencev in dijakov, lahko pa je seveda tudi pripomoček pri kakšnih oblikah samostojnega učenja ali skupinskega učenja tudi pri pouku zgodovine.

Morda je treba opozoriti, da so stari zemljevidi ne le izkaz starega načina predstavljanja prostora okoli nas, pač pa so seveda tudi kulturni spomenik, izjemen tiskarski izdelek in kot takšni pomembno ogledala časa, ko so nastali. Nič ne bi škodilo, da bi knjigo vsaj prek šolskega sistema nekako predstavili najširši publiki tudi zaradi še enega razloga, ki ga opažamo kot posledico prehoda k uporabi spletnih zemljevidov. Seveda je danes enostavno poiskati katerikoli lokacijo na svetu s pomočjo sple-

tnega zemljevida. Ampak spletno iskanje neke lokacije nas oropa iskanja nekega kraja ali drugega podatka na natisnjem zemljevidu, kjer imamo zelo malo pomagala. Na stenskem zemljevidu kakšnih posebnih pomagala v smislu, kako najti nek kraj nimamo, v atlasu imamo morda na voljo seznam krajev, ki so na zemljevidih. A spletni zemljevid nas kar takoj postavi v kraj, ki ga iščemo. Pri brskanju po tiskanem zemljevidu pa smo ob iskanju nekega kraja pravzaprav raziskovali prostor, da smo nazadnje našli kraj, ki smo ga iskali.

Kot je danes že v navadi, je tudi ta knjiga, prosto dostopna v PDF-obliki na spletu. Najdete jo na <https://doi.org/10.3986/9789610505907>

Kontakti avtorjev

Bojan Balkovec dr., izredni profesor

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI - 1000 Ljubljana
bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

Žiga Blaj, magister zgodovine

Zasavski muzej Trbovlje
Ulica 1. junija 15, SI - 1420 Trbovlje
ziga.blaj@muzejZMT.si

Jure K. Čokl, dr.

Prvi program Radia Slovenija, RTV Slovenija
Tavčarjeva cesta 17, SI - 1000 Ljubljana, Slovenija
jure.cokl@rtvslo.si

Eva Demšar, mag. prof. zgodovine, mag. prof. nemščine

Rafolče 7, 1225 Lukovica
demsar.eva@gmail.com

Aleksander Duh, profesor sociologije in zgodovine, doktorski študent
zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani

Osnovna šola Dušana Flisa

Hoče pri Mariboru, Šolska ulica 10, SI-Hoče, Slovenija

aleksander.duh@guest.arnes.si

Božidar Flajšman, dr.

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Aškerčeva cesta 2, SI - 1000 Ljubljana

bozidar.jozef.flajsman@ff.uni-lj.si

Peter Mikša, dr., docent

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Aškerčeva cesta 2, SI - 1000 Ljubljana

peter.miksa@ff.uni-lj.si

Ivan Smiljanić, magister zgodovine, mladi raziskovalec

Inštitut za novejšo zgodovino

Privoz 11, SI - 1000 Ljubljana

ivan.smiljanic@inz.si

255

